

12 КНІВ-1971

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Утворення Радянського Союзу — важлива віха в історії
- Творчий розвиток питань соціалістичної демократії
- 3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін (добірка)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 50-летию создания СССР.* В. А. Чирко. Создание Советского Союза — важная веха в истории. Е. А. Корниенко. Творческое развитие вопросов социалистической демократии в документах XXIV съезда КПСС. Сообщения. Н. П. Тесленко. Пропагандистская и агитационно-массовая работа партийных организаций западных областей Украины в 1939—1941 гг. Б. Г. Прахов. Из истории развития хозрасчетных связей науки с производством. М. Н. Кононенко. Мобилизация в ряды Красной Армии на Украине (ноябрь 1918 — июнь 1919 г.). *Из исследований в области специальных исторических дисциплин.* Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Документы и материалы. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1971 г.

CONTENTS

Articles. *On the 50th Anniversary of the USSR Creation.* V. A. Chirko. Creation of the Soviet Union — an Important Landmark in History of the Party and People. E. A. Kornienko. Creative Development of Social Democracy Problems in the Documents of the 24th Congress of the C.P.S.U. Communications. N. P. Teslenko. Propagandistic and Agitation-mass Activities of Party Organizations in Western Regions of the Ukraine (1939—1941). B. G. Prakhov. From the History of Development of Self-Supporting Connections of Science with Industry. M. M. Kononenko. Mobilization into the Red Army Ranks in the Ukraine (November, 1918 — June, 1919). *From Researches in the Field of Special Historic Branches.* Notes. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Cultural Monuments. Reminiscences. Documents and Materials. Our Calendar. Survey of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information. Alphabetic Index of Materials, Published in the Journal in 1971.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12 (129)

ГРУДЕНЬ

1971

РІК ВИДАННЯ
П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

В. А. Чирко — Утворення Радянського Союзу — важлива віха в історії 3

* * *

Є. А. Корнієнко — Творчий розвиток питань соціалістичної демократії в документах XXIV з'їзду КПРС 13

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. П. Тесленко (Львів) — Пропагандистська та агітаційно-масова робота партійних організацій західних областей України в 1939—1941 рр. 22

Б. Г. Прахов — З історії розвитку госпрозрахункових зв'язків науки з виробництвом 32

М. М. Кононенко (Ніжин) — Мобілізація до лав Червоної Армії на Україні (листопад 1918 — червень 1919 рр.) 39

Г. О. Санін (Москва) — Боротьба України й Росії проти турецької агресії в 1672 р. 45

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Р. Й. Тхоржевський (Чернівці) — Паперові грошові знаки (бони) як історичне джерело вивчення радянського суспільства періоду 1917—1925 рр. 54

Л. А. Пономаренко — Межові міри 57

Б. І. Яценко (Ужгород) — Історична основа «Слова Данила Заточеника» 59

ЗАМІТКИ

О. І. Лутченко (Москва) — Підготовка інженерно-технічних кадрів у роки Великої Вітчизняної війни 68

М. І. Турівненко (Донецьк) — Інтернаціональне та патріотичне виховання воїнів Радянської Армії під час визвольного походу в Болгарію 75

Н. В. Комаренко — Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів та її діяльність у галузі історії (1931—1936 рр.) 77

М. І. Мальцев (Горлівка) — Житлово-комунальне та культурне будівництво у Донбасі в роки першої п'ятирічки 83

П. Я. Скотаренко (Харків) — До питання про створення Російської організаційної комісії щодо скликання VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП 88

П. С. Гончарук — Питання культури та освіти в творчій спадщині кирило-мефодіївців 90

Д. С. Кирилін (Керч) — З історії археологічних досліджень Керченського музею старожитностей 99

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

М. С. Забочень (Москва) — Ще раз про філокартію 100

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. П. Марценюк (Чернівці), Д. М. Чернишов — Прогресивні традиції та їх роль у вихованні молоді 103

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Д. С. Цвейбель (Донецьк) — З історії вивчення й охорони археологічних пам'яток на Україні в перші десятиріччя Радянської влади 109

СПОГАДИ

- О. Ф. Левицька (Львів) — Ю. М. Коцюбинський у Відні 113

НАШ КАЛЕНДАР

- О. В. Мойсеев — Велика перемога (До 30-річчя розгрому німецько-фашистських військ під Москвою) 115
 Ф. Т. Олейников (Москва) — Полковничий шлях генерала армії М. Ф. Ватутіна (До 70-річчя від дня народження) 120
 В. О. Корнілова (Харків) — Видатний діяч англійського робітничого руху (До 90-річчя від дня народження Уільяма Галлахера) 123
 Б. С. Абаліхін (Волгоград) — Герой-партизан 1812 р. (До 190-річчя від дня народження Є. В. Четвертака) 126

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- І. Х. Сас, В. І. Туваєв — Здобутки та недоліки біографічної літератури 128

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Ю. З. Полевой (Москва) — З. В. Першина, В. И. Ленин о революционно-демократическом этапе освободительного движения в России 132
 Н. М. Якупов, В. В. Мусієнко (Одеса) — І. Ф. Курас, В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції 133
 Ю. В. Бабко — М. А. Бессарабов. Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства (1937 — червень 1941 рр.) 135
 С. А. Кривошеєв, В. Ф. Панібудьласка — Ю. І. Римаренко. Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих 136
 М. Ю. Брайчевський — Б. А. Рыбаков. «Слово о полку Игореве» и его современники 137
 І. М. Гренчак (Ужгород), А. Ф. Усізченко — Напередодні трагедії (з історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 — березень 1938 рр.) 139

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- П. А. Гаврюк — Наукова конференція, присвячена героїчній обороні Києва 142
 В. І. Кучер — Конференція, присвячена 350-річчю Хотинської битви 142
 О. П. Кріль (Львів) — Семінар джерелознавців 143
 І. В. Пилипчук (Дашів Іллінецького району Вінницької області) — Пам'ятки трипільської культури 144
 Н. П. Халаїм — Захист докторської дисертації Б. П. Ковалевським 144
 Іван Олександрович Гуржій 145
 Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1971 р. 147

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **М. Р. Доній**, **В. А. Жабокрицький**, **П. М. Калениченко**, **І. П. Кожукало**, **І. І. Колсмійченко** (заст. головного редактора), **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **А. В. Санцевич** (заст. головного редактора), **В. А. Чирко**, **А. М. Шлепаков**, **А. Д. Ярошенко**

Адреса редакції: Київ-1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *О. М. Медведєва*

Бф 04257. Здано до складання 27.X 1971 р. Підписано до друку 11.XII 1971 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10.0. Умовно-друкувальних аркушів 14.0. Обліково-видавн. аркушів 16.55. Зам. К-161. Тираж 1 т. Ціна 40 коп.

Статті

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

В. А. ЧИРКО

УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ — ВАЖЛИВА ВІХА В ІСТОРІЇ

Створення і зміцнення Союзу РСР нерозривно зв'язане з політичною і організаторською діяльністю В. І. Леніна. «Під керівництвом Леніна, — відмічається в тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — було створено багатонаціональну соціалістичну державу СРСР — добровільний союз рівноправних і суверенних республік, побудований на принципах пролетарського інтернаціоналізму, єдності економічної і політичної організації суспільства, на спільності ідейного і культурного життя»¹.

Вирішальною передумовою утворення багатонаціональної Радянської держави була розробка В. І. Леніним програми партії з національного питання.

Визначаючи її основний зміст, В. І. Ленін писав: «Повна рівноправність націй; право самовизначення націй; злиття робітників усіх націй — цієї національної програми учить робітників марксизм, учить досвід всього світу і досвід Росії»².

Лозунг Комуністичної партії про право націй на вільне самовизначення аж до відокремлення — це лозунг повного розкріпачення націй, повної національної рівноправності, це шлях не до відокремлення, а до братерського об'єднання націй. «Ми вимагаємо свободи самовизначення, *тобто* незалежності, *тобто* свободи відокремлення пригноблених націй, — писав В. І. Ленін, — не тому, щоб ми мріяли про господарське роздроблення або про ідеал дрібних держав, а навпаки тому, що ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття націй, але на дійсно демократичній, дійсно інтернаціоналістській базі, *немислимий* без свободи відокремлення»³.

Виходячи із класових завдань пролетаріату в національному питанні, В. І. Ленін розробив тактику комуністів в справі інтернаціонального виховання трудящих. Ленін вчив партію іференційовано підходити до пропаганди своєї програми: в інтернаціо льному вихован-

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 29.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 417.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 365.

ні трудящих нації, що пригнічує, тобто великоруської, робити наголос на праві відокремлення пригноблених націй, на необхідності боротьби з проявами великодержавності; а серед трудящих пригноблених націй особливий наголос робити на зближенні націй, на боротьбі проти місцевого буржуазного націоналізму. «Шлях до однієї мети: до повної рівноправності, найтіснішого зближення і дальшого злиття всіх націй іде тут, очевидно, різними конкретними дорогами»,— писав В. І. Ленін в праці «Підсумки дискусії про самовизначення»⁴.

На основі ленінської програми з національного питання партія розгорнула серед пригноблених народів багатонаціональної Росії велику політичну роботу, що сприяла створенню і зміцненню союзу робітників і селян, згуртуванню трудящих усіх національностей навколо російського пролетаріату. Велика Жовтнева соціалістична революція була першою в історії революцією, яка здобула перемогу під прапором пролетарського інтернаціоналізму.

В ході революції дальший розвиток і конкретне виявлення знайшли деякі тези ленінської програми і політики з національного питання. Насамперед, В. І. Ленін висунув і теоретично обґрунтував радянську федерацію, як найважливіший засіб розв'язання національного питання і інтернаціонального згуртування народів колишньої Російської імперії.

Раніше шлях до ліквідації національного і соціального гніту Ленін бачив не в заміні єдиної унітарної держави федеративною, а в революційному поваленні царського самодержавства, встановленні демократичної республіки, переростанні буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, у встановленні диктатури пролетаріату.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, в зв'язку з поваленням царського самодержавства в Росії з особливою силою виявилися дві тенденції в національному питанні. З одного боку, в країні різко посилювався національно-визвольний рух пригноблених народів, розмах якого раніше важко було передбачити. Цей рух намагалась очолити націоналістична буржуазія окраїн і підпорядкувати його своїм класовим інтересам — захопити в свої руки владу і встановити своє неподільне панування над трудящими. Українські партії соціалістів-федералістів, соціал-демократів, есерів утворили Центральну раду, навколо якої буржуазія збирала свої сили для боротьби проти революції. Такі ж буржуазно-націоналістичні організації утворилися в Білорусії, Фінляндії, Польщі та інших окраїнах Росії.

Сепаратистським прагненням національної буржуазії пролетаріат протиставляв свою інтернаціоналістську політику, засновану на єдності дій усіх трудящих у боротьбі за перемогу соціалістичної революції і побудову соціалізму.

Враховуючи всі ці обставини, В. І. Ленін вказав на можливість утворення на території Росії незалежних радянських республік з наступним об'єднанням їх в єдиній союзній державі, про можливість застосування не тільки автономних, а й федеративних форм державного об'єднання націй Росії. В промові з національного питання на VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) Ленін говорив, що «ми хочемо братерського союзу всіх народів. Якщо буде Українська республіка і Російська республіка, між ними буде більше зв'язку, більше довір'я. Якщо українці побачать, що у нас республіка Рад, вони не відокремляться, а якщо у нас буде республіка Мілюкова, вони відокляться»⁵.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 320—321.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 263.

Згодом Володимир Ілліч ще більш виразно висловлював ідею створення братерського союзу націй шляхом утворення «союзної держави». В промові на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів у червні 1917 р. Ленін заявив: «Нехай Росія буде союзом вільних республік»⁶. У праці «Держава і революція» В. І. Ленін дав глибокий аналіз поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса на федерацію, визнав її допустимість у Росії і підкреслив роль федерації як засобу розв'язання національного питання і перехідної форми до централізованої республіки.

Велике значення для вироблення нової лінії в питаннях державного будівництва мав досвід революції на Україні, досвід діяльності більшовицьких організацій України, які виявили цінну ініціативу в розв'язанні багатьох назрілих питань. Зразу ж після Жовтневої революції комуністи України висунули ідею створення Української Соціалістичної Республіки як федеративної частини Радянської Росії. Ця ідея була законодавчо оформлена рішенням I Всеукраїнського з'їзду Рад, який у грудні 1917 р. проголосив Україну суверенною радянською державою і висловився за тісний державний союз України з Росією у формі федерації. В той час, коли націоналісти тільки говорили про «самостійну», «незалежну» Українську державу, Комуністична партія таку державу створила. Це змушені були визнати навіть українські буржуазні націоналісти. Один з їхніх лідерів, М. Шаповал писав: «Більшовики перемогли нас тим, що створили українську державу і вибили зброю із наших рук».

Україна була першою радянською національною республікою. Постійну увагу молодій республіці приділяв В. І. Ленін. Тільки за півтора місяця — з середини листопада по кінець 1917 р. — з ініціативи Леніна питання, пов'язані з встановленням Радянської влади на Україні, 29 разів обговорювались на засіданнях Раднаркому. 16 питань були присвячені взаємовідносинам України і Росії. В. І. Ленін написав знаменитий «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», прийнятий Раднаркомом 3 грудня 1917 р. Маніфестом визнавався національний суверенітет України і висловлювалась думка про її федеративні зв'язки з Радянською Росією.

Радянська федерація розглядалась В. І. Леніним як соціалістична, що створювалась на базі диктатури пролетаріату при керівній ролі Комуністичної партії. Вона повинна будуватися за національно-територіальною ознакою, на основі добровільності й рівноправності. Її важливішу відмінну рису становить принцип демократичного централізму, який передбачає економічну і територіальну цілісність суверенних республік, враховує місцеві особливості, розвиває місцеву ініціативу.

Офіційне визначення партією федерації як основного принципу будівництва соціалістичної багатонаціональної держави знайшло свій вираз у написаній В. І. Леніним і прийнятій у січні 1918 р. III Всеросійським з'їздом Рад «Декларації прав трудячого і експлуатованого народу». У прийнятій VIII з'їздом партії програмі говорилось: «Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності, партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом»⁷. Аналогічне рішення було прийняте II конгресом Комінтерну.

Між тим деякі праці радянських вчених тлумачать ленінські погляди на федерацію не зовсім чітко, а подекуди навіть і помилково. Окремі автори стверджують, наприклад, що В. І. Ленін у дожовтневий період

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 23.

⁷ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, М., 1970, стор. 45.

ставився негативно до принципу федералізму як до принципу буржуазного⁸. Інші твердять, нібито В. І. Ленін і партія, хоч і виступали проти федерації, проте ще задовго до Жовтневої революції визнавали і навіть відстоювали утворення соціалістичної федерації після перемоги пролетарської революції.

Утворення і зміцнення РСФРР стало могутнім поштовхом для народження інших радянських республік, державний устрій Російської федерації був для них зразком.

Незабаром, після створення РСФРР і УСРР, виникли Білоруська, Литовська, Латвійська і Естонська Радянські Соціалістичні Республіки, а потім радянські соціалістичні республіки Закавказзя і Середньої Азії. З перших днів заснування національних радянських республік між ними встановлюється тісний зв'язок, міцне співробітництво.

Це співробітництво в своєму розвитку з 1917 по 1922 рр. пройшло чотири етапи. В період соціалістичної революції і зміцнення Радянської влади воно полягало в спільній боротьбі за здійснення цього завдання.

В роки громадянської війни та іноземної військової інтервенції співробітництво радянських республік вилилось в форму військово-політичного союзу. 1 червня 1919 р. на засіданні Всеросійського ЦВК з участю представників від України, Білорусії, Латвії, Литви і Криму був схвалений історичний декрет про об'єднання військової організації і військового командування, рад народного господарства, фінансів, комісаріатів праці всіх радянських республік. На противагу воєнним блокам, пактам, договорам, що укладають імперіалісти для поневолення народів, воєнний союз радянських республік був договором трудящих, що звільнилися від соціального і національного гніту, для захисту завоювань робітників і селян, для визволення трудящих.

Створення військово-політичного союзу радянських республік зовсім не означало, як твердять сучасні буржуазні й буржуазно-націоналістичні фальсифікатори, що республіки нібито перестали бути суверенними державами. Навпаки, завдяки військово-політичному союзу радянські республіки відстояли суверенітет своїх держав від загрози їх поневолення імперіалістами. Саме буржуазні націоналісти готові були продавати свої народи німецьким, американським, англійським, французьким та іншим імперіалістам.

З переходом до мирного соціалістичного будівництва воєнний союз був доповнений союзом господарським. На кінець 1920 — початок 1921 рр. Українська, Білоруська, Грузинська, Вірменська і Азербайджанська радянські республіки уклали з РСФРР союзні договори, які сприяли розширенню і зміцненню господарських зв'язків між ними, встановлювали певну спільність у структурі радянських органів влади, забезпечували братерську допомогу і взаємне співробітництво.

Братерський союз суверенних республік ще більше зміцнів і поглибився з встановленням їх єдиного дипломатичного фронту. 22 лютого 1922 р. на нараді в Москві повноважні представники від України, Білорусії, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Бухарської Народної Радянської Республіки, Хорезмської Народної Радянської Республіки і Далекосхідної Республіки підписали протокол, за яким усі республіки передавали РСФРР захист їх інтересів на міжнародній конференції в Генуї і доручили РСФРР укладати й підписувати від їх імені всі акти, що можуть бути вироблені на конференції. Часткове виконання вищими органами влади Радянської Росії загальнофедеративних функцій і передача їй повноважень захищати інтереси національних республік на міжнарод-

⁸ Див. И. Цамерян. Ленинские принципы образования многонационального советского государства.— «Политическое самообразование», 1971, № 10, стор. 47.

них конференціях було новим яскравим проявом широго довір'я раніше відсталих народів до Комуністичної партії і російського пролетаріату.

Діяльність Комуністичної партії по зміцненню і розвитку федеративних зв'язків і братерського співробітництва радянських республік з РСФРР виражала життєві інтереси трудящих мас цих республік, які вимагали від своїх урядів встановлення більш тісної єдності з Радянською Росією. Це спростовує брехливі твердження буржуазних фальсифікаторів про «радянський колоніалізм», про насильну «русифікацію» колишніх національних окраїн Росії.

В окремих працях радянських вчених висловлюються помилкові погляди в питанні про характер державних відносин між суверенними республіками до утворення СРСР. Деякі автори пишуть, нібито В. І. Ленін, Комуністична партія завжди і за всіх умов негативно ставились до конфедерації*, і тому вважають, що відносини між суверенними радянськими республіками від самого початку їх виникнення носили характер договірної федерації. Інші, визнаючи відносини між суверенними радянськими республіками конфедеративними, вважають, що це були відносини міжнародно-правові, які проіснували до кінця 1922р., і що тільки з утворенням СРСР вони стали федеративними, державно-правовими⁹. Дехто схиляється до того, що відносини між суверенними республіками мали конфедеративний характер приблизно до літа 1919 р.¹⁰, а з утворенням військово-політичного союзу вони набули характеру договірної федерації, яка врешті привела до утворення СРСР єдиної союзної держави.

Але історичні факти свідчать про те, що відносини між республіками до утворення Радянського Союзу були не конфедеративними, міжнародно-правовими, а державно-правовими, федеративними. Федеративна форма державного устрою і федеративні відносини це не одне й те ж. Своєрідність федеративних відносин до утворення СРСР полягала в тому, що вони відображали наявність процесу становлення союзної держави, а не факт утворення такої держави. До питання про те, коли виникли федеративні зв'язки між окремими республіками і РСФРР і яка форма переважала в той чи інший період — федеративна чи конфедеративна,— потрібно підходити конкретно-історично.

Щодо взаємовідносин між Радянською Україною і Радянською Росією, то вони з самого початку будувалися як федеративні. В. І. Ленін у резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні (грудень 1919 р.) відмічав: «А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ від 18 травня 1919 р.»¹¹, а в доповіді про роботу ВЦВК

* Конфедерація — союз держав, що зберігають незалежне (суверенне) існування, але об'єднаних одним або кількома спільними керівними органами.

⁹ Такої думки, наприклад, дотримується професор Е. А. Коровін (див. «Советское государство и право», 1954, № 6, стор. 38). Точку зору Коровіна поділяє А. А. Есаєн у книзі «К вопросу о правовой природе взаимоотношений независимых советских республик до образования СССР» (Ереван, 1961, стор. 33). Такої ж думки дотримуються О. І. Лельошкін, О. І. Кім, Н. Г. Мішін, П. І. Романов у книзі «Курс советского государственного права». «Договірні відносини суверенних республік,— пишуть автори,— означали утворення не федерації, а своєїрідної соціалістичної конфедерації, тобто тимчасового союзу радянських суверенних республік».

¹⁰ Наявність договірної федерації до утворення СРСР заперечує також О. І. Лельошкін у статті «Некоторые вопросы ленинской теории советского федерализма в свете новой программы КПСС». Він, зокрема, пише, що В. І. Ленін ні до 1922 р., ні після ніколи не говорив про перетворення «договірної федерації... в Союзну державу... і не міг про це говорити, оскільки такої федерації в природі тоді ще не існувало».— «Советское государство и право», 1963, № 5, стор. 64—65.

¹¹ В. І. Ленін про Україну, ч. II, К., 1969, стор. 359.

і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р. назвав відносини РСФРР і УСРР «тісною федерацією» і заявив, що на ґрунті договору від 1 червня 1919 р. «ми будемо все більш і більш тісний союз»¹². На початку червня 1920 р. В. І. Ленін ще конкретніше вказував на існування реально створеної федерації. Він писав, що федерація вже на практиці виявила свою доцільність у відносинах РСФРР до інших радянських республік (угорської, фінської, латвійської в минулому азербайджанської і української в сучасному)¹³.

Окремі автори роблять припущення, нібито В. І. Ленін, ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У тричі в 1919 р. схилялись до думки про вступ Радянської України до складу РСФРР на принципах автономії або навіть у формі її злиття з РСФРР, про тимчасову відмову України від своєї національної державності¹⁴. У підтвердження своєї тези М. І. Куліченко посилається на записку В. І. Леніна кандидату на посаду наркома шляхів сполучення України О. І. Жарко, в якій запитує: «Селяни бідні на Україні за злиття з Росією чи проти?» Але в записці В. І. Леніна говориться про з'ясування настрою трудящих мас України, про їх бажання об'єднатися з РСФРР. Не підтверджує тези М. І. Куліченка і посилення на лист уряду України В. І. Леніну від 18 грудня 1918 р. У цьому листі зовсім не говориться про вступ України до складу РСФРР на правах автономної республіки, про відмову від своєї національної державності. В ньому в загальній формі висловлюється глибоке прагнення уряду і трудящих Радянської України до єдності й згуртування трудящих Радянської Росії. Погляди Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України в питанні її державних відносин з Радянською Росією сформульовані в постанові від 20 грудня 1918 р., в якій говориться про привласнення республіці назви «Українська Соціалістична Радянська Республіка», і в Декларації від 26 січня 1919 р., в якій йде мова про об'єднання УСРР з РСФРР на началах соціалістичної федерації¹⁵.

Не можна погодитись і з тим, як М. І. Куліченко тлумачить постанову Політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919 р., яка пропонувала ЦК КП(б)У обговорити питання про умови і форму єднання України з Радянською Росією. В цій постанові під «злиттям» висловлювалась думка про об'єднання воєнних зусиль радянських республік. Саме такий зміст вкладав В. І. Ленін у формулювання «злиття». Про це свідчить його телеграма Є. М. Скляньському, відправлена 23 квітня 1919 р., у той же день, коли було прийнято постанову ЦК РКП(б): «Терміново, негайно: скласти *текст* директиви від ЦК до всіх «націоналів» про *єдність* (злиття) військово...»¹⁶.

Немає документів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, в яких ставилося б питання про автономізацію України, про відмову, хоч би тимчасову, від її національної державності. Таких документів не може й бути, тому що утворення національної державності радянських республік було закономірним результатом перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і необхідною умовою будівництва соціалізму. Ленінські настанови з цього питання знайшли свій вираз у програмі РКП(б), і партія їх послідовно втілювала в життя. Державний суверенітет України та інших радянських республік не послаблював, а посилював їх співробітництво на основі добровільності й рівності у спільній боротьбі.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 295.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 120.

¹⁴ М. Куліченко. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР, К., 1962, стор. 87—88, 89, 100; його ж. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 годах, Х., 1962, стор. 244, 262, 283.

¹⁵ Див. Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР, К., 1963, стор. 87.

¹⁶ В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 287.

Ведучи нещадну боротьбу проти великодержавного шовінізму і місцевого буржуазного націоналізму, Комуністична партія виховувала трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, який піднімав маси до розуміння єдності й нероздільності класових інтересів трудящих усіх націй у боротьбі за побудову соціалістичного суспільства.

Починаючи з літа і до кінця 1922 р., ЦК РКП(б) і ЦК компартій національних республік провели організаційну та масово-політичну роботу по об'єднанню республік в одну союзну державу.

10 серпня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про створення комісії з представників ЦК РКП(б) і ЦК компартій національних республік для розгляду питання про дальші взаємовідносини незалежних радянських республік. Нові форми державних зв'язків були вироблені не відразу, а з часом, лише внаслідок колективних зусиль, при активній участі широких мас трудящих. Чимало питань будівництва союзної багатонаціональної держави було ще не з'ясовано і здавалося, що їх розв'язання можливе різними шляхами.

Тенденція до ліквідації національного суверенітету радянських республік, в тому числі і України, до порушення їх прав мала місце з боку окремих державних діячів, але партія вела з ними непримиренну боротьбу, не допускала жодного прояву великодержавного шовінізму. Відомо, що буржуазно-націоналістичні фальсифікатори історії як у минулому, так і тепер намагаються видати засуджені партією великодержавні тенденції за політику партії і держави.

Деякі партійні й радянські працівники виступали за злиття радянських республік з РСФРР і утворення унітарної держави. Ця точка зору знайшла вираз у телеграмі голови Раднаркому Далекосхідної республіки урядові РСФРР, в якій говорилося: «Найближчим часом герб усіх братніх республік, що зливаються, на нашу думку, спроститься до трьох букв — РРР» (Російська Радянська Республіка — В. Ч.).

Окремі керівні діячі в Грузії, Башкирії, Татарії вимагали розпустити вже існуючі Федерації — Закавказьку і Російську — і утворити союз, до якого безпосередньо входили б усі національні республіки. Це б вело поряд з революційним процесом об'єднання радянських республік до розпаду федеративних утворень, що вже існували.

Серйозною небезпекою для справи об'єднання радянських республік були пропозиції про утворення союзу радянських республік на основі конфедерації. Прагнення до конфедеративного устрою Радянської держави було б кроком назад, вело б до послаблення радянських республік і їх зв'язків.

Значна група керівних працівників РСФРР та інших радянських республік, однобічно оцінюючи історичний досвід утворення Російської Федерації, приходила до неправильного висновку, що найдоцільнішою формою дальшого зближення незалежних радянських республік може бути їх входження до складу РСФРР на правах автономних республік.

Ідея «автономізації» була кроком назад у національно-державному будівництві. Вона, по суті, не дооцінювала значення національного питання і ролі суверенітету національних республік у будівництві соціалізму: ущемлення прав республік могло викликати національні тертя, посилити великодержавний шовінізм і місцевий націоналізм.

Тільки енергійне втручання В. І. Леніна допомогло запобігти серйозних помилок і усунути недоліки, що виникли при розробці форм організації союзної держави. В листі до членів Політбюро ЦК РКП(б) від 26 вересня 1922 р. В. І. Ленін піддав гострій критиці проект «автономізації» і виклав свій знаменитий план добровільного об'єднання всіх радянських республік, у тому числі й РСФРР, у новому державному-

утворенні — союзи радянських республік — на основі їх рівноправності. «Ми, — писав Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію»¹⁷⁻¹⁸.

Величезне значення запропонованої В. І. Леніним нової форми радянської федерації полягало в тому, що вона забезпечувала повну суверенність, добровільність і рівноправність республік і заміняла громіздку договірну форму державних відносин більш досконалою.

Комісія ЦК РКП(б) переробила проект тез про об'єднання республік, поклавши в їх основу ленінську ідею добровільного союзу. 6 жовтня 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) прийняв рішення про об'єднання радянських республік, яке було схвалено партійними і радянськими органами республік і покладене в основу діяльності партійних організацій по керівництву об'єднаним рухом.

У першій половині грудня 1922 р. питання про утворення СРСР було винесено на обговорення республіканських з'їздів Рад. 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад. М. М. Фрунзе у доповіді про союзне об'єднання і делегати з'їзду у своїх виступах палко вітали ленінську ідею утворення СРСР. На пропозицію М. О. Скрипника, який виступив від імені комуністичної фракції, з'їзд прийняв «Декларацію про утворення СРСР» і «Основи Конституції СРСР».

Рішення VII Всеукраїнського з'їзду Рад було підтримане IV Всебілоруським і I з'їздом Рад Закавказзя. X Всеросійський з'їзд Рад також прийняв постанову про утворення СРСР і про вступ до нього РСФФР.

30 грудня 1922 р. розпочав свою роботу I з'їзд Рад Союзу РСР, на якому радянські республіки об'єдналися у Союз Радянських Соціалістичних Республік на основі добровільності й рівноправності із збереженням за кожною союзною республікою суверенних прав самостійної держави, яка має свої вищі органи влади, свою територію, своє законодавство. З'їзд прийняв Декларацію і Договір про утворення СРСР.

Усе це викриває брехливі твердження сучасних буржуазних істориків і українських буржуазних націоналістів про те, що об'єднання суверенних республік і утворення єдиної централізованої Радянської держави було здійснено нібито «за наказом російського уряду» і означало відновлення «єдиної і неділимої Російської імперії».

Дуже важливе значення для виконання великої роботи Комуністичної партії у справі будівництва першої в світі союзної багатонаціональної держави мала праця В. І. Леніна «До питання про національність або про «автономізацію». Партія по праву розглядає її як програмний заповіт В. І. Леніна з національного питання, в якому яскраво відбито ленінське піклування про утворення СРСР, про здійснення правильної національної політики для зміцнення дружби радянських народів. В. І. Ленін вимагав, щоб рівноправність правова підтверджувалась рівноправністю фактичною, щоб об'єднання здійснювалось строго у відповідності з принципами пролетарського інтернаціоналізму. Ленінські вказівки партія поклала в основу розробки Конституції СРСР.

Утворення і конституційне закріплення Союзу РСР було величезною перемогою Комуністичної партії, торжеством ленінської національної політики — політики братерства і дружби всіх народів.

Дружба народів СРСР, їх тісне співробітництво в державному, господарському і культурному будівництві є історичною закономірністю розвитку соціалістичного суспільства, одним з могутніх джерел сили і непереможності нашої Вітчизни, вирішальною умовою розквіту еконо-

¹⁷⁻¹⁸ В. І. Ленін про Україну, ч. II, стор. 647.

міки і культури всіх радянських народів. «За роки соціалістичного будівництва,— говорив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК ХХІV з'їздові КПРС,— в нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ. У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист народилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва»¹⁹.

З повною, остаточною перемогою соціалізму почався новий етап у розвитку національних відносин. Він характеризується дальшим зближенням соціалістичних націй і досягненням їх повної єдності в усіх сферах суспільного життя — економічній, політичній і ідеологічній.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства різноманітні форми співробітництва радянських народів збагачуються новим змістом. Нові риси особливо яскраво проявляються в економічних і культурних взаємозв'язках між братніми народами. Все ширше здійснюється координація і об'єднання зусиль республік у комплексному розвитку цілих районів, усе ефективніше і раціональніше використовуються природні ресурси, розвивається спеціалізація, кооперування виробництва.

В документах і матеріалах ХХІV з'їзду КПРС наголошується на необхідності більш ґрунтовного вивчення всіх багатогранних процесів національного розвитку, кращого узагальнення досвіду міжнаціонального співробітництва в комуністичному будівництві. «В історії нашої держави,— говорив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК ХХІV з'їздові КПРС,— утворення СРСР своєю політичною значимістю і соціально-економічними наслідками займає видатне місце»²⁰.

Готуючись до славного ювілею — 50-річчя утворення Союзу РСР,— науковці нашої республіки, як і всієї країни, спрямовують свої зусилля на більш ґрунтовне вивчення і висвітлення всебічної діяльності В. І. Леніна, Комуністичної партії у створенні й зміцненні Союзу РСР, братерського співробітництва народів Радянських республік. Протягом останніх років видано ряд монографій, брошур, збірників документів, в яких відображено діяльність Комуністичної партії в організації Союзу РСР, у встановленні братерського співробітництва народів радянських республік. До них відносяться, насамперед, праці Гілілова, Пентковської, Чугайова, Якубовської та інші²¹. Останнім часом на Україні видані також збірник матеріалів і документів «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднувачого руху українського народу за утворення СРСР» (К., 1963), книги Б. М. Бабія «В. І. Ленін і утворення Української Радянської держави» (К., 1965), М. І. Куліченка «Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918-1920 годах» (Х., 1963), М. І. Куліченка та В. Ю. Маланчука «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні» (К., 1971), А. В. Лихолата «Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920» (К., 1967). У цих та інших працях особлива увага приділяється висвітленню ленінської ідеї утворення СРСР, ролі Комуністичної партії в створенні і зміцненні першої в історії багатонаціональної соціалістичної держави.

Проте потрібно ще глибше вивчити і висвітлити утворення суверенних Радянських республік, як необхідної передумови їх об'єднання, досвід партійного будівництва в зв'язку з утворенням комуністичних

¹⁹ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 87.

²⁰ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 86.

²¹ С. С. Гилілов. В. И. Ленин — организатор Советского многонационального государства, М., 1960; В. В. Пентковська. Роль Леніна в створенні СРСР, К., 1957; Д. А. Чугаев. В. И. Ленин — основатель Советского многонационального государства, М., 1960; С. И. Якубовская. Строительство Союзного Советского социалистического государства в 1922—1925 гг., М., 1960.

партій національних республік. Слід також звернути серйозну увагу науковців на вивчення господарського і дипломатичного співробітництва радянських республік у процесі утворення СРСР, на висвітлення лєнінського вчення про два типи федерації, про докорінну відмінність соціалістичної і буржуазної федерацій.

Дальшої всебічної розробки вимагає питання зближення націй і досягнення їх повної єдності. На жаль, в окремих працях інколи спостерігається спрощений підхід до висвітлення цього процесу. Економічне співробітництво нерідко розглядається ізольовано від соціальних і культурних аспектів, а духовно-культурне зближення характеризується переважно кількісною стороною. Недостатньо також розкривається вся багатогранність взаємодії національних культур, не знаходить повного відображення думка про те, як відбувається цей процес між окремими союзними республіками, всередині республік тощо. Мають місце неприпустимі спроби протиставлення розквіту націй їх зближенню, намір віддати перевагу якійсь одній з цих тенденцій. Якщо робити наголос тільки на розквіті націй, забуваючи про єдність інтересів усіх народів СРСР, якщо показувати тільки досягнення своєї республіки, без зв'язку з досягненнями інших республік, з досягненнями всього радянського народу в цілому, то це, природно, може привести до певної ідеї національної обмеженості. І навпаки, якщо говорити тільки про загальне, що є у радянських людей, якщо забувати про конкретні національні особливості, національні інтереси і потреби, то можна скотитися на позиції національного нігілізму, втратити відчуття характеру багатонаціонального Радянського Союзу. Завдання полягає в тому, щоб розкривати діалектичний взаємозв'язок обох цих тенденцій — розквіту і зближення націй, досягнення їх повної єдності.

Предметом глибокого вивчення нашими науковцями мають стати питання показу боротьби Комуністичної партії і, зокрема, КП(б)У проти дрібнобуржуазних націоналістичних партій, проти ухилів у бік великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму.

Історичний процес будівництва багатонаціональної держави складний, багатогранний, повчальний, насичений різними подіями. На шляху до утворення і зміцнення Радянської співдружності націй було подолано стільки труднощів, що вивчення і висвітлення цього питання може бути успішним лише тоді, коли його розв'язуватимуть не тільки історики, але й економісти, філософи, правознавці, представники всіх суспільних наук. Перед усіма працівниками ідеологічного фронту стоїть завдання викривати необ'єктивність, тенденційність, наклепи буржуазних фальсифікаторів лєнінської національної політики і її здійснення в нашій країні, розвінчати прийоми і методи буржуазної фальсифікації, показати зв'язок і спадкоємність нинішніх зарубіжних фальсифікаторів з тими, які свого часу були викриті Лєніним і нашою партією, розкрити класову суть буржуазних фальсифікаторів, показати, що головним об'єктом їх ідеологічних диверсій і атак є диктатура пролетаріату і єдність КПРС, лєнінські принципи пролетарського інтернаціоналізму. Цю проблему необхідно всебічно розглянути з точки зору історії радянського суспільства, з історико-партійних позицій, з боку історії взаємовідносин республік, закономірностей розвитку багатонаціональної держави.

Всєсвітньо-історичні успіхи СРСР і його складової частини—Радянської України, нові й нові перемоги світової соціалістичної співдружності викликають почуття захоплення і визнання всіх пригноблених людей світу, запалюють їх на боротьбу за своє визволення від гніту капіталу, за дружні, миролюбні відносини між усіма народами.

ТВОРЧИЙ РОЗВИТОК ПИТАНЬ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ДОКУМЕНТАХ XXIV З'ЇЗДУ КПРС

XXIV з'їзд КПРС, накресливши програму дальшого розвитку радянського суспільства по шляху до комунізму, велику увагу приділив розвитку й удосконаленню соціалістичної демократії, підвищенню ролі й відповідальності трудящих за хід комуністичного будівництва, поліпшенню всієї політичної організації нашого суспільства. Ці питання розроблені глибоко й всебічно.

Ключ до їх вирішення Комуністична партія вбачає у марксистсько-ленінському положенні про зростання ролі мас в житті й діяльності суспільства. В. І. Ленін підкреслював, що соціалізм і демократія нероздільні. Соціалізм є творчістю мас, а демократія — єдино можливим і реальним засобом створення нового суспільства. Остання необхідна для того, щоб «...іти планомірно, твердо й рішуче до соціалізму, не «запроваджуючи» його згори, а піднімаючи величезні маси пролетарів і напівпролетарів до мистецтва державного управління, до розпорядження *всією* державною владою»¹.

Соціалізм вперше в історії повернув демократії її справжній смисл, створив необхідні об'єктивні передумови для найширшого її розгортання. Суспільна власність на засоби виробництва, ліквідація експлуатації людини людиною, соціально-політична та ідейна єдність усіх класів і соціальних груп гарантують трудящим політичні права і свободи, дають могутній поштовх до активної творчої участі в управлінні державою. Досвід будівництва соціалізму в СРСР та інших братніх країнах переконливо показав, що робітничий клас і всі трудящі у будівництві нового життя виявляють величезну революційно-перетворюючу силу, небачену ініціативу і творчий геній.

На сучасному етапі будівництва комуністичного суспільства питання соціалістичної демократії привертають особливу увагу КПРС, яка розглядає їх, як і всі проблеми суспільного розвитку, з конкретно-історичних позицій. Соціалістична демократія не є раз і назавжди дане явище, вона перебуває в безперервному розвитку і тісно пов'язана з матеріальним і духовним прогресом суспільства. На кожному новому етапі комуністичного будівництва, коли відбуваються істотні зміни в економіці, соціальній структурі суспільства та його культурному розвитку, соціалістична демократія дедалі повніше розкриває свої ознаки й особливості, глибше проникає в усі сфери життя народу.

Практика комуністичного будівництва показала, що масштаби участі трудящих в управлінні державою, характер, рівень, ефективність їх суспільно-політичної діяльності залежать від рівня розвитку продуктивних і духовних сил суспільства. Чим вищий економічний потенціал країни, рівень культури і свідомості трудящих, тим більші можливості дедалі ширшого їх залучення до управління суспільством. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслив: «Смисл і зміст соціалістичної демократії ми бачимо в участі дедалі ширших мас в управлінні країною, суспільними справами. Вся політична система сус-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 148.

пільства, постійно зростаюча ініціатива трудящих поставлені у нас на службу будівництву комунізму»².

З'їзд, відобразивши марксистсько-ленінський, діалектичний підхід партії до проблеми демократії, зробив винятково важливий висновок, що вона є життєвою проблемою нашого суспільства в період комуністичного будівництва.

КПРС приділяє значну увагу розвитку суспільного виробництва, піднесенню життєвого рівня народу та його культури. Водночас вона вважає творчу участь найширших мас трудящих в управлінні державою могутнім прискорювачем прогресу, руху нашого суспільства до комунізму. Отже, з одного боку, розвиток і поглиблення демократії перебувають у залежності від рівня економічної і духовної зрілості суспільства, а з іншого, темпи й успіхи будівництва комунізму залежать від активної участі мас у суспільному житті, від розвитку соціалістичного демократизму.

В своїй політичній і організаторській роботі партія виходить з діалектичної єдності комунізму й демократії. В. І. Ленін учив розглядати питання демократії «узяті разом» з усім розвитком суспільства. При цьому, вказував він, демократизм буде «...справляти свій вплив і на економіку, підштовхувати її перетворення, підпадати під вплив економічного розвитку і т. д. Така є діалектика живої історії»³.

Сучасний етап комуністичного будівництва вимагає дальшої демократизації суспільного життя. Це продиктовано величезним обсягом економічних, соціально-політичних і культурних завдань, що їх має здійснити радянський народ у новій п'ятирічці і в наступні роки.

Досягнутий країною високий ступінь розвитку дав змогу Комуністичній партії висунути програму суспільного прогресу, відмінну від попередніх не лише за своєю масштабністю, але й глибокими якісними змінами, що їх передбачається здійснити в усіх сферах життя.

Характерною особливістю сучасного періоду комуністичного будівництва є значне піднесення на основі науково-технічного прогресу матеріального і культурного рівня життя народу, прискорення темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, зростання продуктивності праці. Успішне розв'язання цих завдань залежить від енергії, цілеспрямованості та творчої ініціативи радянських людей.

З цієї точки зору вагоме теоретичне й практичне значення має вироблений ХХІV з'їздом КПРС курс на дальше розгортання і поглиблення соціалістичної демократії. Він передбачає втілення в життя ленінського заповіту про те, що при соціалізмі необхідно систематично залучати до управління державою дедалі більше громадян, а згодом і все населення⁴. З'їзд визначив шляхи, форми і методи розвитку демократії як у галузі суспільно-політичного, так і матеріального життя народу, виробив програму вдосконалення політичної організації суспільства, що дасть змогу об'єднати творчість мільйонних мас трудящих в єдиний історичний процес комуністичного творення.

Дальший розвиток соціалістичного демократизму, вказав з'їзд, повинен іти насамперед шляхом посилення у комуністичному будівництві ролі представницьких органів влади — Рад депутатів трудящих, які становлять політичну форму соціалістичної держави. В. І. Ленін науково обгрунтував, що Ради «...є не що інше, як організаційна форма диктатури пролетаріату, диктатури передового класу, який піднімає

² Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 411.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 127.

до нового демократизму, до самостійної участі в управлінні державою десятки і десятки мільйонів трудящих...»⁵.

Після остаточної перемоги соціалізму в нашій країні Ради з державної форми диктатури пролетаріату перетворилися в організацію влади всього народу і в умовах загальнонародної держави поступово набувають характеру органів самоврядування трудящих. Нині вони є найбільш масовими представницькими органами влади всіх соціальних верств нашого суспільства: робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. Поряд з депутатами (1971 р. їх було обрано понад 2 млн., в тому числі на Україні — понад 500 тис.) у роботі Рад діяльну участь беруть більш ніж 25 млн. активістів⁶.

Спираючись на ленінські принципи політичного керівництва, Комуністична партія неухильно дотримується курсу на поліпшення діяльності Рад та підвищення їх ролі в економічному й соціально-культурному будівництві. КПРС пам'ятає ленінську вказівку про те, що «над розвитком організації Рад і Радянської влади доводиться неослабно працювати»⁷.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові зазначалося, що протягом останніх років партія провела велику роботу у справі дальшого поліпшення діяльності Рад. Насамперед, підвищено їх відповідальність за виконання завдань господарського і культурного будівництва, значно розширено права Верховних Рад республік.

Про увагу до місцевих органів влади свідчать постанови ЦК КПРС «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» (1967 р.), «Про заходи у справі дальшого поліпшення роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (1970 р.) тощо.

Місцевим Радам надано право координувати в межах своєї компетенції роботу підприємств і господарських організацій, розташованих на їх території. Важливе значення мали також заходи щодо зміцнення матеріально-фінансової бази місцевих Рад і добору кадрів. Внаслідок цього їх робота стала активнішою й різнобічнішою, посилювався контроль за виконанням завдань господарського і культурного будівництва. На сесіях місцевих Рад дедалі частіше розглядається робота промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, хід житлового й культурного будівництва, діяльність культосвітніх, медичних і дитячих закладів, підприємств торгівлі та громадського харчування. Заслуховуються також звіти виконавчих комітетів, інформації про виконання ухвалених рішень, наказів виборців, пропозицій і зауважень депутатів, а також співдоповіді постійних комісій з усіх практичних питань. Багато уваги приділяється використанню місцевих ресурсів для виробництва товарів широкого вжитку, кращій організації торгівлі, побутового обслуговування населення, благоустрою міст і сіл, розвитку культури.

Відзначивши поліпшення роботи Рад, XXIV з'їзд КПРС висунув перед ними нові, підвищені вимоги, зумовлені зрослими завданнями сучасного етапу комуністичного будівництва. В резолюції з'їзду на Звітну доповідь ЦК КПРС записано: «...Ради повинні ще повніше здійснювати свої функції, справляти дійовий вплив на розвиток економіки і культури, піднесення народного добробуту, наполегливіше займатися питаннями соціально-побутового обслуговування населення, охорони громадського порядку»⁸.

Протягом останніх років шляхи дальшого поглиблення роботи

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 230.

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 88; «Правда», 20 червня 1971 р.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 237.

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 228—229.

Рад обговорювалися на з'їздах КПРС і компартій республік, пленумах ЦК, партійних конференціях.

Особливу увагу партія приділяє розширенню й поглибленню зв'язків Рад з своїми виборцями. Ця лінія дістала дальшу конкретизацію в документах XXIV з'їзду КПРС, де вказано, що діяльність Рад може бути ефективною лише в разі їх широкої підтримки трудящими. Вже зараз у Радах добровільно працюють мільйони трудящих. Лише в нашій республіці в постійних комісіях і відділах Рад, а також у різних самодіяльних громадських організаціях, що функціонують під їх керівництвом (вуличні комітети, жіночі ради, ради при дитячих кімнатах міліції тощо) бере участь близько 10 млн. чол. Однак в сучасних умовах розвитку соціалістичного народовладдя цього вже замало.

Завдання полягає в зміцненні постійних зв'язків Рад з виборцями шляхом регулярних звітів та виступів перед останніми керівних працівників виконавчих комітетів, голів і членів постійних комісій, усіх депутатів, а також висвітлення роботи Рад у пресі, по радіо, телебаченню.

Удосконалюючи старі форми залучення мас до управління суспільством, партія відшукує і впроваджує нові. За останні роки набули поширення всенародні обговорення кардинальних питань комуністичного будівництва, проектів важливих законів. Такі форми безпосереднього демократизму сприяють розвитку ініціативи трудящих, вихованню у них почуття відповідальності за свою державу і водночас дають змогу партії акумулювати досвід і творчу думку мільйонів людей, а, отже, ухвалювати правильні й оптимальні рішення. Обов'язковою умовою розвитку Рад є широка гласність і залучення до активної участі в їх роботі дедалі більше громадян.

Партія також приділяє постійну увагу підвищенню авторитету й активності депутатів, їх відповідальності перед виборцями. XXIV з'їзд КПРС зробив новий важливий внесок у теорію державного будівництва в нашій країні, зокрема визнав за доцільне «...законодавчим шляхом визначити статус депутатів Рад усіх ступенів, їх повноваження і права, а також обов'язки службових осіб щодо депутатів»⁹. На основі рішень з'їзду передбачається виробити єдиний закон про статус депутатів, що, безумовно, сприятиме підвищенню рівня роботи Рад.

У теорії й практиці марксизму-ленінізму велика увага приділяється поєднанню централізму й демократії. В. І. Ленін учив партію поєднувати централізоване планове керівництво з самодіяльністю та ініціативою місцевих органів, громадських організацій і широких мас трудящих. При соціалізмі розвиток суспільних процесів відбувається планомірно й організовано. Демократія в соціалістичному суспільстві розвивається в межах централізованого планового начала, яке, неодноразово підкреслював В. І. Ленін, зовсім не означає якоїсь одноманітності, нав'язаної зверху, а навпаки, вперше в історії створює можливість широкого розвитку не лише місцевих особливостей, а й місцевої ініціативи, а також різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до спільної мети¹⁰.

Розгортання демократії розширює соціальну базу централізму, сприяє залученню широких мас трудящих до управління суспільством. Треба мати на увазі, що на кожному новому етапі будівництва комуністичного суспільства виникає потреба дальшого розгортання соціалістичної демократії, висувається на перший план одна з багатьох її граней.

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 229.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 152.

На сучасному етапі виникає потреба у ще більшому поєднанні активності та самодіяльності трудящих з організованістю, дисциплінованістю, єдністю й цілеспрямованістю в боротьбі за комунізм. Соціалістична демократія нерозривна з суворою дисципліною, неухильним додержанням законів і етичних принципів суспільства. Визначаючи шляхи розвитку соціалістичної демократії, XXIV з'їзд КПРС приділив велике значення зміцненню законності й правопорядку, державної та трудової дисципліни, удосконаленню радянського законодавства.

Величезний розмах комуністичного будівництва вимагає, щоб зусилля мільйонів трудящих були підпорядковані єдиній меті. З зростанням обсягу суспільного виробництва будь-яка неорганізованість, порушення чіткого ритму роботи завдає відчутних втрат суспільству. Тому соціалістична демократія передбачає своєчасне і неухильне виконання законів і правил, прийнятих демократичним шляхом. «Повага до права, до закону повинна стати особистим переконанням кожної людини,— зазначено в документах XXIV з'їзду.— Будь-яких спроб відступу від закону або обходу його, чим би їх не мотивували, терпіти не можна. Не можна терпіти і порушень прав особи, ущемлення гідності громадян. Для нас, комуністів, прихильників найгуманніших ідеалів, це — справа принципу»¹¹.

Демократія — це форма організованості мас, вияв свідомої дисципліни, відповідальності кожної людини перед суспільством. Соціалістична демократія несумісна з несумлінним ставленням до своїх обов'язків, порушенням правил соціалістичного співжиття, користолюбством, пияцтвом і злочинністю. Проти цих антигромадських явищ у нашому житті напружену боротьбу повинні вести державні, партійні органи та громадські організації.

В документах з'їзду розвиток соціалістичної демократії тісно пов'язується з удосконаленням радянського законодавства. Протягом останніх років у цьому напрямі зроблено чимало, зокрема ухвалено закони про основи земельного законодавства, охорону здоров'я трудящих, природи та раціональне використання її багатств, трудові відносини, сім'ю тощо. З'їзд зазначив, що дальший розвиток радянського законодавства і надалі буде предметом уваги партійних та державних органів.

Значне місце в роботі з'їзду посіли питання поліпшення роботи державного апарату. Зростання ролі соціалістичної держави, її господарсько-організаторської та культурно-виховної діяльності у справі будівництва комунізму вимагає досконалого, оперативного і водночас максимально дешевого апарату управління.

Нині народне господарство стало багатогалузевим і зв'язки з окремими його ланками надзвичайно ускладнилися. Значно збільшився обсяг завдань культурного будівництва. Все це вимагає нового підходу до управління, планування, методів господарювання.

Тому XXIV з'їзд партії наголосив, що управлінський апарат має діяти на основі найновіших досягнень науки та техніки, застосовувати в своїй роботі сучасні методи й засоби управління, рішуче підвищувати культуру роботи, уважно, чуйно ставитися до потреб і запитів трудящих, боротися з бюрократизмом. У зв'язку з цим необхідно поліпшити роботу народного контролю, як важливої ланки у системі соціалістичної демократії. Отже, одним з головних напрямів розвитку соціалістичної демократії є підвищення ролі та поліпшення діяльності представницьких органів влади і підлеглих їм державних установ.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 92.

Перехід нашого суспільства до будівництва комунізму пов'язаний з підвищенням ролі й розширенням прав громадських організацій в управлінні державою, оскільки профспілки, комсомол, спілки творчої інтелігенції відіграють важливу роль у системі соціалістичної демократії. Комуністична партія вважає їх могутнім засобом підвищення творчої активності трудящих, розвитку соціалістичного демократизму.

Протягом останнього часу вироблено нові форми залучення трудящих до управління виробництвом і культурою, а громадським організаціям передано деякі функції державних органів, у формуванні яких, а також розробці законів, розв'язанні господарських і культурних завдань вони беруть активну участь.

В процесі комуністичного будівництва дедалі більшого значення набувають профспілки. Об'єднуючи в своїх лавах понад 93 млн. чол., вони є наймасовішою організацією трудящих — робітничого класу, науково-технічної інтелігенції, службовців. Основною сферою їх діяльності в сучасних умовах є піклування про прискорення науково-технічного прогресу, удосконалення техніки і технології виробництва, поліпшення його рентабельності, підвищення продуктивності праці. Нині всі найважливіші питання організації та управління виробництвом, оплати праці, поліпшення побуту робітників і службовців адміністрація підприємств і установ не може розв'язувати без участі профспілок. Останні сприяють розвитку демократичних засад безпосередньо у виробничих колективах.

На підприємствах однією з дійових форм залучення трудящих до управління виробництвом є постійно діючі виробничі наради, в яких беруть участь робітники, інженерно-технічні працівники, представники адміністрації, партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Будучи фактично колективним органом управління, вони, здійснюючи на виробництві масовий громадський контроль знизу за діяльністю адміністрації, розглядають виробничі плани, вносять пропозиції щодо підвищення продуктивності праці, впровадження нової техніки й технології, використання резервів виробництва, ведуть боротьбу за високу якість продукції, економію сировини, матеріалів, електроенергії. Роль виробничих нарад набуває особливого значення в умовах зрослої господарської самостійності підприємств.

Відзначивши велике значення профспілок у комуністичному будівництві, XXIV з'їзд КПРС поставив перед ними нові, підвищені завдання. Зокрема, вони мають посилити роботу в найголовнішій сфері суспільного життя — матеріальному виробництві, ще активніше залучати трудящих до управління народним господарством і громадськими справами, поліпшити організацію соціалістичного змагання, виховувати у трудящих комуністичне ставлення до праці. А для цього необхідно постійно удосконалювати старі й відшукувати нові форми участі мас в управлінні економікою та суспільно-політичним життям.

Отже, профспілки мають піклуватися про те, щоб повніше й успішніше виконувати свою роль школи управління, господарювання, комунізму. Однак вони не повинні забувати про одне з своїх основних завдань — захист законних інтересів трудящих, зокрема піклуватися про поліпшення умов їх праці та побуту, оздоровлення, організацію культурного відпочинку. Профспілки повинні також посилити контроль за додержанням трудового законодавства, правил і норм охорони праці, техніки безпеки тощо.

Важливе значення в системі соціалістичної демократії відіграє Ленінський комсомол, який, об'єднуючи в своїх лавах понад 28 млн. юнаків і дівчат, є вірним помічником КПРС у комуністичному будівництві, вихованні молоді на революційних і бойових традиціях стар-

шого покоління, в душі комуністичної ідейності, радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, етичних норм нашого суспільства, сприяє залученню її до активної виробничої й громадської діяльності.

Комсомол, використовуючи широкі права, надані йому партією в державному будівництві, виробничому й громадському житті, дедалі активніше бореться за здійснення історичних завдань побудови комуністичного суспільства. Відомі його трудові подвиги: ударні будови, шефство над відсталими колгоспами, тваринницькими фермами, участь у боротьбі за інтенсифікацію сільського господарства тощо. Комсомол оголосив похід молоді за технічні знання й мобілізує її на боротьбу за технічний прогрес. На підприємствах, шахтах, в колгоспах і радгоспах комсомольські організації створили численні штаби нової техніки, рейдові бригади, контрольні пости, що сприяють механізації та автоматизації процесів виробництва, розвитку технічної творчості, винахідництва й раціоналізаторства.

Комсомол залучає молодь до активної участі в суспільно-політичному житті. Так, у червні 1971 р. депутатами Верховних Рад республік обрано 17—19% комсомольців і молоді, а місцевих Рад — близько 26%¹². Молодь активно допомагає міліції в охороні громадського порядку, проводить велику культурно-освітню роботу, особливо на селі.

Як і профспілки, комсомол має право законодавчої ініціативи. XXIV з'їзд КПРС закликав комсомол «...краще використовувати надані йому можливості для залучення юнаків і дівчат до широкої участі в громадському житті, в державному, господарському та культурному будівництві»¹³.

Дійовою формою розвитку й удосконалення соціалістичного демократизму є розвиток демократичних засад безпосередньо в трудових колективах — на підприємствах, в установах, колгоспах і радгоспах. XXIV з'їзд КПРС підкреслив, що партія надає першорядного значення розвитку виробничої демократії. Послідовне здійснення демократичного централізму в управлінні виробництвом, удосконалення його форм і методів набувають вирішального значення.

Запровадження партією нової економічної реформи значно розширило господарську самостійність та ініціативу підприємств, будов, колгоспів і радгоспів. Водночас це сприяло раціональнішому поєднанню інтересів суспільства, колективу і окремого трудівника, підвищило зацікавленість працівників у якнайповнішому використанні усіх виробничих ресурсів і поліпшенні якості продукції. Через усю систему громадських організацій кожний трудовий колектив спільно з адміністрацією знаходить найкращі форми використання економічних стимулів для підвищення ефективності виробництва, прискорення технічного прогресу, поліпшення організації праці та зміцнення трудової дисципліни.

Могутнім засобом розвитку творчої ініціативи має і формування соціалістичного колективізму є соціалістичне змагання, у якому В. І. Ленін вбачав могутню рушійну силу радянського ладу, одну з масових форм участі трудящих у розвитку виробничих сил і соціалістичних суспільних відносин. Нині в нашій країні соціалістичне змагання набуло справді всенародного розмаху. Новим стимулом у дальшому його розгортанні стали історичні рішення XXIV з'їзду КПРС, його величні накреслення нашого руху до комунізму.

¹² «Правда», 20 червня 1971 р.

¹³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 230.

Рішення з'їзду викликали у трудящих новий приплив творчої енергії та ініціативи. По всій країні дедалі ширше розгортається змагання за дострокове виконання завдань дев'ятої п'ятирічки. З метою дальшого розвитку соціалістичного змагання, удосконалення його форм і методів у вересні 1971 р. ЦК КПРС ухвалив розгорнуту постанову «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання». Тут зазначалося, що в умовах науково-технічної революції соціалістичне змагання покликане відіграти якісно нову роль у розвитку народного господарства та вихованні трудящих. Його основним напрямком має бути боротьба за підвищення продуктивності праці, ефективності суспільного виробництва, активності трудящих у справі прискорення науково-технічного прогресу. ЦК КПРС також вказав на необхідність партійним, радянським, профспілковим, комсомольським і господарським організаціям послідовно розвивати демократичні основи соціалістичного змагання як творчої справи самих трудящих, неухильно здійснювати ленінський принцип його організації, рішуче викорінювати елементи формалізму й бюрократизму, підвищувати роль трудових колективів у розробці та виконанні соціалістичних зобов'язань. Отже, у постанові ЦК КПРС накреслено конкретні заходи щодо дальшого поліпшення організації й керівництва соціалістичним змаганням, залучення до активної участі в ньому широких верств трудящих¹⁴.

У вирішенні завдань соціалістичного змагання основною ланкою є виробничий колектив — основний осередок нашого суспільства, що відіграє вирішальну роль у формуванні нової людини комуністичного завтра. Постійно діючі виробничі наради, бюро економічного аналізу, відділи раціоналізації та контролю за виконанням планів технічного прогресу, створені на підприємствах на громадських засадах, галузеві виробничі наради й конференції у колгоспах та радгоспах тощо дають змогу кожному трудівникові відчувати себе господарем, розв'язують його творчу ініціативу, виховують почуття відповідальності.

У трудових колективах виховуються комуністична свідомість, товариське співробітництво і взаємодопомога, комуністичне ставлення до праці, почуття обов'язку перед своїм колективом і всією державою, глибока зацікавленість ходом комуністичного будівництва. XXIV з'їзд КПРС вказав на їх важливу роль у розвитку творчої ініціативи трудящих, поглибленні соціалістичної демократії.

Розроблений XXIV з'їздом КПРС курс на дальшу демократизацію радянського суспільства є зразком творчого осмислення Комуністичною партією нових явищ і завдань, що постають в процесі комуністичного будівництва.

Аналізуючи характер і основні тенденції соціальних процесів в нашому суспільстві, узагальнюючи досвід мас, КПРС знаходить такі шляхи й форми нашого поступу вперед, що найповніше відповідають кожному новому етапу будівництва комунізму.

Накреслена з'їздом науково обґрунтована програма дальшого поглиблення й удосконалення соціалістичної демократії є складовою частиною плану комуністичного будівництва. Її реалізація ще більше зміцнить єдність радянського народу, поєднає зусилля державних і громадських організацій, мільйонів трудящих в єдиному процесі комуністичного творення.

Розвиток в документах XXIV з'їзду ленінського вчення про соціалістичну демократію має актуальне значення для всього світового комуністичного руху, оскільки збагачує ідейно-теоретичний арсенал

¹⁴ «Радянська Україна», 5 вересня 1971 р.

керівництва суспільством насамперед комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, служить дійовою зброєю в боротьбі комуністів проти реакційної буржуазної ідеології та опортунізму.

В сучасну епоху проблема демократії становить один з основних напрямів ідейно-політичної боротьби сил соціалізму й демократії з силами імперіалізму та реакції. Зазнаючи всебічного натиску революційних сил, імперіалістична буржуазія спекулює поняттями «свобода» і «демократія», дедалі частіше вдається до ідеологічних диверсій і соціальної демагогії. Буржуазні ідеологи та їх ревізіоністські підголоски намагаються скомпрометувати перед трудящими своїх країн, представити у спотвореному вигляді соціалістичну демократію і процес її послідовного розширення.

Маскуючись під поборників демократії, вороги соціалізму посилено пропагують концепції так званого «лібералізованого», «демократичного» соціалізму, що підмінюють соціалістичну демократію політичним лібералізмом буржуазії, заперечують керівну роль у суспільстві робітничого класу та його марксистсько-ленінського авангарду — Комуністичної партії. За «порадами» «поліпшити» і «демократизувати» соціалізм криються підступні спроби ворогів соціалізму і комунізму створити в соціалістичних країнах сприятливі умови для поступової реставрації капіталізму.

XXIV з'їзд КПРС дав рішучу відсіч цим ідеологічним атакам ворогів соціалізму й демократії, викрив їх справжню суть. З'їзд заявив, що Комуністична партія буде і надалі твердо й неухильно стояти на класових, ленінських позиціях, постійно дбати про дальший розквіт соціалістичної демократії.

Повідомлення

ПРОПАГАНДИСТСЬКА ТА АГІТАЦІЙНО-МАСОВА РОБОТА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В 1939—1941 рр.

М. П. ТЕСЛЕНКО

Возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР у вересні 1939 р. свідчило про торжество ленінської національної політики Комуністичної партії Радянського Союзу і дало змогу трудящим Західної України звільнитися від колоніальної залежності і стати на шлях національного відродження і прогресу.

У визволеному краї необхідно було якнайшвидше знищити старий буржуазно-поміщицький державний апарат, створити органи Радянської влади і в процесі здійснення соціалістичних перетворень встановити і зміцнити нові соціалістичні суспільно-політичні відносини. В цей час одним з найважливіших завдань громадських організацій було підвищення свідомості, політичного і культурно-освітнього рівня народних мас. Послідовно здійснюючи ленінську національну політику, Комуністична партія і Радянський уряд подали величезну допомогу західноукраїнським трудящим у справі соціалістичного будівництва. Для проведення масово-політичної роботи з східних областей були відряджені досвідчені партійні працівники. Тільки 1940 р. у партійні та радянські органи Західної України направлено 3845 чол.¹

Агітаційну та масово-політичну роботу вели місцеві активісти, колишні члени КПЗУ, КСМЗУ, які в роки підпілля набули великого досвіду боротьби за соціальне і національне визволення. Першочерговим завданням пропагандистів та агітаторів (всього їх налічувалося 51 725 чол., у тому числі понад 40 тис. місцевих жителів²) було ознайомлення трудящих з «Положенням про вибори в Народні Збори Західної України», що скликалися за ініціативою Львівського Тимчасового управління для вирішення питання про державну владу.

На допомогу агітаторам ЦК КП(б)У направив партійних керівників, діячів науки та культури, зокрема О. Корнійчука, М. Бажана, А. Малишка, О. Довженка та інших³. На зборах та масових мітингах вони розповідали про життя трудящих Радянської України, розквітли освіті, науки і культури в республіці за роки Радянської влади. Відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У провів у Львові чотириденний семінар агітаторів, на якому вони прослухали ряд лекцій та одержали методичні поради. Такі ж семінари пройшли в повітових центрах, містах і селах Західної України.

В другій половині жовтня в щойно відкритому у Львові Будинку пропаганди та агітації викладачі львівських вузів і лектори ЦК КП(б)У

¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 144, од. зб. 48, арк. 7—8; од. зб. 55, арк. 67; од. зб. 89, арк. 4.

² В. Л. Варецький. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР, К., 1960, стор. 99.

³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1, арк. 57.

прочитали для населення лекції на теми: «Комуністична партія — організатор перемог соціалізму в СРСР», «Національна політика Комуністичної партії», «Буржуазно-націоналістичні партії та їх антинародна політика», «Роль радянської інтелігенції в будівництві соціалізму» тощо⁴. При міських, районних, повітових Тимчасових управліннях щодня проводилися консультації з питань радянського державного устрою, Конституції СРСР, основних положень про вибори до Народних Зборів Західної України.

Підготовці до виборів підпорядкували свою роботу культурно-освітні заклади. У львівських кінотеатрах, Будинках культури, клубах почали демонструватися кращі радянські кінофільми, в яких розповідалося про В. І. Леніна, героїв громадянської війни, боротьбу радянських людей за побудову соціалізму, зокрема «Ленін у Жовтні», «Людина з рушницею», «Юність Максима», «Щорс», «Трактористи» та ін. На сценах театрів ставилися п'єси радянських драматургів, лунали українські пісні. Так, з 4 до 10 жовтня у Львові гастролював Київський драматичний театр Радянської Армії, згодом виступала Державна заслужена академічна капела УРСР «Думка». З великим успіхом пройшов концерт артистів Державного академічного ордена Леніна Великого театру СРСР.

Підготовка до виборів у Народні Збори проводилась при підтримці широких мас трудящих. Повсюдно робітники, селяни та інтелігенція називали кандидатами в депутати кращих синів і дочок трудового народу, відданих справі Комуністичної партії.

День виборів до Народних Зборів — 22 жовтня 1939 р. — став всенародним святом трудящих західноукраїнських земель. Вибори продемонстрували високу політичну активність і одностайність населення. З 1495 кандидатів, які балотувалися до Народних Зборів, депутатами було обрано 1484⁵. 27—28 жовтня у Львові проходили Народні Збори, які затвердили історичні декларації про державну владу в Західній Україні, її входження до складу Української РСР, конфіскацію поміщицьких земель та націоналізацію банків і великої промисловості.

Перед трудящими західних областей відкривалися перспективи соціалістичного будівництва. Обкоми, міськкоми, райкоми партії та первинні партійні організації розгорнули велику ідейно-виховну та масово-політичну роботу серед різних верств населення. З перших днів своєї діяльності вони надавали великого значення підвищенню теоретичного рівня комуністів, пропаганді ідей марксизму-ленінізму серед широких мас трудящих, твердо пам'ятаючи про те, що ідейна основа комуністичного світогляду — марксизм-ленінізм, знання основних положень якого життєво необхідне для кожного члена партії, будівника нового соціалістичного суспільства.

До того ж, робота комуністів у західних областях, які шойно визволилися від іноземного ярма, була нерозривно пов'язана з рішучою боротьбою проти будь-яких проявів буржуазної ідеології, залишків приватно-власницької психології, релігійних забобонів та інших пережитків минулого. Адже до визволення тільки у Львівській області діяли 565 різних буржуазно-націоналістичних клубів і товариств, при яких працювали 1382 бібліотеки⁶, виходили десятки націоналістичних газет та журналів. Така обстановка вимагала від комуністів, радянських і господарських керівників уміння переконливо роз'яснювати трудящим суть і

⁴ Нариси історії Львова, Львів, 1956, стор. 299.

⁵ Торжество історичної справедливості, Львів, 1968, стор. 583.

⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1, арк. 64.

політику Радянської влади, її заходи щодо перебудови всього укладу життя.

Це міг успішно здійснювати тільки політичний боєць, озброєний знанням марксистсько-ленінської теорії. Тому вже на початку 1940 р., виходячи з рішень XVIII з'їзду ВКП(б), обкоми партії західних областей обговорили питання організації пропагандистської роботи і накресли конкретні завдання щодо цього.

7 січня 1940 р. на засіданні бюро Львівського обкому КП України основною формою вивчення марксистсько-ленінської теорії було визнано самостійну роботу комуністів. Водночас бюро зобов'язало повітові партійні комітети створити політгуртки низової та середньої ланки для вивчення історії партії, в яких навчалися б комуністи, що не мали відповідної підготовки для самостійного підвищення свого ідейного рівня, а також безпартійний актив. На підприємствах, в установах та селах були організовані початкові гуртки політосвіти. Бюро звернуло особливу увагу на добір керівників гуртків. Їх кандидатури затверджувалися на бюро районних та повітових комітетів партії. До 1 лютого партійні комітети мали обладнати парткабінети, забезпечити їх бібліотеки необхідною літературою⁷.

Виконуючи постанови обкомів партії, первинні організації стали приділяти більше уваги політосвіті комуністів і безпартійних. За рішенням бюро обкому КП(б)У 20 січня 1940 р. почав працювати Будинок партійної пропаганди Львівського міськкому КП України, працівники якого подавали методичну допомогу пропагандистам міста. При міськкомках і райкомках партії відкривалися партійні кабінети. На їх організацію та утримання, комплектування бібліотек ЦК КП(б)У відпускав необхідні кошти⁸.

13—14 січня 1940 р. у Львівському обкомі КП(б)У відбулася нарада завідуючих відділами пропаганди та агітації повітових і районних комітетів партії, де був узагальнений досвід розгортання пропагандистської роботи, висловлено пропозиції щодо її поліпшення⁹. До кінця січня такі ж наради були проведені й іншими обкомами. На початку 1940 р. підбивалися перші підсумки організації мережі партійної освіти. Наприклад, уже в лютому—березні в Яворівському районі Львівської області працювало 7 політгуртків, у яких навчалось 127 чол., та 4 кушових гуртки для сільської інтелігенції. В м. Самборі історію ВКП(б) вивчали 295 чол., у Турківському районі — 96, Ново-Стрілецькому — 82, Жидачівському — 89, Перемишлі — 195 членів партії і 204 безпартійних. Для тих, хто самостійно вивчав історію партії, лише за 3 місяці 1940 р. лектори і консультанти Перемишльського міськкому КП(б)У прочитали 44 лекції, провели 14 групових і 163 індивідуальні консультації¹⁰.

Активізували роботу й щойно створені партійні кабінети. Тільки в першій половині травня в парткабінеті Яворівського райкому було прочитано 5 лекцій для вивчаючих історію ВКП(б). При парткабінеті Рудківського райкому до травня 1940 р. для них дано 167 індивідуальних консультацій¹¹.

Партійні органи приділяли постійну увагу навчанню пропагандистських кадрів. 16—20 травня 1940 р. Дрогобицький обком КП(б)У про-

⁷ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 95, арк. 2.

⁸ ПЛ ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 147, од. зб. 26, арк. 21.

⁹ «Вільна Україна», 15 січня 1940 р.

¹⁰ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 1, од. зб. 49, арк. 145; ф. 5018, оп. 1, од. зб. 5, арк. 18.

¹¹ Там же, ф. 5020, оп. 1, од. зб. 55, арк. 9.

вів семінар завідуючих парткабінетами міськкомів і райкомів партії та керівників політгуртків. Вони прослухали ряд лекцій та доповідей про міжнародне і внутріполітичне становище СРСР та з питань методики проведення занять у гуртках. З 17 до 20 березня відділ пропаганди обкому партії провів аналогічний семінар завідуючих парткабінетами, штатних пропагандистів та консультантів парткабінетів. Його учасникам було прочитано лекції на теми: «Основні риси марксистського діалектичного методу», «Про книгу В. І. Леніна «Марксизм і емпіріокритицизм», «Боротьба українського народу за своє соціальне і національне визволення» тощо¹².

Але в організації пропаганди марксистсько-ленінського вчення було допущено багато недоліків. Деякі працівники, захоплюючись питаннями господарського будівництва, не надавали належної уваги партійній освіті, вважали її другорядною справою. У зв'язку з цим у березні—квітні всі обкоми партії західних областей провели наради завідуючих відділами пропаганди і агітації та пропагандистів, де наголошували на необхідності поліпшення партійної пропаганди в первинних організаціях. На нараді у Львівському обкомі КП(б)У, що відбулася на початку квітня 1940 р., завідуючий відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Й. Г. Лисенко розповів про перебудову партійної пропаганди в республіці згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 16 серпня 1939 р. «Про постановку пропаганди марксизму-ленінізму в Білоруській РСР, Орловській та Курській областях», зупинився на недоліках пропагандистської роботи у Львівській області, особливо серед інтелігенції¹³.

13 червня 1940 р. бюро Дрогобицького обкому партії обговорило стан партійної пропаганди у Самбірській міській та Турківській районній парторганізаціях і вказало на недостатній контроль за підвищенням ідейно-політичного рівня комуністів з боку первинних партосередків. Більшість комуністів не читали творів класиків марксизму-ленінізму, обмежуючись підручником «Короткий курс історії ВКП(б)». Парткабінети не налагодили тісного контакту з первинними організаціями. Бюро зобов'язало міськкоми, райкоми партії усунути виявлені недоліки, зажадало частіше обговорювати питання підвищення політичного рівня комуністів на бюро та зборах первинних організацій. Ця постанова відіграла важливу роль для поживлення діяльності партійних кабінетів. Уже 1940 р. у гуртках партійної освіти Дрогобицької області навчалось 1910 комуністів і 1907 безпартійних, понад 2600 чол. вивчали марксистсько-ленінську теорію самостійно¹⁴.

Міськкоми і райкоми партії, первинні організації стали приділяти велику увагу підвищенню ідейно-політичного рівня комуністів. На пленумах, бюро, зборах систематично обговорювалася робота гуртків політнавчання. Так, у 1940 — першій половині 1941 р. бюро Перемишльського міськкому КП(б)У 11 разів слухало питання про стан пропаганди марксизму-ленінізму, звіти секретарів первинних парторганізацій та завідуючих парткабінетами.

Але часто партійні комітети й первинні організації в погоні за кількістю не приділяли достатньої уваги політичному рівню занять у гуртках, умінню застосовувати набуті знання в практичній роботі. Про недоліки в пропагандистській діяльності йшлося на пленумах Львівського обкому (26 червня 1940 р.) та міськкому КП України (28 червня 1940 р.), що обговорювали відповідно питання «Про постановку пропаганди марксизму-ленінізму в Золочівському і Рава-Руському районах»

¹² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5002, оп. 1, од. зб. 1, арк. 94.

¹³ «Вільна Україна», 8 квітня 1940 р.; «Большевик», 1939, № 15—16, стор. 48—50.

¹⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 1, од. зб. 7, арк. 337.

і «Про постановку пропаганди марксизму-ленінізму в Червоноармійському і Залізничному райкомах партії»¹⁵. На них, зокрема, зазначалося, що інколи комуністи довгий час вивчають історію партії дожовтневого періоду; співбесіди з ними проходять на низькому політичному рівні, не виявляють глибини засвоєння матеріалу. Подекуди парткабінети ще не стали центрами методичної роботи, мало проводиться консультацій і кваліфікованих лекцій для самостійно вивчаючих теорію марксизму-ленінізму. Пленуми вимагали від міськкомів, райкомів КП(б)У, первинних парторганізацій піднесення пропаганди марксизму-ленінізму на рівень вимог XVIII з'їзду ВКП(б).

Виконуючи ці постанови, партійні організації постійно контролювали тих, хто самостійно вивчав теорію марксизму-ленінізму. До кінця навчального року в Львівській області історію ВКП(б) вивчали понад 4,5 тис. комуністів, у сільських районах було створено 72 політгуртки, їх відвідували 1357 чол.¹⁶ У Львові відкрився вечірній університет марксизму-ленінізму, в якому навчалось 356 чол. Про прагнення трудящих вивчати теорію марксизму-ленінізму свідчить той факт, що лише у першій половині 1940 р. у Ровенській області було продано політичної літератури на 15 031 крб.¹⁷ За 5 місяців 1940 р. книготорговельні організації Львівської області реалізували 85 тис. примірників творів класиків марксизму-ленінізму¹⁸.

Велику увагу партійні організації приділяли лекційній пропаганді — одному з найважливіших засобів комуністичного виховання мас. При обкомах партії були створені лекторські групи, до складу яких входили 8—10 штатних та позаштатні лектори¹⁹. При райкомах і міськкомах працювали позаштатні лекторські групи. В квітні 1940 р. у 22 райкомах партії Львівської області 152 лектори зробили 497 доповідей²⁰. Крім того, вони подавали велику допомогу пропагандистам, агітаторам та самостійно вивчаючим теорію марксизму-ленінізму.

Для поширення серед трудящих політичних і наукових знань при всіх обласних відділах народної освіти були організовані лекційні бюро, які працювали під керівництвом відділів пропаганди обкомів партії. Завідуючі лекційними бюро входили до номенклатури обкомів і затверджувалися на бюро партійних комітетів. До 15 квітня 1940 р. працівники Львівського бюро прочитали на підприємствах та в установах міста 995, а в селах області — близько 500 лекцій²¹. У Дрогобицькій області за першу половину 1940 р. було прочитано 1002 лекції, серед них — 86 з історії народів СРСР, 96 — на антирелігійні та інші теми.

Проте окремі лекції були підготовлені на низькому ідейному рівні й не завжди пов'язувалися з проблемами, що їх висувало життя. Зокрема, бюро Дрогобицького обкому партії зазначало, що мало читається лекцій про ленінський план колективізації сільського господарства, дружбу народів Радянського Союзу тощо. Для того ж, якщо в першій половині 1940 р. у Дрогобичі та Дрогобицькому районі відбулося 403 лекції, то в інших 29 районах області, разом взятих — лише 599. В окремих, особливо віддалених, населених пунктах вони читалися дуже рідко²². Бюро обкому зобов'язало керівництво лекційного бюро перегля-

¹⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2, арк. 11; «Вільна Україна», 30 червня 1940 р.

¹⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1, арк. 53.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 626, арк. 44.

¹⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1, арк. 53.

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 190, арк. 17.

²⁰ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 190, арк. 17.

²¹ Там же, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1, арк. 52.

²² Там же, ф. 5001, оп. 1, од. зб. 91, арк. 146.

нути і значно розширити тематику лекцій, залучати до їх читання викладачів педінституту, вчителів, партійних і радянських працівників, що мали відповідні навички і підготовку. Особливу увагу було звернуто на якість, політичну спрямованість та актуальність лекційної пропаганди, охоплення нею трудящих всіх районів і населених пунктів. Роботу лекційного бюро двічі обговорювало також бюро Львівського обкому партії.

Великого значення партійні організації надавали друкованій пропаганді. Керуючись відомим ленінським положенням про те, що газета — колективний пропагандист і агітатор, з перших днів після визволення західноукраїнських земель ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У вживали заходів для забезпечення населення радянською пресою, що несла в маси слово правди про досягнення першої в світі соціалістичної країни. Політоргани частин Червоної Армії, які ввійшли у Західну Україну, розповсюджували серед трудящих десятки тисяч газет, журналів, брошур, листівок. Відразу після визволення краю там були закриті видавництва, що існували раніше, а також буржуазні та націоналістичні газети. А вже у вересні — на початку жовтня почали виходити радянські газети: у Львові — «Вільна Україна» і «Червоний штандар» (польською мовою), Дрогобичі — «Більшовицька правда», Луцьку — «Радянська Волинь», Ровно — «Червоний прапор», Станіславі (нині — Івано-Франківськ) — «Радянська Україна», Тернополі — «Вільне життя». Спочатку вони були органами обласних Тимчасових управлінь, а після організації областей та створення партійних органів — органами обласних і міських комітетів партії та обласних виконкомів Рад депутатів трудящих. Крім «Червоного штандару», всі газети видавалися українською мовою, періодичністю 25 номерів на місяць і тиражем 285 тис. примірників. Тоді ж у повітах західних областей почали виходити повітові газети²³.

Радянська преса швидко завоювала авторитет і симпатії трудящих визволеного краю; вона давала змогу краще зрозуміти суть революційних перетворень. Про зростання інтересу народних мас до преси свідчило її широке розповсюдження в західних областях. У травні 1940 р. на Львівщині було передплачено понад 90 тис. примірників газет. Кількість передплатників швидко збільшувалася. Так, якщо в квітні 1940 р. обласні газети одержували 25 тис. чол., то в травні — понад 36 тис. Крім того, в травні було передплачено 8600 примірників «Правди», 4560 — «Известий», 5460 — «Коммуниста», 3674 — «Советской Украины» та 25 тис. різних журналів²⁴. Якщо в січні 1940 р. трудящі Волинської області одержували 40 685 примірників газет і 19 642 журналів, то в травні відповідно 64 051 і 22 121²⁵.

Газети висвітлювали всі політичні події, допомагали партійним організаціям у справі комуністичного виховання трудящих. Так, до виборів у Верховну Раду СРСР та Верховну Раду УРСР «Вільна Україна» на допомогу агітаторам надрукувала 29 статей про радянську виборчу систему, втілення в життя Конституції СРСР, 26 сторінок присвятила розповідям про кандидатів у депутати, шість — показу перемог соціалізму в Країні Рад²⁶.

Партійні організації постійно дбали про ідейну спрямованість, бойовитість газет, їх тісний зв'язок з широкими масами трудящих. Вже на початку 1941 р. у підготовці всіх друкованих органів Львівської області брали участь 6500 робітничо-селянських кореспондентів. Для

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 187, арк. 119—121.

²⁴ «Вільна Україна», 5 травня 1940 р.

²⁵ «Радянська Волинь», 5 травня 1940 р.

²⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1, арк. 58.

обласних, міських і районних газет Дрогобицької області давав свої матеріали чотиритисячний загін робселькорів²⁷.

У ці роки партійні органи надавали великого значення стіннівкам, які сприяли залученню трудящих до громадсько-політичної діяльності й відігравали важливу роль у налагодженні трудової дисципліни, вихованні почуття колективізму, соціалістичного ставлення до праці, в організації соціалістичного змагання. Стінні газети видавалися на промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах, установах і навчальних закладах. У квітні 1940 р. у Львівській області виходило понад 820 стіннівок, а лише на Стрийському паровозоагоноремонтному заводі — 10²⁸. Міськкоми, райкоми партії постійно контролювали роботу стінної преси, огляди її матеріалів систематично вміщувалися на сторінках районних газет, часто проводилися наради редакторів. Під керівництвом партійних організацій преса західних областей України поступово перетворювалась у могутнє знаряддя мобілізації трудящих на виконання завдань соціалістичного будівництва.

Поряд з налагодженням пропаганди партійні організації приділяли велику увагу розгортанню політичної агітації серед широких мас населення. В. І. Ленін вказував, що «... всебічна політична агітація є саме фокус, в якому збігаються насущні інтереси політичного виховання пролетаріату з насущними інтересами всього суспільного розвитку»²⁹. На всіх підприємствах, в установах та селах були створені постійно діючі агітколективи. В березні 1940 р. партійні органи Львівської області затвердили склад 1041 агітколективу, в яких працювало 25 330 чол., Ровенської області — відповідно 991 і 15 866³⁰. Керівників агітколективів — найбільш підготовлених комуністів затверджували на бюро міськкомів та райкомів партії. Останні контролювали роботу агітаторів, звертаючи основну увагу на її конкретність, тісний зв'язок з життям, практикою соціалістичного будівництва.

Розгортання агітаційно-масової діяльності співпало з підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР. Кращі комуністи і безпартійні активісти, віддані справі партії робітників, селян, трудової інтелігенції, які добре зарекомендували себе під час підготовки і проведення виборів у Народні Збори, стали агітаторами. Вони затверджувалися на зборах партійних організацій. Міськкоми, райкоми партії провели для них кушові семінари, де читалися лекції про радянську виборчу систему, Конституцію СРСР, будівництво соціалізму в Країні Рад, боротьбу українського народу за своє визволення з-під іноземного ярма і воз'єднання в єдиній Українській Радянській державі тощо. На семінарах багато уваги приділялося методиці і формам агітаційно-пропагандистської роботи.

У той час агітатори закріплювалися за будинками в містах, десятихатками в селах, виробничими ділянками на підприємствах. Створювалися гуртки по вивченню Конституції СРСР, Положення про вибори у Верховну Раду УРСР, в які залучалися всі виборці. У Львівській області було створено понад 24 400 таких гуртків, які відвідували 906 996 виборців, а всього в західних областях їх працювало 65 175, що охоплювали 1 729 831 чол. Для проведення виборів у Західній Україні було

²⁷ «Вільна Україна», 5 травня 1941 р.; «Більшовицька правда», 18 квітня 1941 р.

²⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1, арк. 59; ф. 5001, оп. 1, од. зб. 79, арк. 55.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 252.

³⁰ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1, арк. 56; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 626, арк. 48.

організовано 6707 дільниць³¹, при яких створено агітпункти. Вони об'єднувалися відповідною наочною агітацією, забезпечувалися політичною літературою і перетворювалися в центри агітаційно-масової роботи серед населення.

Щонайменше три рази на місяць керівники агітколективів проводили семінари агітаторів, на яких читали лекції, ставили конкретні завдання щодо розгортання роз'яснювальної роботи, популяризували передовий досвід. У ці дні тисячі агітаторів розповідали трудящим про радянську виборчу систему, основні положення найдемократичнішої в світі Радянської конституції.

Під час підготовки до виборів широко практикувалися такі форми агітаційно-масової роботи, як проведення мітингів з різними категоріями населення, зустрічі з діячами літератури і мистецтва, з кандидатами в депутати. Про розмах цієї роботи свідчить той факт, що лише у Дрогобицькій області було проведено близько 8 тис. мітингів, зборів, зустрічей з депутатами, в яких взяло участь понад 3 млн. чол. Агітаторами, довіреними особами, членами виборних комісій працювали 32 676 чол., з них 3916 жінок, переважно місцевих жителів³².

Великий інтерес у трудящих викликали пересувні виставки про Радянський Союз. Одна з них з листопада 1939 р. до 15 січня 1940 р. експонувалася у приміщенні Львівського оперного театру, а в лютому була розміщена в залах музею художнього промислу. Лише за 25 днів її відвідало 10 тис. чол. У книзі вражень один з відвідувачів писав: «Виставка про Радянський Союз справила на мене величезне враження. 20 років нас обманювали і не говорили правду про великий Радянський Союз, про його героїчних людей, про великі досягнення, яких домоглися трудящі соціалістичної країни під керівництвом Комуністичної партії. Ця виставка відкрила нам очі на дійсність»³³. За рішенням бюро Львівського обкому КП України виставка експонувалася також в Яворівському, Рава-Руському, Жовківському, Сокальському, Радехівському та Золочівському районах³⁴, де з нею ознайомилися тисячі селян. Вони наочно переконувались у величезних досягненнях Країни Рад.

Важливою формою масово-політичної роботи були пересувні агітбригади, які комплектувалися з досвідчених лекторів та агітаторів. Так, у лютому 1940 р. за рішенням бюро Львівського обкому партії була створена агітбригада, до складу якої входили 5 лекторів, масовик-вівітник, 2 баяністи і художник. Бригада мала пересувну виставку про Радянський Союз та кіноустановку і обслуговувала трудящих Куликівського, Жовківського, Рава-Руського, Угнівського, Горинецького, Любачівського, Ляшківського і Синявського районів. Працівники агітбригади прочитали 160 лекцій і доповідей, провели 70 мітингів і зборів, 80 вечорів з концертами та демонструванням кінофільмів, організували на виборчих дільницях редколегії та випустили 30 стінних газет³⁵. Такі ж агітбригади створювалися у Волинській, Тернопільській та інших областях.

У зв'язку з підготовкою до виборів партійні органи приділяли постійну увагу проведенню політичної роботи серед населення. Наприкінці лютого 1940 р. бюро Львівського обкому КП(б)У заслухало звіти

³¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1, арк. 56; Торжество історичної справедливості, стор. 595; «Советская Украина», 3 березня 1940 р.

³² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 1, од. зб. 7, арк. 29.

³³ Нариси історії Львова, стор. 305; «Вільна Україна», 14 листопада 1939 р., 29 лютого 1940 р.

³⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 95, арк. 14.

³⁵ Там же, арк. 85, 88—89.

про стан масово-політичної роботи в Залізничному і Віпниківському районах³⁶. Ці питання систематично обговорювалися також на бюро райкомів і міськкомів партії, зборах первинних партійних організацій, що значною мірою сприяло успішному проведенню виборів. За кандидатів єдиного блоку комуністів і безпартійних до Ради Союзу голосувало 98,06% виборців, до Ради Національностей — 98,05%, а до Верховної Ради УРСР — 98,09%³⁷. Вибори свідчили про підтримку трудящими виволених областей політики Комуністичної партії, їх відданість Радянській владі. Газета «Правда» з цього приводу писала: «Величезна пропагандистська і агітаційна робота, проведена у передвиборчий період, допомогла масам трудящих розібратися в різноманітних питаннях, що поставали перед ними, вивчити й усвідомити Радянську Конституцію, висунути достойних людей — синів і дочок народу у верховні органи Радянської влади»³⁸.

Після виборів партійні організації доклали зусиль для розширення агітаційно-масової роботи. Так, підбиваючи підсумки виборів, бюро Дрогобицького обкому КП(б)У зобов'язало міськкоми й райкоми партії провести районні та кущові наради агітаторів, на яких намітити нові завдання щодо розгортання агітмасової діяльності серед трудящих³⁹.

27 березня 1940 р. у Львові відбулася нарада агітаторів і керівників агітколлективів, на якій з доповіддю про підсумки виборів у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР та завдання щодо дальшого розгортання агітаційно-масової діяльності серед населення виступив секретар міськкому партії. Учасники наради обмінялися досвідом роботи, поділилися планами її поліпшення⁴⁰. Такі ж наради пройшли й в інших містах та районах західних областей. Вони сприяли вдосконаленню форм і методів масово-політичної роботи, адже перед партійними і радянськими організаціями стояли великі завдання в справі перебудови промисловості та сільського господарства.

Ще в ході підготовки до виборів на селах почали виникати перші колективні господарства, подекуди створювалися ініціативні групи. На квітень 1940 р. у західних областях існувало 180 сільськогосподарських артілей⁴¹. Але деяка частина селянства ще не розуміла суті соціалістичної системи господарювання, перебувала під впливом націоналістичних елементів, які будь-якими засобами намагалися дискредитувати колгоспи, вдавалися до погроз і залякування населення. Так, у с. Уличне Бориславського району націоналісти розкидали листівки наклепницького змісту, в яких погрожували вбити осіб, що вступали в колгосп. У с. Макунів Судово-Вишнянського району куркулі спалили сім дворів активістів, які входили до складу ініціативної групи, а в с. Дитятинці стріляли в голову колгоспу⁴². Це вимагало від партійних органів, усіх комуністів глибокого і терплячого роз'яснення селянам заходів партії щодо перебудови сільського господарства.

Недоліки агітаційно-політичної роботи в західних областях, зокрема на селі, відзначив Пленум ЦК КП(б)У (листопад 1940 р.), на якому були заслухані звіти про роботу Львівського і Ровенського обкомів партії. В його постанові з цього приводу записано: «Пленум вимагає від партійних і радянських організацій рішучого посилення агітаційно-полі-

³⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 95, арк. 102.

³⁷ «Советская Украина», 28 березня 1940 р.

³⁸ «Правда», 26 березня 1940 р.

³⁹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 1, од. зб. 31, арк. 3.

⁴⁰ «Вільна Україна», 28 березня 1940 р.

⁴¹ Торжество історичної справедливості, стор. 601.

⁴² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 1, од. зб. 13, арк.

тичної роботи серед трудящого селянства, наполегливої і систематичної агітаційної роботи щодо переконання їх у перевагах колективного господарства перед господарством одноосібним, всемірно сприяючи всім бажаним біднякам і середнякам вступати в колгосп»⁴³. Становище ускладнювалося ще й тим, що у більшості сіл не було партійних або комсомольських організацій. Тому основною опорою партійних і радянських органів там стали агітколективи, що склалися, головним чином, з активів, передових селян-бідняків, інтелігенції. Саме вони мали роз'яснювати населенню суть колгоспного будівництва. Обкоми, міськкоми, райкоми партії усвідомлювали, що успіх масово-політичної та агітаційної роботи значною мірою залежить від теоретичної підготовки агітаторів, їх обізнаності з конкретними завданнями соціалістичного будівництва.

Виконуючи рішення листопадового Пленуму ЦК КП(б)У, міськкоми, райкоми партії переглянули склад агітколективів і створили їх у всіх віддалених населених пунктах. Зокрема, у Львівській області почав працювати ще 141 агітколектив, а кількість агітаторів збільшилася до 28 444, у Волинській в 1027 агітколективах налічувалося 16 768 чол.⁴⁴ На бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії періодично заслуховувалися звіти про роботу агітколективів, у районних та обласних газетах висвітлювався й узагальнювався їх досвід. Обкоми партії провели 10-денні семінари агітаторів з питань колгоспного будівництва. В Дрогобицькій області підвищували кваліфікацію 8400 агітаторів, тобто 50%⁴⁵.

Намагаючись пролізти до сільських і селищних Рад, куркульсько-націоналістичні елементи ганьбили кандидатів у депутати місцевих Рад, погрожували їм, розповсюджували антирадянські листівки. Агітколективи проявляли велику пильність, своєчасно розвінчували націоналістичну пропаганду. В листопаді 1940 р. питання про хід підготовки до виборів обговорювалося на пленумах Львівського і Дрогобицького обкомів партії, які зобов'язували партійні організації докорінно поліпшити масово-політичну роботу серед населення, очолити боротьбу трудящих за виконання господарських завдань⁴⁶. У виборах до місцевих Рад взяли участь широкі верстви населення західних областей. Лише в Дрогобицькій області членами виборних комісій, довіреними особами, агітаторами працювало 84 383 чол.⁴⁷ Це свідчило, що на визволених західноукраїнських землях трудящі стали справжніми господарями своєї долі.

В результаті великої агітаційно-масової та пропагандистської роботи партійних організацій західних областей України поступово підвищувалися політична свідомість і культурний рівень мас. На початку 1941 р. там розгорнувся масовий рух за колективізацію сільського господарства. Швидкими темпами розвивалися промисловість, наука і культура визволеного краю.

⁴³ «Більшовик України», 1940, № 12, стор. 10.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 626, арк. 16, 53.

⁴⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 1, од. зб. 198, арк. 8—9.

⁴⁶ Там же, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2, арк. 148.

⁴⁷ Там же, ф. 5001, оп. 1, од. зб. 91, арк. 138.

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ГОСПРОЗРАХУНКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ НАУКИ З ВИРОБНИЦТВОМ

Б. Г. ПРАХОВ

Яскравою рисою сучасної епохи є бурхливий розвиток науки, посилення її впливу на всі сторони матеріального та духовного життя суспільства. Високі темпи зростання продуктивних сил, технічного прогресу неможливо забезпечити без широко поставлених наукових досліджень і швидкого засвоєння їх промисловістю. Важливою умовою істотного піднесення ефективності наукових досліджень і прискорення впровадження їх наслідків у життя є вдосконалення методів управління науковими установами, зміцнення їх зв'язків з виробництвом.

Однією з необхідних умов прискорення науково-технічного прогресу, визначених директивами партії по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр., є широке впровадження в роботі наукових установ господарського розрахунку¹.

На різних етапах розвитку Радянської держави Комуністична партія та Радянський уряд приділяли велику увагу проблемі залучення науки до господарського будівництва, використовуючи такі економічні методи управління наукою, як планування, госпрозрахунок, матеріальне заохочення. Вивчення цього досвіду є корисним для розробки шляхів дальшого вдосконалення різних форм організації госпрозрахунку, що склалися в наукових інститутах.

Створення й розвиток системи наукових інститутів в СРСР стали тією ланкою, що забезпечила успіх радянської науки, її активну роль у піднесенні продуктивних сил нашої країни. Нове становище науки після Жовтня зумовлювалося й ставленням до неї Радянського уряду. З перших днів соціалістичної революції організація наукової роботи стала частиною діяльності урядових органів у здійсненні основних завдань і функцій Радянської держави.

Організуючим центром науково-технічного будівництва в промисловості став створений у 1918 р. за ініціативою В. І. Леніна Науково-технічний відділ ВРНГ, основними завданнями якого були централізація всієї науково-технічної роботи у промисловості, зближення науки з виробництвом, розподіл між науковими установами спеціальних завдань Радянської влади, контроль за їх виконанням.

До складу НТВ ВРНГ в момент його створення входило лише кілька лабораторій та науково-технічних гуртків. У початковий період організації науково-технічної бази промисловості (1918—1921 рр.) першими галузевими науково-дослідними інститутами були: фізичний, фізико-технічний, Центральний аерогідродинамічний (ЦАГІ), Науковий автоторний (НАМІ), Всесоюзний електротехнічний (ВЕІ), Державний оптичний та ін. Відмінною рисою новостворених інститутів були їх тісні зв'язки з промисловими підприємствами.

Радянський уряд, створюючи галузеві наукові установи, визначив чітку перспективу їх діяльності, що було зафіксовано й в Програмі партії, прийнятій VIII з'їздом РКП(б)².

Дальше зростання дослідницької роботи в системі галузевих науково-технічних установ тісно пов'язане з основними етапами відбудови, реконструкції та розвитку нашої промисловості. З 1925—1926 рр. до початку другої п'ятирічки система наукових установ ВРНГ зросла з 28 до 140 інститутів, з кількома десятками філіалів.

Науково-дослідні інститути, створені в перші роки Радянської вла-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 275.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 396.

ди, відіграли велику роль у технічному переоснащенні народного господарства країни, виникненні нових галузей промисловості. І цілком правомірно вважати, що «без створених у двадцять років фізико-технічних інститутів, що стали кузницею наших наукових кадрів і базою наукових центрів, були б неможливі ті всесвітньо відомі досягнення в галузі атомної, ракетної техніки, якими за правом пишається наша Батьківщина»³.

Початком докорінної перебудови науково-дослідницької справи в країні, основним моментом чого було впровадження принципів планування та господарського розрахунку, був період наступу соціалізму по всьому фронту. В резолюції XV з'їзду ВКП(б) «Про директиви по складанню п'ятирічного плану народного господарства» підкреслювалося, що головні проблеми п'ятирічки не можуть бути успішно вирішені без піднесення ролі науки, без рішучого наближення наукової роботи до промисловості⁴.

Завдяки великій роботі, проведеній Радянською державою в галузі наукового будівництва за 10 років після Жовтневої революції, до початку першої п'ятирічки були створені необхідні економічні передумови для виникнення нових форм і методів наукової роботи.

Принципове вирішення проблеми планування науково-дослідницької роботи знайшло відображення в ряді постанов партії та уряду, в рішеннях ЦК ВКП(б) — НК РСІ, в рекомендаціях з'їздів і конференцій науково-технічної громадськості, зокрема в Постанові РНК СРСР від 7 серпня 1928 р. «Про організацію науково-дослідницької роботи для потреб промисловості».

Впровадження принципів госпрозрахунку в діяльність дослідних установ тісно зв'язане з загальним курсом партії на розширення сфери його застосування в народному господарстві в роки першої п'ятирічки. В постанові ЦК ВКП(б) від 5 грудня 1929 р. «Про реорганізацію управління промисловістю» вказувалося, що переведення підприємств на госпрозрахунок виправдало себе і має бути запроваджене в найкоротший строк на всіх без винятку підприємствах держпромисловості⁵.

З матеріалів директивних органів щодо застосування госпрозрахунку безпосередньо в наукових установах необхідно відзначити ряд постанов ЦК ВКП(б) — НК РСІ, де йдеться про впровадження науково-технічних досягнень у промисловість, а також про обов'язкове застосування основ госпрозрахунку в науково-дослідних організаціях.

У постанові Президії ЦК ВКП(б) та Колегії НК РСІ щодо наслідків обстеження кількох великих науково-дослідних інститутів у жовтні 1931 р. міститься пряма вказівка про необхідність найближчим часом «перевести НДІ на госпрозрахунок через систему договорів з госпоб'єднаннями та підприємствами на виконання науково-дослідницьких робіт»⁶.

В інститутах, підпорядкованих Наркомтяжпрому, наприклад, госпрозрахунок був запроваджений наказом по НКТП від 20 січня 1932 р., згідно з яким передбачалася зміна порядку фінансування науково-дослідницьких робіт шляхом обов'язкового укладення договорів на виконання конкретних завдань. Всі витрати госпоб'єднань та підприємств за договорами на науково-технічні роботи, спрямовані на раціоналізацію

³ М. Д. Миллионщиков. Партия и наука.— «Правда», 29 березня 1966 р.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. II, К., 1954, стор. 432.

⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 2. М., 1957, стор. 127.

⁶ М. С. Тупикин. Научно-исследовательские институты промышленности, М., 1932, стор. 53.

виробництва, пропонувалося провадити за рахунок виробництва, а на науково-дослідницькі роботи, пов'язані з розвитком нових виробництв, проектуванням та будівництвом нових підприємств,— за рахунок асигнувань по капітальних роботах. Були запроваджені також типовий договір на виконання науково-дослідницьких робіт для промисловості та типовий наряд-замовлення для завдань від керівних органів — об'єднань і главків.

Названі документи разом з «Основними положеннями госпрозрахунку в науково-дослідних установах», розробленими 1931 р. ВРНГ СРСР, дають змогу встановити зміст госпрозрахунку та форми його організації в інститутах тих років. Ці форми в головних своїх рисах збереглися до цього часу. В організації госпрозрахунку науково-дослідних інститутів договір на виконання робіт займав і займає провідне місце, оскільки є важливим знаряддям боротьби за виконання плану.

Організація діяльності науково-дослідних установ на основі угод з підприємствами, оформлених у вигляді договору на виконання певних робіт, означала більш широке використання, з метою планового ведення господарства, принципів госпрозрахунку, пов'язаних з механізмом товарно-грошових відносин і законом вартості. Для визначення певного кола робіт встановлювалися відносини купівлі-продажу, при яких значна частина витрат наукових інститутів покривалася за рахунок прибутків. За типовим договором, наприклад, передбачався такий порядок покриття витрат. Після підписання договору замовник зобов'язувався переказати виконавцю аванс на початкові витрати в розмірі до 25% від кошторисної вартості робіт. Сума, що залишалася, сплачувалася ним після подання інститутом рахунків за кожний з виконаних етапів робіт. Аванс зараховувався при сплаті замовником рахунку за останній етап.

Господарський договір має велике значення як знаряддя госпрозрахунку у здійсненні режиму економії та фінансової дисципліни, у зміцненні юридичної самостійності інститутів.

Особливо важлива роль договорів у піднесенні матеріальної заінтересованості інститутів та окремих працівників у кінцевих наслідках своєї праці — впровадженні закінчених досліджень і розробок у виробництво. Важливою особливістю розрахунків інститутів з підприємствами, що передбачалося типовим договором 1931 р., було те, що, коли внаслідок успішного впровадження замовником робіт інституту у виробництво досягався значний економічний ефект, замовник зобов'язувався крім загальної вартості робіт щодо договору сплатити інституту у вигляді премій певний процент з економії, досягнутої за звітний рік. Розмір відрахування встановлювався за домовленістю сторін.

Надалі форми матеріального заохочення працівників науково-дослідних інститутів за наслідки впровадження закінчених досліджень і розробок з урахуванням економічного ефекту, досягнутого при цьому, дістали розвитку. Наприклад, у наказі по НКВП від 4 жовтня 1936 р. «Про поліпшення науково-дослідницької роботи у важкій промисловості» було запропоновано всім підприємствам важкої промисловості, що використовували роботи наукових інститутів наркомату, сплачувати цим інститутам 20% річної економії, отриманої від реалізації робіт протягом перших трьох років застосування їх у народному господарстві. Кошти, переказані таким чином інститутам і конструкторським бюро, могли бути використані як директорський фонд (фонд підприємства).

Практичне застосування госпрозрахунку в усій науково-дослідній системі відбувалося й в роки другої п'ятирічки. Надаючи великого значення розвитку економізації науки, XVII (1932 р.) Всесоюзна конференція ВКП(б) відзначила в резолюції 1931 р. як вирішальний у справі

повороту всієї сітки науково-дослідних установ (від Академії наук СРСР до галузевих інститутів) в сторону обслуговування потреб соціалістичного будівництва й тісного пов'язання її з промисловістю⁷.

В наступні роки практика роботи наукових закладів не внесла суттєвих змін в економічні форми взаємин науки та виробництва. Із виділенням з Наркомважмашу в 1937—1939 рр. ряду наркоматів відбулася своєрідна спеціалізація науково-дослідних інститутів за відомчою ознакою, тобто залежно від галузей промисловості, підпорядкованих тому чи іншому народному комісаріату. Госпрозрахункові відносини розвивалися в ці роки головним чином шляхом епізодичного вирішення окремих питань, застосування всередині відомств положень госпрозрахунку, розроблених раніше для системи наукових закладів ВРНГ — НКВП.

У післявоєнні роки питання розвитку науки набули особливо актуального значення у зв'язку з процесом розвитку науково-технічної революції. Основними заходами партії та уряду щодо залучення науки до господарського будівництва в цей період були подальше збільшення кількості наукових закладів та зміцнення їх матеріальної бази, вирішення питань планування та координації науково-дослідницьких робіт.

Широкий розвиток взаємин наукових закладів з підприємствами потребував дальшого вдосконалення змісту договорів на виконання науково-дослідницьких і дослідно-конструкторських робіт. Однак, типового єдиного договору для всіх інститутів промисловості ще не було. Регулювання взаємин між інститутами та замовниками робіт відбувалося залежно від приналежності наукової установи до того чи іншого міністерства (відомства). Так, у ряді загальносоюзних міністерств (суднобудування, транспортного та важкого машинобудування тощо) в 1953—1956 рр. були затверджені типові та примірні договори на виконання підпорядкованими науково-дослідними організаціями дослідно-конструкторських робіт за замовленнями підприємств.

Ряд постанов уряду сприяв дальшому вдосконаленню економічного механізму взаємин науки й виробництва. Так, Постановою Ради Міністрів СРСР від 13 листопада 1957 р. «Про розширення прав директорів науково-дослідних і проектних інститутів» були збільшені права директорів у вирішенні питань планування, капітального будівництва та розпорядження матеріальними коштами, виділеними інститутам.

Однак, здійснена в 1957 р. перебудова управління промисловістю та будівництвом призвела до того, що науково-дослідні та проектно-конструкторські організації виявилися значною мірою відірваними від виробництва. В цей період більша частина провідних наукових установ колишніх міністерств була підпорядкована Держплану СРСР та іншим центральним органам. Відбулося подальше звуження обсягу робіт наукових інститутів за договорами з підприємствами, що спричинилося до послаблення економічних зв'язків інститутів з промисловістю, до зниження темпів впровадження наукових досліджень у народне господарство.

Ці серйозні недоліки в організації наукових досліджень стали предметом обговорення на червневому (1959 р.) Пленумі ЦК КПРС. У постанові якого вказувалося на слабкий зв'язок багатьох дослідницьких інститутів та вищих учбових закладів з виробництвом, на те, що їх наукова робота велася без належного врахування запитів практики. Науково-дослідницькі інститути мало займалися великими науковими роботами за господарськими договорами з раднаргоспами, підприємствами та

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. III, К., 1954, стор. 131.

⁸ Пленум ЦК КПРС, 24—29 лютого 1959 г., Стенографический отчет, М., 1959, стор. 513.

будовами⁸. Пленум рекомендував збільшити обсяг науково-дослідницьких робіт, що проводяться за господарськими договорами, і доручив ряду центральних організацій і відомств розробити новий порядок їх фінансування. Протягом 1958—1960 рр. були знов переведені на госпрозрахунок проектні інститути, змінена система фінансування науково-дослідних інститутів сільського господарства, будівництва та промисловості будівельних матеріалів. У квітні 1961 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про переведення галузевих науково-дослідних і конструкторських організацій на господарський розрахунок»⁹. Науково-дослідні установи промисловості, транспорту, зв'язку та інших галузей народного господарства, а також конструкторські організації, фінансовані за рахунок держбюджету, були переведені на госпрозрахунок з метою посилення їх відповідальності за своєчасне й якісне виконання робіт, впровадження нової техніки та технології у виробництво, а також більш повного підпорядкування їх діяльності інтересам дальшого розвитку народного господарства.

Для науково-дослідних і конструкторських організацій було запроваджено твердий обсяг (у процентах) робіт, виконуваних за договорами за рахунок коштів замовників. З коштів державного бюджету стали фінансуватися науково-дослідницькі роботи теоретичного характеру та роботи, що мають загальнодержавне значення.

У зміцненні госпрозрахунку галузевих науково-дослідних інститутів велике значення мають зміни, внесені постановою уряду (в березні 1967 р.)¹⁰ в порядок планування витрат на науково-дослідницькі роботи. Відповідно до нового порядку, установам, що провадять науково-дослідницькі роботи, плановані Державним комітетом Ради Міністрів СРСР по науці й техніці, зверху встановлюються тільки загальна сума витрат і фонд заробітної плати без встановлення показників щодо чисельності та середньої заробітної плати працівників.

Цією постановою передбачено також значне розширення прав керівників науково-дослідних установ у вирішенні питань, пов'язаних з поліпшенням організації роботи і забезпеченням раціонального та економного використання коштів. Важливим моментом є надання керівникам права направляти понад асигнування, передбачені кошторисом, 75% прибутку від науково-дослідницьких робіт, виконуваних за договорами, на розширення й зміцнення матеріально-технічної бази.

Отже, починаючи з 1961 р., сфера застосування госпрозрахунку в науково-дослідних організаціях розширюється. Однак на вересневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС в системі госпрозрахунку наукових і конструкторських організацій були відзначені істотні недоліки.

Одним з серйозних недоліків застосовуваної в інститутах системи госпрозрахунку виявилось слабе використання принципу матеріальної заінтересованості їх колективів у наслідках впровадження наукових робіт у виробництво. Форми економічного та морального стимулювання, подекуди недосить сприяють поліпшенню науково-дослідницької роботи, постановці нових досліджень, сміливому науковому пошуку, тісному зв'язку з виробництвом, впровадженню в життя науково-технічних досягнень.

У зв'язку з цим ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 24 вересня 1968 р. прийняли постанову «Про заходи щодо підвищення ефектив-

⁹ Собрание Постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик (далі — СП СССР), 1961, № 7, ст. 54.

¹⁰ Про зміну порядку планування витрат на науково-дослідницькі роботи і про розширення прав керівників науково-дослідницьких установ.— СП СССР, 1967, № 9, ст. 50.

ності роботи наукових організацій та прискоренню використання в народному господарстві досягнень науки й техніки»¹¹. Постанова передбачає конкретні заходи щодо зміцнення принципів госпрозрахунку в діяльності науково-дослідних і конструкторських організацій, посилення економічного стимулювання виконавців, підвищенню їх заінтересованості у впровадженні результатів робіт у виробництво, а також підвищенні відповідальності наукових і конструкторських організацій за своєчасне та якісне виконання робіт.

Ці принципи знайшли своє відображення у розроблених і запроваджених з 5 серпня 1969 р. «Типовому положенні про порядок укладення господарських договорів і видачі внутріміністерських замовлень на проведення науково-дослідницьких, дослідно-конструкторських і технологічних робіт» і типовому договорі на ці роботи. Таким чином, договірна форма організації економічних взаємин науки з виробництвом поширюється тепер на всі її рівні.

З моменту переведення галузевих науково-дослідних і конструкторських організацій на госпрозрахунок (1961 р.) минуло вже десять років. Численні дані підтверджують, що обсяг дослідницьких робіт за договорами, фінансованими замовниками, систематично зростає. Так, у 1966 р. в госпрозрахункових галузевих науково-дослідних інститутах СРСР витрати на виконувани ними роботи відшкодовувалися таким чином: з коштів держбюджету — 53,7%; з коштів замовників за договорами — 42,5%; з коштів централізованого фонду — 3,8%. Значний інтерес становлять дані про розвиток зв'язків науково-технічних організацій з підприємствами УРСР. Так, від 70 до 100% коштів, використовуваних на дослідження та впровадження відомчими інститутами, надходять від промислових підприємств за договорами¹².

У практиці АН УРСР також широко застосовуються госпрозрахункові зв'язки з виробництвом. Розвиток госпрозрахункових досліджень та їх впровадження останніми роками характеризуються такими показниками: якщо в 1959 р. наукові інститути АН УРСР виконували роботи за 466 договорами на загальну суму 3,7 млн. крб., то в 1970 р. інститути АН УРСР проводили роботи для підприємств 40 міністерств і відомств за 1821 договором за обсягом 25,6 млн. крб., що становить понад 28% річних бюджетних асигнувань інститутів (без капітального будівництва).

Звідси видно, що обсяг досліджень на основі госпдоговорів значно зріс. Академічні інститути республіки широко практикують цю важливу форму зв'язку з виробництвом.

В 1970 р. провідний інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР проводив теоретичні дослідження за 356 госпдоговорами з 390 підприємствами. Так, наприклад, велися роботи щодо радіочастотного зварювання труб, розробки технології та машин для зварювання різних деталей і матеріалів, впровадження апаратури для автоматичного зварювання та ін.

100 госпдоговорів виконав у 1970 р. Інститут проблем металознавства АН УРСР, 94 договори — Інститут проблем лиття АН УРСР. Госпдоговірна тематика вказаних інститутів спрямована на розв'язання актуальних завдань промисловості, тісно пов'язана з тематикою наукових досліджень і служить дальшому зміцненню зв'язків інститутів з виробництвом. Інститути, як правило, зосереджують свою увагу насамперед на технічних проблемах, вирішення яких дає змогу одержати

¹¹ СП СССР, 1968, № 18, ст. 122.

¹² Г. М. Добров. Наука о науке, К., 1966, стор. 197—198.

великий економічний ефект. Госпдоговірні тематики виконуються разом з провідними машинобудівними та металургійними заводами країни. Так, договори, укладені Інститутом проблем лиття АН УРСР з такими великими металургійними заводами, як «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь» (Запоріжжя), Іжорським (м. Колпіно Ленінградської обл.), «Красный Октябрь» (Волгоград), ім. Ілліча (Жданов), ім. Серова (м. Серов Свердловської обл.) тощо — спрямовані на вирішення важливих проблем, пов'язаних з розробкою та вдосконаленням процесів швидкісної розливки сталі, безперервної розливки високолегованих марок сталі під шаром синтетичного шлаку, підвищенням якості поверхні та внутрішньої будови зливоків та ін. Економічна ефективність від впровадження перелічених робіт становить близько 5 млн. крб. щороку.

Наведені приклади свідчать, що, виконуючи госпдоговірну тематику, інститути АН УРСР приносять велику користь народному господарству.

Показово, що обсяг госпдоговірних робіт у вузах України за останні п'ять років також збільшився (майже в 7 разів). Загальна кількість госпдоговорів зростає з 1227 до 3945. У 1969 р. вузами республіки було за госпдоговорами підготовлено і впроваджено у виробництво 2700 робіт, що дало народному господарству республіки понад 118 млн. крб. економії¹³. Дніпропетровський металургійний інститут розробив і впровадив у виробництво систему автоматичного регулювання теплового режиму плавки на доменних печах Криворізького металургійного заводу ім. Ілліча. Застосування цього процесу забезпечило економічний ефект у розмірі 800 тис. крб. Харківський авіаційний інститут розробив і впровадив у виробництво машину для імпульсного різання металу, використав якої Красноярським і Узбецьким металургійними комбінатами дає щороку понад 200 тис. крб. щорічної економії¹⁴.

Слід відзначити, що збільшення обсягу госпдоговірних робіт для промисловості супроводжувалося якісними змінами в їх виконанні. За десятиріччя по АН УРСР кількість одержаних авторських свідоцтв збільшилося в 10,9 раза, досягнувши в 1969 р. 360, по міністерству вищої та спеціальної середньої освіти за останні п'ять років кількість винаходів збільшилася в 3,6 раза, досягнувши 465.

Одночасно збільшився економічний ефект від впровадження науково-дослідницьких робіт. Обсяг госпдоговірних робіт інститутів АН УРСР — електрозварювання ім. Є. О. Патона, кібернетики, проблем матеріалознавства, газу та проблем лиття становить тепер 1 млн. крб. У Міністерстві вищої та середньої спеціальної освіти УРСР налічується 11 вузів, обсяг госпдоговірних науково-дослідницьких робіт яких становить понад 1 млн. крб.

Однак у розвитку зв'язків науки з виробництвом є ще недоліки. Виявлені випадки, коли підприємства не зацікавлені у проведенні міжгалузевих науково-дослідницьких робіт. Наприклад, внаслідок поганої якості госпдоговірних робіт, виконаних раніше, Київський завод штамів і пресформ, 8-й державний підшипниковий завод (Харків) утримуються від проведення робіт до одержання відомостей про їх високоякісне виконання.

Трапляються випадки, коли міністерства не виділяють коштів на проведення міжгалузевих госпдоговірних науково-технічних робіт, хоч роботи, які могли б виконувати науково-дослідні інститути, вузи, є актуальнішими, ніж роботи, виконувані галузевими інститутами; припи-

¹³ «Вестник высшей школы», 1970, № 6, стор. 38.

¹⁴ «Вестник высшей школы», 1969, № 9, стор. 62.

няють фінансування навіть робіт, виконуваних галузевим інститутом, і підприємство змушене ставити питання про припинення дії госпдоговорів; виділяють заводу кошти на госпдоговірні роботи, які не мають прямого відношення для заводу, а використовуються міністерством для галузі в цілому.

Ще спостерігається дублювання робіт, тимчасом як у деяких напрямках технічного розвитку виробництва потрібні роботи не проводяться. Слід відзначити нерівномірність охоплення госпдоговірними роботами підприємств ряду міст республіки. Так, АН УРСР не веде госпдоговірних робіт з машинобудування для підприємств понад половини міст республіки, в тому числі для Ворошиловграда, Запоріжжя, Сімферополя та ін. Водночас значна кількість робіт виконується для підприємств, розташованих на великих відстанях від виконавців.

Вивчення й використання історичного досвіду впровадження економічних методів у наукову роботу може бути корисним для вдосконалення господарського розрахунку в науково-дослідних і проектно-конструкторських організаціях на сучасному етапі.

МОБІЛІЗАЦІЯ ДО ЛАВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА УКРАЇНІ (ЛИСТОПАД 1918 — ЧЕРВЕНЬ 1919 рр.)

М. М. КОНОНЕНКО

Після краху австро-німецької окупації та банкрутства маріонеткового уряду гетьмана Скоропадського українські буржуазні націоналісти на чолі з контрреволюційною Директорією та інтервентами Антанти докладали всіх зусиль, щоб перешкодити відновленню Радянської влади на Україні. «...Союзники-імперіалісти,— вказував В. І. Ленін,— якраз з півдня, з України, намагалися наступати і хотіли зробити з України опорний пункт проти Радянської республіки...»¹

Комуністична партія (більшовиків) України і Тимчасовий робітничо-селянський уряд вжили ряд важливих заходів для мобілізації сил на відсіч ворогові. Зокрема, декретом від 8 грудня 1918 р. створювалися регулярні частини Червоної Армії. 27 грудня 1918 р. було затверджено і опубліковано Положення про регулярну Робітничо-Селянську Червону Армію України, у відповідності з яким для боротьби з інтервентами та внутрішньою контрреволюцією до складу Червоної Армії влилися всі партизанські загони, створені Всеукраїнським і місцевими ВРК. За рекомендаціями партійних і радянських організацій до лав Червоної Армії приймалися також добровольці, а всі чоловіки віком від 18 до 40 років зараховувалися в резерв².

30 січня 1918 р. Військовий відділ при уряді Радянської України був реорганізований у Народний комісаріат у військових справах, який очолив М. І. Подвойський — один з досвідчених організаторів Червоної Армії в РРФСР. Його заступником став В. І. Межлаук — активний учасник революційного руху на Україні. Для роботи в повоствореному Комісаріаті залучались висококваліфіковані спеціалісти царської армії, зокрема начальником штабу було призначено досвідченого офіцера М. А. Соковніна, а першим його помічником — штабс-капітана Б. М. Шапошнікова (згодом став Маршалом Радянського Союзу).

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 247.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 10, арк. 2.

РНК УРСР визначила обов'язки Комісаріату: «1) Народний Комісаріат у військових справах зобов'язаний постачати арміям фронту за вимогою начпостачармій фронту; 2) Народний комісаріат у військових справах укомплектує людьми і кіньми частини армій фронту за вимогою начальника штабу фронту; 3) Народний комісаріат у військових справах створює запаси предметів постачання для баз армій фронту відповідно до завдань начпостач армій фронту і доставляє їх у визначені ним пункти; 4) У питанні про формування нових частин Народний комісаріат у військових справах вступає у згоду з Реввійськовою радою фронту; 5) Формування запасних частин покладається повністю на Народний комісаріат у військових справах»³.

У березні 1919 р. на території України було створено два військові округи: Харківський і Київський. До складу першого входили Харківська, Полтавська, Катеринославська і Донецька губернії, а другого — Київська, Чернігівська, Подільська та Волинська. Після визволення півдня України від імперіалістичних загарбників наказом Наркомату у військових справах (від 9 квітня 1919 р.) був створений Одеський військовий округ, до складу якого ввійшли Одеська, Херсонська і Таврійська губернії. Створювались також губернські, повітові й волосні військові комісаріати. На 1 липня 1919 р. вже існувало 10 губернських, 88 повітових і 1530 волосних військових комісаріатів⁴.

Для керівництва політичною роботою у військових частинах та установах, підпорядкованих Народному комісаріату у військових справах, було створено Політичне управління. 26 січня 1919 р. почала свою діяльність Вища військова інспекція Робітничо-Селянської Червоної Армії України, очолювана В. Г. Юдовським.

Велика увага приділялася доборові кадрів для військових комісаріатів. Більшовицька партія направила для роботи у повітових та волосних військових комісаріатах сотні своїх кращих представників. Керівниками Харківського окружного військового комісаріату в різний час були: С. Козюра, А. Кошкарьов, І. Полонський; Київського губвійськового комісаріату: Кривошеєв, Савицький, Богданов; Одеського — Козельов; Чернігівського — Рошин; Волинського — А. Фурьянський; Херсонського — Тарнопольський, Артамонов; Вінницького — Айвазян; Полтавського — Бондаренко; Катеринославського — Берг; Донецького — Радченко.

Військові комісаріати України розпочали свою мобілізаційну роботу в березні 1919 р., коли виникла необхідність різко збільшити чисельність Червоної Армії. 8 березня 1919 р. заступник Наркома у військових справах В. І. Межлаук у доповіді III Всеукраїнському з'їздові Рад говорив: «На Комісаріат у військових справах покладається завдання взяти на облік населення і провести мобілізацію. Така мобілізація завершиться за два роки; вона збільшить Червону Армію настільки, щоб врешті можна було розбити усіх, хто спробує піти проти нас, розчавити всі білогвардійські уряди»⁵.

28 лютого 1919 р. Раднарком України прийняв декрет, на основі якого Народний комісаріат у військових справах видав наказ про призов на дійсну військову службу військовозобов'язаних, що проживають у Харкові і деяких повітах Харківської губернії. Це була перша мобілізація на Україні. На дійсну військову службу брали трудящих 1896—1897 рр. народження, а також нижчих офіцерських чинів наро-

³ Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, К., 1967, стор. 72—73.

⁴ Там же, стор. 320; Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, К., 1968, стор. 277.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 3, арк. 168.

дження 1890—1897 рр. Відповідно до наказу мобілізації підлягали також колишні офіцери, що проживали на території Харківської, Полтавської, Катеринославської, Чернігівської і Донецької губерній (овер-офіцери до 45 років, штабні офіцери й генерали до 52 років)⁶.

Першій мобілізації військовий комісаріат надавав надзвичайно великого значення. Для чіткої організації роботи мобілізаційних пунктів було запроваджено круглодобове чергування відповідальних начальників, комісарів та їх помічників⁷.

Напередодні мобілізації за вказівкою Харківського окружного військкома з повітових комісаріатів у всі волості прибули агітатори, на місцях організувались мітинги, роз'яснювалась необхідність мобілізації і значення Червоної Армії. Внаслідок вжитих заходів на призовні пункти Харківської губернії з'явилося 17 873 чол. (89% тих, що підлягали мобілізації), з яких 11 630 пройшли медичну комісію і направлялися в частини⁸.

Для перевірки лояльності залучених до Червоної Армії офіцерів і військових спеціалістів старої армії при військових комісаріатах створювалися атестаційні комісії. Прізвища кандидатів на командні посади доводилися через пресу до загального відома. Кожний громадянин міг подати комісії свої зауваження стосовно тієї чи іншої кандидатури. Тому на посади призначалися лише ті особи, проти яких не було відводів.

У дальшому зміцненні Червоної Армії, підвищенні її боєздатності важливу роль відіграли рішення VIII з'їзду РКП(б), який дав рішучу відсіч так званій «військовій опозиції», що захищала пережитки партизанщини в армії, виступала проти створення регулярних частин, підтримання в них залізної дисципліни, використання військових спеціалістів. Водночас з'їзд викрив і засудив викривлення Троцьким партійної лінії у військовому будівництві, порушення ним принципу класового добору під час мобілізації в армію, схиляння перед старими військовими спеціалістами і приниження ролі партійного керівництва в армії.

Партійні організації України розгорнули велику роботу по втіленню в життя рішень VIII з'їзду РКП(б). Червона Армія України створювалась на основі ленинських принципів, тобто на основі неподільного керівництва з боку партії, єдиноначальності і залізної дисципліни, використання старих військових спеціалістів під контролем партії, яка рішуче відкинула пропозицію лівих есерів відновити виборність командного складу, а також ліквідувати політичних комісарів у Червоній Армії.

Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 6—9 квітня 1919 р., надаючи великого значення правильній постановці військової роботи, заслухавши доповіді командуючого Українським фронтом В. О. Антонова-Овсієнка та наркома у військових справах України М. І. Подвойського, зобов'язав Наркомат у військових справах і Реввійськраду, усі партвідділи і партійні органи армії керуватися постановою VIII з'їзду РКП(б) з питань військового будівництва. Організаційному Бюро ЦК було доручено створити спеціальний військовий відділ для підтримання постійного зв'язку з армійськими партосередками, направити в армію якнайбільше комуністів, забезпечити військові частини достатньою кількістю масової літератури, посилити ідейну боротьбу проти великодержавного шовінізму, українського буржуазного націоналізму, антисемітизму. Конкретні заходи з питань військового будівництва накреслили

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1122, оп. 1, спр. 5, арк. 176.

⁷ Там же, спр. 3, арк. 5.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, од. зб. 77, арк. 17.

також губернські й повітові партійні конференції, що відбулися після Пленуму.

У квітні 1919 р. Пленум ЦК КП(б) України вказав на необхідності зміцнювати дисципліну й організованість комуністів, а також запропонував партійним організаціям протягом тижня взяти на облік усіх членів партії та навчити їх володіти зброєю⁹.

У відповідності з постановою Київського комітету КП(б)У від 12 квітня члени партії, а також ті, хто співчуває, оголошувалися бійцями резервного комуністичного полку київської партійної організації. Його політичним комісаром було призначено А. С. Бубнова, а заступником — В. М. Довнар-Запольського. Наступного дня питання про мобілізацію членів партії обговорювалось на пленумі Київського міського комітету партії, який затвердив порядок навчання комуністів військовій справі.

Комуністи м. Шостки створили бойовий загін у складі 30 чол. Партійна організація м. Вінниці на своїх зборах 5 квітня вирішила надіслати на фронт 10—20% усіх членів, а Херсонська, Переяславська та інші парторганізації направили навіть понад 50% своїх членів¹⁰.

Особливо активно мобілізаційна робота на Україні розгорнулася у травні 1919 р. у зв'язку з гострою необхідністю поповнення лав Червоної Армії для боротьби з Денікіним, армія якого, підтримана імперіалістами Антанти й США, була однією з основних сил всеросійської контрреволюції. Тоді В. І. Ленін писав: «Настав один з найкритичніших, мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції»¹¹. Південний фронт став основним для Радянської республіки. В. І. Ленін у телеграмі (від 22 квітня) командуючому Українським фронтом В. О. Антонову-Овсієнку вказував: «Україна повинна визнати Донбасфронт безумовно найважливішим українським фронтом і що б то не стало негайно виконати завдання главкома дати солідне підкріплення на ділянку Донбасейн — Маріуполь. [...] Щоб то не стало треба швидко і значно збільшити сили проти Денікіна»¹².

8 травня 1919 р. у зв'язку з погіршенням становища в Донбасі В. І. Ленін у телеграмі РНК України за дорученням ЦК зажадав «...негайної й поголовної мобілізації робітників Одеси, Катеринослава, Миколаєва, Харкова й Севастополя для влиття підкріплень Південному фронту...»¹³ 9 травня 1919 р. ЦК РКП(б) ухвалив директиву, в якій наголошувалося на потребі не затримувати мобілізацію навіть через недоліки постачання. У додатку від 11 травня 1919 р. Рада оборони РРФСР вказувала, щоб «Наркомвійськ України приступив до мобілізації всіх робітників і селян, що не експлуатують чужої праці, які народились у 1899—1900 рр., по всій території України, почавши мобілізацію насамперед з найбільш загрозливих західних і південно-західних частин України»¹⁴. Рада оборони України рекомендувала ВУЦВК відрядити на роботу по мобілізації не менше третини складу губернських та повітових виконкомів. Професійна спілка створила Центральний штаб для сприяння мобілізації робітників. Губернські, повітові й волосні військкомати вживали заходів щодо постачання армії продовольством, кіньми тощо.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 15, арк. 4.

¹⁰ Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, стор. 277; О. Й. Щусь. Комуністична партія Радянського Союзу — організатор і керівник Українського фронту (вересень 1918 — червень 1919 року), К., 1962, стор. 16.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 388.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 316.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 338.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 22, арк. 32.

Мобілізаційна робота військових комісарів у травні 1919 р. проходила в складній і тяжкій обстановці. На Україні діяли куркульські банди. 7 травня 1919 р. проти Радянської влади підняв заколот отаман авантюрист Григор'єв. За вказівкою Політбюро ЦК КП(б)У військові комісаріати району, в якому діяла банда Григор'єва, були приведені в повну бойову готовність. Для її розгрому Наркомвійськ України провів спеціальні мобілізації комуністів і безпартійних робітників у Катеринославі, Харкові, Кременчуку, Одесі, Миколаєві та інших містах¹⁵. «Всі сили треба направити для ліквідації заколоту внутрішніми засобами, не займаючи фронту»¹⁶,— вказувалося у циркулярі ЦК КП(б)У від 12 травня.

На заклик партії ліквідувати заколот Григор'єва насамперед відгукнувся робітничий клас. Рада депутатів і правління профспілок та заводських комітетів Харкова вирішили негайно провести мобілізацію робітників 1890—1899 рр. народження у Харківській губернії та у Бахмутському й Слов'яносербському повітах Донецької.

13 травня 1919 р. Раднарком УРСР ухвалив декрет про призов на військову службу громадян віком від 18 до 40 років. Того ж дня Наркомвійськ УРСР видав наказ про мобілізацію до Червоної Армії робітників 1899 р. народження у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві та інших важливих торговельно-промислових центрах відповідних військових округів. Військкомати різних міст протягом двох тижнів від дня одержання наказу мали мобілізувати певну кількість робітників: Київ — 4 тис., інші міста Київського округу — 3 тис. чол., Харків та Катеринослав — 14 тис., міста Харківського округу — 10 тис. чол., Одеса й Миколаїв — 9 тис., міста Одеського округу — 5 тис.¹⁷

Наприкінці травня у Харкові для політичного керівництва мобілізацією робітників Харківської, Катеринославської і Херсонської губерній було організовано Південний Центральний військомобілізаційний комітет профспілки. Комуністи розгорнули широку агітаційну роботу. На зборах і мітингах трудящі ганьбили дезертирів як зрадників і запроданців¹⁸.

На місцях продовжувався запис добровольців. 8 травня 1919 р. у донесенні військового комісара з Бахмута повідомлялося: «Вербування добровольців провадиться енергійними заходами... Вже відправлені в Харків 4 партії — 59, 60, 105 і 90 чоловік, всього 314. З районів добровольці прибувають»¹⁹. Велика кількість добровольців з'явилася на призовні пункти в Одесі. 15 травня 1919 р. Старобільський повітовий військком повідомляв Харківський губвійськкомат, що «настрій у повітах хороший, ведеться агітація в зв'язку з наступною мобілізацією. З волостей прибуло 695 чол. добровольців для запису до Червоної Армії»²⁰. Активно підтримала заклик партії молодь. Харківські комсомольці в одній із резолюцій своїх зборів закликали: «Ми, члени комсомолу Івано-Холодногірського району, вітаємо постанову Харківського комітету комсомолу про мобілізацію всіх членів спілки від 17 років і змагаємо найшвидшої відправки на фронт Григор'єва для боротьби із зрадниками. Смерть зрадникам і їх посіпакам»²¹.

¹⁵ Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, стор. 278.

¹⁶ Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 44.

¹⁷ Там же, стор. 48—49.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 23, арк. 129; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 13 арк. 7.

¹⁹ Є. М. Скяренко. Робітничий клас України в роки громадянської війни, К., 1968, стор. 123.

²⁰ Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 23.

²¹ Там же, стор. 53.

Боротьба з заколотом Григор'єва затримувала допомогу Південному фронту. Тому 28 травня 1919 р. у зв'язку з становищем в Донсі було екстрено скликано Пленум ЦК КП(б)У, який виробив ряд ходів щодо проведення мобілізації: «1) Об'єднати і централізувати справу мобілізації, об'єднати її в руках окрвійськкомів, причому останні зобов'язані звітувати про хід мобілізації двічі на тиждень. 2) Зобов'язати партійні організації допомагати окрвійськкомам у проведенні мобілізації»²². Для прискорення мобілізації робітників Рада Робітничої Селянської Оборони УРСР за пропозицією В. І. Леніна відрядила місія кращих партійних і керівних діячів КП(б)У: до Катеринослава А. С. Бубнова, Харкова — В. І. Межлаука, Одеси — А. А. Йоффе.

Завдяки вжитим заходам Харківський військовий округ до 29 травня мобілізував 5,8 тис. робітників, з яких 3,8 тис. поповнили запасні частини Південного фронту. В Катеринославській губернії на призові пункти з'явилося 7190 військовозобов'язаних, з яких пішли на фронт 2620²³.

Губернські та повітові комітети партії розгорнули широку мобілізацію комуністів до армії. В одному з щотижневих зведень Харківського губвійськкомату повідомлялось, що до штабу округу з губернії відправлено понад 400 комуністів. З 10 квітня до 1 червня через Політуправління Харківського округу в розпорядження командирів частин і з'єднань прибуло 1078 політпрацівників, у тому числі 117 політкомів дивізій, бригад, полків, батальйонів і т. д. Одеський губком КП(б)У відправив на фронт 400, а Катеринославський — 300 членів партії. В результаті партійних мобілізацій до лав Червоної Армії влилося 20 тис. комуністів, що становило майже половину всього складу КП(б)У. В багатьох парторганізаціях на фронт пішло 70% комуністів²⁴.

Протягом березня — травня 1919 р. Народний комісаріат у військових справах України сформував для Українського фронту загони частини і з'єднання, у яких налічувалося близько 18 тис. чол., а для Південного — понад 70 тис.²⁵

На початку червня 1919 р. військам Денікіна вдалося захопити обширні райони на півдні країни, зокрема міста Севастополь, Сімферополь, Харків, Катеринослав та ін.

Напередодні військкомати Харківської, Катеринославської і Полтавської губерній проводили масові мобілізації трудящих. Відповідно до постанови Ради Робітничої і Селянської Оборони від 30 травня 1919 р. Харківський окружний військовий комісар А. Кошкар'єв 2 червня видав наказ про призов на військову службу робітників і селян 1885—1895 рр. народження у Харківській, Катеринославській, Полтавській губерніях та в Донбасі. Від явки по призову ніхто не звільнявся. Від кожної волості призивалося 20 селян, які уже служили в армії. Мобілізацію планувалося закінчити 10 червня. До 8 червня на призовні пункти Харківської губернії з'явилося 918, а Полтавської — 807 чол. 18 червня Наркомвійськ УРСР М. І. Подвойський повідомив В. І. Леніна, що на Україні призвано в армію 22 409 чол., з яких 16 960 відправлено на Південний фронт²⁶.

29 червня 1919 р. ВУЦВК доручив Наркомвійськ провести загальну мобілізацію робітників і селян призовного віку (19 років, у прифронтовій смузі — 18), а весь нетрудовий елемент з 18 до 45 років

²² Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 93.

²³ Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, стор. 278—279.

²⁴ Є. М. Склярєнко. Назв. праця, стор. 123; Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, стор. 33, 279.

²⁵ Гражданская война на Украине, т. 2, стор. XIII.

²⁶ Там же, стор. 113—114, 159.

залучати в тилове ополчення. Всі, хто чинив опір проведенню мобілізації, вважалися ворогами народу. Було вироблено заходи щодо придушення куркульських повстань і виступів банд²⁷.

Проте в роботі Наркомвійськ України спостерігалися істотні недоліки, зокрема, часто змінювалися керівники окружних, губернських та повітових військкоматів; військовозобов'язані були взяті на облік лише в 55 з 80 повітів, а мобілізовано до армії тільки 10% усіх облікованих. Мобілізації часто зривались через відсутність продовольства тощо, а також внаслідок слабкої агітаційної роботи серед населення²⁸.

Будівництву Червоної Армії на Україні заважала антирадянська агітація есерів, меншовиків, підпільних денікінських і петлюрівських організацій. Внаслідок цього чимало військовозобов'язаних ухилялося від набору до Червоної Армії, йшло у банди чи дезертувало. Особливо шкодили справі обліку й мобілізації, вказував М. І. Подвойський у звіті про огляд фронту й тилу з 11 до 17 червня 1919 р., повстанські банди, які часто знищували облікові картки у військкоматах тощо²⁹. Зруйнований транспорт і нестача продовольства не давали змоги вчасно зосередити потрібну кількість людей на збірних пунктах. На визволених територіях України військкомати не мали досвіду мобілізаційної роботи.

Однак, незважаючи на складність обстановки і величезні труднощі, трудящим України під керівництвом Комуністичної партії вдалося мобілізувати значні сили для боротьби з внутрішніми й зовнішніми ворогами. В цьому важлива заслуга Народного комісаріату у військових справах та його місцевих органів. Під керівництвом Комуністичної партії України в складних умовах громадянської війни вони підняли й згуртували робітників і селян на захист завоювань революції.

---

²⁷ Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 191.

²⁸ Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, стор. 282; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, од. зб. 77, арк. 17, 21.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 10, арк. 22.

БОРотьБА УКРАїНИ І РОСІЇ ПРОТИ ТУРЕЦЬКОЇ АГРЕСІЇ В 1672 р.

Г. О. САНІН

Перемир'я між Росією та Річчю Посполитою, укладене взимку 1667 р. в с. Андрусово, знаменувало собою нові віяння у політичному житті Центральної та Східної Європи. Однак, якщо Андрусівське перемир'я вивчене досить повно¹, то наступний за ним період розроблений недостатньо. Події того часу згадувалися лише у відповідних розділах таких узагальнюючих праць, як «Історія дипломатії», «Історія СРСР з найдавніших часів до наших днів» тощо та в монографічних

---

¹ М. А. Волков. Россия и Польша в XVII веке.—Чтения Московского Общества Истории Древностей Российских, кн. 2, М., 1865; П. Головачев. Значение Андрусовского перемирия для международных отношений Восточной Европы.—«Русская старина», ч. XXXIV, 1903, № 7; С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. VI, М., 1961; И. В. Галактионов. Из истории русско-польского сближения. (Андрусовское перемирие 1667 г.), Саратов, 1960.

дослідженнях з історії України, Росії, Польщі й Туреччини другої половини XVII ст.² Мета цього повідомлення розглянути відносини між згаданими країнами напередодні турецької агресії та участь Росії й України у польсько-турецькій війні 1672 р.

Основні джерела з цього питання зосереджені у фондах Посольського приказу, що зберігаються в Центральному державному архіві давніх актів (ЦДАДА). Це насамперед записи дипломатичних переговорів між російськими, польськими й литовськими представниками. Високий ступінь достовірності цього джерела підтверджують реліції послів Речі Посполитої та інші польські документи³. Надзвичайно цінні відомості містяться в статейних списках російських дипломатів, докладний джерелознавчий аналіз яких зроблено в праці Алпатова⁴.

Восени 1671 р. у Москві повинні були початися чергові переговори між польсько-литовськими й російськими дипломатами, які мали обговорити українську проблему й питання про антитурецький союз. В інструкції послам Речі Посполитої вказувалося на необхідність одержати від царя згоду на дотримання існуючих угод щодо союзу проти Туреччини⁵. Намагаючись нібито ліквідувати загрозу турецької агресії, польські магнати насамперед переслідували мету втягнути Росію в боротьбу з козацтвом Правобережної України. Однак це не входило в плани Росії, яка ще в 1667 р. пропонувала завдати Туреччині й Криму одночасного удару через Перекоп на Бахчисарай і через Дунай на Белград. Однак тоді дипломати Речі Посполитої настояли на тому, щоб Росія на випадок нападу турків чи татар перекинула на Правобережжя лише допоміжні війська (27 тис.)⁶. В інструкції також багато уваги приділялося укладенню Вічного миру на умовах Поляновського договору, тобто до Речі Посполитої мали відійти землі Лівобережжя й Смоленщини. Заздалегідь було відомо, що ці вимоги неприйнятні для Росії. Однак 5 листопада 1671 р. польські послы перейшли кордон і рушили до Москви⁷.

8 грудня їх прийняв цар. Атмосфера на прийомі, як і під час наступних зустрічей, була напруженою. У привітальній промові глава делегації Речі Посполитої Ян Гнинський твердив, що король найбільше бажає встановити з царем дружні стосунки на непорушних основах Андрусівської та Московської угод. Водночас він указував, що Польща й Угорщина охороняють рубежі Європи від мусульманського нашествия лише з одного боку, з іншого — це робить московський цар, а тому, щоб здобути перемогу, їм краще об'єднатися. Польським дипломатам було зроблено заяву, що Росія має намір вести переговори не більше трьох тижнів⁸.

² О. М. Апапович. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50—70 роки XVII ст., К., 1961; К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст., К., 1960; L. Wójcik. *Medzi traktatem Andrusowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rusyjskie 1667—1672*, Warszawa, 1968.

³ *Diplomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI—XVIII stulecia*. Warszawa, 1959, стр. 341—350; *Ojciec wspominki w pismach do dziejow dawniej Polski*. t. II, Kraków, 1845; *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. I. p. 1, Kraków, 1880.

⁴ М. А. Алпатов. Что знал Посольский приказ о Западной Европе во второй половине XVII в.— *История и историки*, М., 1966, стр. 89—129.

⁵ Z. Wójcik. Назв. праця, стр. 260—264.

⁶ Г. А. Санин. Правобережная Украина и русско-польские переговоры с Москвой в 1667 г.— *«История СССР»*, 1970, № 1, стр. 145—154.

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР), т. IX, стр. 495—496.

⁸ Z. Wójcik. Назв. праця, стр. 276.

На першій зустрічі (11 грудня) відбулося вручення вірчих грамот, у яких, крім ратифікації попередніх угод, згадувались «иные великие дела, которые бы к основательному покою и ко умножению любви общие братские обоих нас, великих государей, належали»⁹. Очевидно, під «иними делами» малося на увазі укладення Вічного миру на умовах *status quo ante bellum*, оскільки в інструкції не передбачалося ніяких інших питань. Нечіткістю у вірчій грамоті вміло скористалися російські дипломати, які прагнули поставити на обговорення питання про возз'єднання Лівобережжя з Правобережжям і далі розвинути тенденцію Андрусівської угоди до возз'єднання України з Росією. Перші зустрічі пройшли в суперечках з приводу правильного розуміння висловлювання «иные великие дела».

Незабаром з'ясувалося, що жодна з сторін не може досягти прийняття бажаного їй порядку ведення переговорів. Для зміцнення своїх позицій російська сторона спробувала залучити на п'яту зустріч представників обох частин України. «И они бы, послы, как учнут с ними, бояры, в договор вступать, в то время поволели в ответных полатах тем посланцом быть для прислушания дел»¹⁰. Однак участь українських дипломатів у переговорах Матвеев і Долгорукий не мали наміру обмежити лише пасивним «прислушанием дел». Так, коли польські послы торкнулися питання про порушення козаками Многогрішного кордону з Річчю Посполитою, їм запропонували поговорити з цього приводу з київським полковником Костянтином Солониною, який прибув до Москви. Полеміка набула різкого характеру, «а гетьмана Демьяна Многогрешного они (послы.— Г. С.) и впрядь называют царского величества подданным только в перемирные лета, а как перемирные лета отойдут, тогда им мочно будет его называть и королевского величества подданным»¹¹. Тому польські послы під загрозою зриву переговорів вимагали не допускати козацьких представників на зустріч. Найбільше їх хвилювало те, що останні чинитимуть опір передачі Києва, оскільки українським представником був київський полковник. Польські послы досягли мети, але Матвеев регулярно повідомляв Солонині про хід переговорів і знайомив з листуванням російських і польських дипломатів¹².

Більше того, Гнинський і Бростовський вважали, що участь Солонини в переговорах є спробою взяти під зверхність Росії всю Україну. Про це вони заявили Матвееву на шостій зустрічі: «А что они, царского величества бояре и думные люди... говорят, чтоб... позвав их, казаков, им сказать, чтоб они, казаки, за обсылкою обеих великих государей, или которого ни есть из них, от бусурман отлучились. И они, де, послы, видят, что великий государь его царское величество в тех украинских казаков, которые ныне государю их его королевскому величеству противны, вступается и хочет того, чтобы их принять под свою царского величества высокую руку»¹³. Відповідь була досить відвертою: «...Неспрося их которого великого государя (далі — в. г.) они, казаки, приняв милость и добродееание, от бусурман отлучатца и у того в. г. быть в послушании похотят, и принудить их к другому в. г. в послушание невозможно»¹⁴.

Таким чином, уже в 1672 р. офіційно й відверто було порушене питання про дальше возз'єднання українських і російських земель. Ро-

⁹ ЦДАДА, ф. 79, оп. 1, стп. 17, 1671, арк. 497.

¹⁰ Там же, арк. 659.

¹¹ Там же, арк. 673.

¹² С. М. Соловьев. Назв. праця, стор. 426.

¹³ ЦДАДА, ф. 79, оп. 1, стп. 17, 1671, арк. 365 і зв.

¹⁴ Там же, кн. 141, арк. 367 зв.— 368.

сійські послы пропонували, щоб козаки самі вибрали государя, однак зазначали, якщо король і надалі утискуватиме православ'я, то Дорошенко може прийняти зверхність російського царя.

На наступних зустрічах Гниинський і Бростовський знову висунули вимогу спочатку підтвердити попередні угоди, а потім починати обговорення нових справ. Царські дипломати також не залишалися в боргу, доводячи, що представники Лівобережної України повинні взяти участь у переговорах, інакше згодом полякам доведеться їх про це просити. Однак справа вперед від цього не посунулася. Росія категорично відмовилася брати участь у війні проти козаків, посилаючись на те, що під час повстання на Лівобережжі (1668 р.) Польсько-литовська держава не надала в розпорядження царських воевод свої війська¹⁵.

Послы «були дуже схвильовані таким становищем. Хвилювання їх було тим більш обгрунтованим, що ще перед одержанням... листів до них дійшли відомості про ворожі наміри Москви, про воєнні приготування, виразно спрямовані проти Польщі»¹⁶, — писав польський історик З. Вуйцик. Для доведення агресивних намірів Росії автор посилається на лист комісарів (Бростовського) від 7 січня 1672 р. і на повідомлення з Варшави від 29 січня. Однак для об'єктивності їх, очевидно, слід би якнайповніше процитувати, а також порівняти з іншими джерелами. Так, матеріали Посольського приказу за 1671—1672 рр. не дають навіть побічних доказів, що Росія готувалася до воєнних дій проти Речі Посполитої. В доповідях царю (у яких не було необхідності тайти справжню позицію Росії) також говорилося про збереження миру: «И сверх наказа и указных статей чем турского салтана общею дружбою с королевством польским имеющиеся от наступления войны удержать, и в волоських владетелей к мирному промыслу приводить, и цесаря, как желающего вечного успокоения для своего ему ближнего к турку соседства спомочна быти, ко умирению подвигнуть. И о том надобны великого государя к турку и к цесарю грамоты чтоб с послами были для скорого промыслу...»¹⁷.

Саме напередодні переговорів у Москві російські дипломати вимагали від хана припинити походи на Річ Посполиту¹⁸. Подібні ж вимоги висувалися й пізніше: «И вашему ханскому величеству из украински городов и из польских мест поворотиться назад в Крым вскоре без плену и без разоренья, и войну от всех краев удержать, и быть с нами обоими великими государями в крепкой дружбе и любви третьим другом и ближайшим соседом»¹⁹. З прибуттям у Москву польсько-литовських послів збігається загострення російсько-кримських відносин і як наслідок цього — великі набіги Селім-Гирея на Валуйки, Дон і Терське містечко²⁰.

Отже, докази З. Вуйцика про підготовку російської агресії проти Речі Посполитої побудовані на неправильних даних, що не відповідали фактичним планам Росії, а у вигляді чуток поширювалися шляхтою, яка боялася втратити всі українські землі і не хотіла, щоб Росія, виконуючи угоду 1667 р., послала на Правобережжя військо²¹.

До восьмого туру переговорів, що відбувся 9 січня 1672 р., стали зрозумілими вимоги обох сторін. На ньому Матвеев подав перший російський варіант договірної листа, у якому пропонувалося створити

¹⁵ ЦДАДА, ф. 79, оп. 1, стп. 17, 1671, арк. 402—407 зв.

¹⁶ Z. Wójcik. Назв. праця, стор. 285.

¹⁷ ЦДАДА, ф. 79, оп. 1, стп. 11, 1671, арк. 9—13.

¹⁸ Там же, ф. 123, оп. 1, стп. 16, 1672, арк. 51.

¹⁹ Там же, ф. 79, оп. 1, стп. 20, 1672, арк. 12.

²⁰ Там же, ф. 123, арк. 9; стп. 16, 1672, арк. 11, 47.

²¹ Там же, кн. 141, арк. 449, 453—454 зв.

проти Туреччини міжнародний блок держав, поставити перед султаном вимогу зберігати дружні відносини з Річчю Посполитою та Росією і не вдаватися до воєнних дій проти козаків. У відповідності з статтею 3 цар мав право прийняти Правобережну Україну під свою зверхність, якщо король і магнати утискуватимуть православних²². Цей проект угоди свідчить, що, незважаючи на погіршення відносин Росії з Кримом і Туреччиною, у Москві намагалися розв'язати конфлікт, що назрівав, мирним шляхом.

Гннський відхилив усі ці пропозиції і продовжував вимагати допомоги на умовах Московської постанови, погрожуючи в разі відмови зірвати переговори. Своє остаточне ставлення до російського проекту угоди польські послы сформулювали у листі від 15 січня 1672 р. У ньому зазначалося, що в ідеї створення міжнародного блоку держав «більше жалости, поболения, нежели помочи». На пропозицію писати до султана «приводя иво к давнему приятству и милости» послы відповідали, що грамоти не зупинять султана, а його війська уже на підступах до кордону. Спроба Матвеева одержати згоду на прийом гетьмана Дорошенка в російське підданство була категорично відкинута²³.

Однак загроза турецької агресії примусила Польсько-литовську державу піти на поступки. Водночас дедалі загострювалося внутрішнє становище Речі Посполитої. Суперечності серед панівного класу знову могли привести до розколу країни на два табори. Одне угруповання очолював коронний гетьман Ян Собеський, інше — король Вишневецький і підканцлер Ольшовський. Щоб уникнути польсько-турецької війни і взяти реванш на Лівобережжі, Собеський пропонував різко змінити зовнішньополітичний курс — укласти союз з ханом і Туреччиною для спільного походу проти Росії. Прихильники ж Вишневецького орієнтувалися на Австрію. Зимовий сейм 1672 р. не підтримав намірів коронного гетьмана, але обговорення питання про майбутню турецьку агресію спричинилося до зриву роботи сейму²⁴.

Тому нову інструкцію послам було затверджено в сенаті. У відповідності з нею вирішення питання про повернення Києва дозволялося відкласти до переговорів 1674 р. Однак Росія повинна була захищати місто від турків, татар і козаків Дорошенка, не вимагаючи від Речі Посполитої ніякої компенсації. Зробивши таку, з погляду правлячих кіл Польщі, поступку щодо Києва, вони вимагали від Росії підтвердити попередні угоди, насамперед антитурецький союз, погрожуючи в разі відмови спільним польсько-турецьким походом на Москву. Однак умови антитурецького союзу були помітно пом'якшені. У разі нападу на Польсько-литовську державу від Росії вимагалось організувати лише виступ козаків і калмиків, а армію тримати поблизу кордону в бойовій готовності.

Вуйчик вважав це повною капітуляцією «перед східним сусідом, який, використовуючи безсилля Речі Посполитої, дотримувався твердої позиції, продиктованої йому його державними інтересами»²⁵. Але напевно чи можна це питання розглядати тільки з такої точки зору. Насамперед треба враховувати, що магнетерія боялася возз'єднання з Росією всієї України. Саме напередодні переговорів козаки й селяни Правобережжя завдали відчутного удару армії Собеського під Калником, а до кінця 1671 р. польські війська були вибиті з межиріччя Дніпра і Буга. Побоювання Речі Посполитої втратити Правобережну Україну привело магнетерію до суперечностей у своїх вимогах — розуміння необхідності

²² ЦДАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 141, арк. 497 зв.— 502.

²³ Там же, арк. 484 і зв., 578 зв., 579, 582.

²⁴ Z. Wójsik. Назв. праця, стор. 291.

²⁵ Там же, стор. 296.

об'єднатися і небажання встановлення міцного дійового союзу, в якому б Росія відігравала роль активного партнера.

Посли, чекаючи нової інструкції (її було одержано 23 березня 1672 р.), продовжували зустрічі з російськими дипломатами. Останні, намагаючись досягти укладення взаємовигідної угоди, дещо пом'якшили свої вимоги і першими повели мову про похід козаків і калмиків на Кримський півострів і до узбережжя Анатолії в разі нападу Туреччини і татарських орд на Польщу. Водночас було запропоновано продовжити строк перемир'я на 5 років (з 1681 р. до 1686 р.), а вирішення питань про союз, повернення Києва, заборону сепаратних переговорів з Туреччиною і Кримом перенести на 1674 р.²⁶

У період 15 січня — 23 березня багато суперечок точилося навколо питання про возз'єднання Правобережної України з Росією. Матвеев продовжував вимагати, щоб Польща визнала прийняття Дорошенка в російське підданство. 26 лютого він повідомив про лист Многогрішного, в якому, зокрема, говорилося: «Присылает де к нему тое стороны Днепра гетман Петр Дорошенко и вся старшина, чтоб... царское величество пожаловал ево, Дорошенко, велел принять под свою государеву высокую руку в подданство». Це необхідно для того, щоб «ево тем от турецкого подданства отвратить». Далі вказувалося, що Росія може не питати згоди короля, оскільки він сам у листах до царя називає Дорошенка підданим Туреччини. Гнинський і Бростовський заперечували проти цього, доводили, нібито Дорошенко зрадив королеві, а його прийом у російське підданство не дає цареві права на Правобережну Україну, оскільки Дорошенко позбавлений королем гетьманської влади. Але російські дипломати наполягали, що возз'єднання Правобережжя є умовою укладення антитурецького союзу. «И в том их (послів — Г. С.) непристанно постерегают, чтоб впредь то дело до большой трудности не дошло, чего излечить будет не мочно, понеже турок бусурман сильный, и чтоб они, великие послы, объявили, поволит ли его, Дорошенка, королевское величество царскому величеству к себе в подданство принять, или нет»²⁷.

У возз'єднанні України з Росією були зацікавлені не лише російський і український народ, але й уярмлені народи Балкан, які вбачали у цьому акті гарантію братерської допомоги й підтримки у своїй справедливій боротьбі за національне визволення. Російські дипломати стверджували: «Да к нам же пристанут волохи, мутьяне и иные грецкой веры люди, и от того ему (султану — Г. С.) будет опасение великое и от войны отвратитца. В Волоской и Мультянской земле жители говорят, есть ли хотя мало что от христиан какая над турки учинитца победа, то тотчас и они желают, чтоб над турки и учинить всякий промысл»²⁸.

30 березня було підписано Московський II договір. Річ Посполита, не бажаючи піти назустріч законному прагненню українського і російського народів до возз'єднання, не досягла підтвердження вигідних для неї умов антитурецького союзу, ухвалених 1667 р. у Москві. Царський уряд лише погодився подати допомогу силами козаків і калмиків у тому випадку, коли на Польщу нападуть турки і татари. За вимогою російських дипломатів у договір були внесені пункти про мирне врегулювання конфлікту з Портою. Держави обіцяли не порушувати кордон і тримати армії у бойовій готовності.

Таким чином, ні Росія, ні Річ Посполита не досягли вирішення

²⁶ ЦДАДА, ф. 79, оп. 1, кн. 141, арк. 655; стп. 3, 1672, арк. 79—82.

²⁷ Там же, арк. 131, 133, 211, 229.

²⁸ Там же, ф. 89, оп. 1, кн. 13, арк. 59; ф. 79, оп. 1, стп. 3, 1672, арк. 261, 263.

основного питання — боротьби з Туреччиною. Перша держава не уклала активного наступального антитурецького союзу, а друга, відмовившись надати Росії будь-які пільги, не одержала від неї військової допомоги. Однак успіхом російської дипломатії можна вважати уже те, що вона досягла відміни статей Московської угоди 1667 р. про спільні дії проти козаків Правобережної України.

Джерела не дають змоги з'ясувати ставлення російських офіційних кіл до укладеного договору. У Польщі ж, недооцінюючи загрози Туреччині, вважали, що дипломати досягли значного успіху, обмеживши участь Росії у майбутній війні лише загонами козаків і калмиків. З цього приводу згадуваний уже польський дослідник Вуйцик писав: «Офіційна Річ Посполита була задоволена результатами їх (послів — Г. С.) місії. По-перше, тому, що трактат ліквідував загрозу «від східної стіни» (хоча такої не існувало — Г. С.), по-друге, тому, що повністю розраховували на російську допомогу. Правда, не таку, яку думалося, а в формі... диверсії»²⁹. Вуйцик стверджує, що допомога донських козаків була обмеженою, і при цьому посилається на працю радянського історика Смирнова, який, до речі, доводить зовсім протилежне. Уже 5 серпня у відповідності з царською грамотою, привезеною гінцями в Азов 30 липня, козаки з'явилися під Каланчанськими баштами, одна з яких була зруйнована під час облоги. Але почалася повінь і облогу довелося зняти. «Після цього козаки приходили під Азов з калмиками і взяли в полон близько 400 турків і захопили 9 тис. голів худоби... А незабаром ще тричі підходили до Азова і хотіли пройти на море. З Туреччини в Азов вирушило 500 яничар і було віддано наказ виготовити каторги, але оскільки стало відомо, що на Чорному морі з'явилося 700 козачих стругів, то бажаних вступати на каторги було мало. В місті почали запасати хліб і продукти харчування, що надходили з Малої Азії через Чорне море, де тепер господарювали козаки»³⁰.

За повідомленням російського резидента в Криму Г. Михайлова, походи донських козаків створили значну загрозу місту і паша змушений був просити у хана допомоги. Донесення К. Яковлева доповнює відомості про цей похід. Козаки зробили спробу захопити Каланчинські башти і почали артилерійський обстріл «из галанских и из полковых пушек по многие дни по башне и из верховых пушек гранатами нарядными, ядры в день и по ночам безпрестанно стреляли»³¹. Облога тривала з 5 до 26 серпня. Башти являли собою міцну фортифікаційну споруду, обнесену валом шириною у 5 сажнів і глибоким ровом, заповненим водою. Це, за свідченням К. Яковлева, виключало можливість підкопу. З башт можна було вести прицільний вогонь по шанцях, що розташовувалися внизу. У гарнізоні налічувалася 1 тис. яничар. Щоб позбавити башту зв'язку з Азовом, було захоплено Каланчинський острів. Біля башти, розташованої на правому березі, збили верхній і середній стрілецькі яруси. Турки втратили вбитими близько 200 чол., однак козакам довелося знімати облогу, оскільки почався сильний вітер з моря і окопи заповнилися водою. Вони вийшли в море козачим ерком на 34 стругах, кожний з яких вміщував 40—60 чол.³²

Твердження Вуйцика про нібито незначну допомогу Запоріжжя теж не обгрунтовані. Він робить такий висновок на тій підставі, що, мовляв,

²⁹ Z. Wójcik. Назв. праця, стор. 302.

³⁰ Н. А. Смирнов. Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. 2, М., 1946, стор. 122.

³¹ ЦДАДА, ф. 111, оп. 1, стп. 12а, 167з, арк. 1—4; ф. 123, оп. 1, стп. 2, 1672, арк. 4—6.

³² ЦДАДА, ф. 123, оп. 1, стп. 2, 1672, арк. 2; ф. 111, оп. 1, стп. 12а, 1673, арк. 2 зв.; История Дона, Ростов-на-Дону, 1965, стор. 128.

у Москві не знали про похід запорізьких козаків на Крим³³. Тут же слід згадати про документ, який свідчить, що 14 липня в похід під Перекоп відправився загін запорізьких козаків чисельністю в 5—6 тис. чол. Крім цього, в літературі згадується про інший похід під Перекоп, здійснений, очевидно, у вересні 1672 р. під керівництвом Вдовиченка. Зібраний ним загін (6 тис. кінних і 3 тис. піших) так поспішав, що не взяв з собою навіть артилерії. Це призвело до поразки³⁴. Отже, чисельність козацьких загонів була досить значною. Адже, скажімо, під час облоги військ Собецького біля Підгайців І. Сірко мав у своєму розпорядженні лише 2-тисячний загін³⁵.

У серпні 1672 р. 300-тисячна турецька армія на чолі з візирем Кюпрюлю (при війську був також і султан) вторглася на Україну³⁶ й обложила Кам'янець-Подільську фортецю, гарнізон якої налічував лише 1,1—1,2 тис. чол.³⁷ В обороні фортеці активну участь взяло місцеве населення. Однак з вини коменданта М. Потоцького вона не протрималася і двоє тижнів. 2 вересня хан і султан розпустили по Україні чамбули. Грабіжники доходили до Вісли, Сана і Карпат. Точно встановити кількість полонених неможливо, але, наприклад, загін Собецького відбивав їх у турків одразу по 20 тис. Повз Львів за короткий проміжок часу пройшло кілька тисяч полонених, переважно жінок і дітей³⁸.

18 жовтня у Бучачі уряд Речі Посполитої уклав з Туреччиною мирний договір, визнаючи васальну залежність Дорошенка від султана і передаючи під владу останнього більшу частину Поділля. Тяжкі для України наслідки Бучацької угоди значною мірою були відвернуті зовнішньополітичними акціями Росії, спрямованими проти турецько-татарської агресії, та походами донських і запорізьких козаків.

Російський уряд прагнув не тільки забезпечити свої кордони, але й захистити землі України, що входили до складу Росії. В грамоті на Дон з приводу організації походів проти агресорів записано, «що кримський хан відправив війська на польську (Правобережну) Україну, але від цієї війни, безумовно, постраждають і жителі Лівобережжя», «да и к вам путь отворен будет»³⁹. Відтоді російсько-турецькі відносини загострилися ще більше. З донесень стало відомо, що Туреччина і Дорошенко готувалися завдати спільного удару по Києву. Зокрема, у статейному списку російського гінця в Адріанополі В. Даудова з цього приводу вказувалося: «Салтан и визирь приговорили, чтоб конечно нынешняго лета итти войною в Польшу и на Киев, и тое ведомость разгласили по всему турскому государству. А как де слышали, что казаки промысл чинят о Азове, так же и выразумев царского величества из грамоты, тот указ отставили и войска никуды объявляют не почали»⁴⁰. Коли по дорозі в Росію В. Даудов проїжджав через Правобережну Україну «и ево де везде по городам и по селам и по местом полковники и ясаулы, и рядовые казаки, и мещане встречая принимали и поили, и кормили, и подводы давали довольно. И многие жители с малыми робята провожали версты по три и по четыре. Со слезами молят бога, чтоб быть у царского величества в подданстве. И того де они непрестанно желают и государственной милости к себе ожидают»⁴¹.

³³ Z. Wójskik. Назв. праця, стор. 303.

³⁴ ЦДАДА, ф. 129, оп. 3, кн. 29, арк. 4 і зв., 8 зв.; ф. 123, оп. 1, стп. 2, 1672 арк. 7, 8; С. М. Соловьев. Назв. праця, стор. 445—446.

³⁵ О. М. Апанович. Назв. праця, стор. 211.

³⁶ Там же, стор. 252.

³⁷ T. Korzop. *Dolia i niedolia Jana Sobieskego*, t. II, Kraków, 1898, стор. 223

³⁸ О. М. Апанович. Назв. праця, стор. 255.

³⁹ Н. А. Смирнов. Назв. праця, стор. 121.

⁴⁰ ЦДАДА, ф. 89, оп. 1, кн. 13, арк. 55.

⁴¹ Там же, арк. 59 зв.—60.

У Москві готувалися до захисту України від можливого вторгнення турецько-татарських військ. 8 жовтня Г. Г. Ромодановський одержав наказ з'єднатися з Самойловичем, «идти на оборону с малороссийские города и промысл сообща с ним, гетманом, чинить со всяким бережением и рассмотрением, разведав подлинно, в каковых неприятель силах»⁴². У Росії дворянам оголосили збір, а Ромодановському наказувалося збирати і готувати в похід ратних людей, які повинні були виступити до Дніпра за першою ж вимогою Самойловича. На прохання гетьмана російські війська зупинилися під Сумами. 17 березня 1673 р. царський уряд поставив перед Дорошенком і митрополитом Тукальським вимогу негайно прийняти зверхність Росії. В разі відмови уряд погрожував почати воєнні дії⁴³. Незабаром об'єднані російсько-українські війська вступили на територію Правобережжя, а І. Самойлович у 1674 р. був визнаний гетьманом більшістю полків, що раніше перебували під владою Дорошенка.

Отже, зближення між Росією і Річчю Посполитою, що почалося в 1667 р., продовжувалося і напередодні польсько-турецької війни. Хоча суперечності між цими державами дещо гальмували процес, однак договір 1672 р., безперечно, був значним кроком уперед.

Відстоюючи класові інтереси російського дворянства, заінтересованого в розширенні й зміцненні самодержавної влади, царська дипломатія під час російсько-польських переговорів дотримувалася курсу на возз'єднання всієї України з Росією. Досягнути поставленої мети російські дипломати намагалися шляхом активної участі в переговорах представників обох частин України.

У Москві розуміли, що кращий захист від нападу агресора є спільні бойові дії Росії, Речі Посполитої та України проти Туреччини. Намагання перетворити союз цих держав у коаліцію європейських держав здійснити не вдалося. Не мали також успіху зусилля Росії вплинути на Туреччину й Крим мирним шляхом. Однак, безперечно, успіхом російської дипломатії можна вважати те, що Росії в правовому акті вдалося відмовитися вести боротьбу з козацтвом Правобережжя. Водночас правлячі кола Речі Посполитої докладали чимало зусиль до того, щоб придушити національно-визвольний рух на Україні, повернути втрачені області на лівому березі Дніпра, а також не допустити возз'єднання правобережних українських земель з Росією. Захищаючи інтереси магнатів, польсько-литовські дипломати вимагали направити на Правобережжя допоміжний корпус російських військ і водночас боялися, що це може сприяти возз'єднанню. Магнати також не хотіли, щоб Росія відіграла активну роль в антитурецькому союзі. Це було викликано тим, що правлячі кола Польщі недооцінювали небезпеку з боку Туреччини. В цьому був їх прорахунок, що й підтвердили наступні події.

⁴² АЮЗР, т. XI, стор. 54—56.

⁴³ Там же, стор. 203.

3 досліджень в галузі спеціальних історичних дисциплін

ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ (БОНИ) ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПЕРІОДУ 1917—1925 рр.

Р. Й. ТХОРЖЕВСЬКИЙ

Паперові грошові знаки, як і монети, є державними документами. Випускаючи їх в обіг, емітент (установа, підприємство, що проводить емісію) передає свої погляди на них за допомогою гербів, девізів, текстів, малюнків, тощо. Грошові знаки є також важливим історичним джерелом. Порівняно з монетами, вони дають більше можливостей пануючому класу висловити свої погляди й інтереси. Вивчення цих ознак на паперових грошових знаках і породило боністику. Термін цей виник від слова «бона». «Воппе» — добрі, хороші (гроші).

Як замітник благородних металів, папір вперше був застосований у Китаї, де ще в ранньому середньовіччі користувалися паперовими грішми*. В Європі вперше паперові грошові знаки з'явилися у Швеції. Національний банк у Стокгольмі й нині зберігає перший банкнот, випущений у 1662 р. Ця купюра поклала початок паперовому грошовому обігу у Європі.

Введення в обіг перших радянських грошових знаків було тісно пов'язане з політикою Радянської держави. Оформлення їх відповідало інтересам трудящих. Вперше у світовій історії на паперових грошових знаках з'явилися емблеми, тексти, лозунги пролетарської держави.

В даній статті розглядаються вітчизняні бони кінця 1917 — початку 1925 рр. як історичне джерело вивчення Радянського суспільства періоду громадянської війни та відбудови народного господарства в РРФСР.

Під поняттям «бони» історики, економісти минулого розуміли тимчасові кредитні документи, видані на право одержання зазначених на них цінностей. В це поняття не входили загальнодержавні паперові знаки, що трактувались як «грошові знаки».

Радянські боністи-дослідники відкинули таке розмежування в питаннях вивчення паперових грошових знаків і стали вважати «боною» не тільки тимчасові, приватні, незагальнообов'язкові паперові грошові знаки, а всі без винятку, що були в обігу. Адже будь-який паперовий грошовий знак, незалежно від його обігу (тимчасового або постійного) має загальні характерні ознаки: емблематичну (геральдичну), палеографічну, сфрагістичну, хронологічну, метрологічну, орнаментальну, філігранну, філателістичну, епіграфічну. Поглиблений аналіз бони проводиться з залученням спеціальної додаткової літератури.

Китайські джерела відносять появу паперових грошових знаків до часів імперії Сянь-юань, 2700 років до н. е. (И. И. Иванов. Бумажное обращение в Китае до XV века.— Материалы по этнографии России, т. II, Спб., 1914 г., стор. 159).

Вищезгадане дозволяє уточнити визначення боністики — науки, що вивчає бони як історичне джерело, політико-економічний документ і культурну пам'ятку минулого, оскільки в них відображається соціально-економічне, політичне життя та мистецтво даної епохи.

Поглиблений аналіз — це комплексне вивчення бон за всіма ознаками, що є на ній.

Випускаючи паперові гроші в обіг, емітент зображує на них в лаконічній формі герб, емблему чи інший знак, що говорить про належність грошей. При визначенні класового характеру емісії паперових грошей емблематична ознака має вирішальне значення. Вивчення геральдичних знаків на бонах сприяє розкриттю політико-соціального характеру емітента, оскільки герб є особливим видом історичного джерела, шляхом визначення якого можна дізнатися про те чи інше історичне явище або факт¹.

На радянських грошових знаках емблемами були: серп і молот, молот і плуг, молот і коса та інші знаряддя праці трудящих класів. Вперше Радянський герб був надрукований на грошових знаках РРФСР зразка 1919 р. Ще в 1922 р. на бонах країни Рад був зображений герб РРФСР, пізніше — вперше на червінцях — з'явився герб СРСР². На бонах контрреволюційних режимів найбільш поширеними були зображення двоголового орла, але без царських регалій, Георгієвський хрест, стрічка того ж ордена, мечі, списи та інші атрибути буржуазно-поміщицької Росії. Інтервенти на грошових знаках зображували свої герби.

Палеографічний аналіз бони встановлює її належність та різновидність. Радянські випуски паперових грошових знаків в роки громадянської війни друкувалися згідно з декретом РНК РРФСР від 10 січня 1918 р. за новим правописом, випуски ж цих знаків контрреволюційних режимів — за правилами старої орфографії. Будь-яка зміна тексту на бонах одного випуску за змістом, розміщенням слів або заміною одних слів іншими є ознакою нової емісії, оскільки для незначної зміни тексту потрібне нове кліше або друковані бланки іншого типу.

В тексті на бонах Північно-Кавказької Радянської республіки у 1919 р. вартістю в 250 та 500 крб. палеографічний аналіз допоміг розкрити зашифроване невідомим художником дороге ім'я на земній кулі — Ленін.

Сфрагістична ознака (печатки) допомагає встановити строки обігу та дальшу участь бон, навіть коли про них немає даних в каталогах. Радянські дослідники надають вивченню таких печаток великого значення. Їх дослідження займає в ряді допоміжних історичних дисциплін певне місце. Якщо печатки, з одного боку, становлять дуже цінну категорію в загальному комплексі ознак для історико-археологічного пізнання епохи, то, з другого боку, вивчення їх набуває конкретного значення при безпосередньому вивченні документів³.

До бонної сфрагістики слід також віднести штампи і перфорації — особливі знаки. Штампи вживалися для продовження строків обігу бон або для їх погашення, анулювання. Перфорацією користувались у тих випадках, коли необхідно було використати запаси чужих грошових знаків. Так, на Півночі Росії білогвардійський уряд Чайковського перфорував грошові запаси банків у Мурманську і Архангельську літерами «ГБСО» («Государственный банк Северной области») і пустив їх в обіг.

¹ В. Лукомский. Гербовая экспертиза.— «Архивное дело», 1939, № 1.

² С. Герасимов. Создатель советской эмблемы.— «Правда», 29 травня 1965 р.; Н. Черников. Наш герб.— «Неделя», 1969, № 50.

³ Н. Коробов, Б. Иванов. Русские печати.— «Архивное дело», 1939, № 3.

Хронологічна ознака (дати) допомагає встановити точний час випуску бони в обіг. Але інколи дата, поставлена на купюрі, не відповідає часові випуску, тоді в цьому допоможуть каталоги, довідкова література. Складніше встановити і навіть прочитати дату випуску паперових грошей середньоазіатських міст періоду громадянської війни. Для цього випадку поки що єдиним джерелом є каталог Н. Кардакова, де даються цілі криптограми у перекладі ⁴.

Метрологічна ознака (співвідношення між великою купюрою та розмінною) — також важливе джерело. В роки громадянської війни місцеві випуски грошей були в різних метрологічних співвідношеннях. Так, наприклад, гривни: українська дорівнювала 100 шагам, Кавказького еміру — туман — 10 російським карбованцям, середньоазіатського Бухарського еміру — таньга — 15 російським копійкам та ін.

Інколи назви грошових одиниць допомагають встановити власника випуску і територію обігу емісії. В роки громадянської війни націоналістичні буржуазні уряди містифікували близькість до народу, випускаючи в обіг грошові знаки з тенденційними назвами. Так з'явилися на Україні — гривни, в Середній Азії — таньга, тинга, на Кавказі — туман. Залежний від німецького командування полковник так званої Західної армії Авалов-Бермонт випустив у 1919 р. грошові знаки під назвою «марки». В цих випадках найменування грошових знаків допомагає характеризувати їх емітентів.

Орнаментальна ознака (оформлення бони прикрасами) також має значення. Наприклад, 1-й випуск грошей ЗРФСР відрізняється від 2-го тільки за орнаментом. У першому рамка на бонах має завитки в один бік, а в другому — в різні. Часто орнамент на бонах виконано за національними мотивами. Так, бони, випущені в Середній Азії, оформлені килимовим орнаментом, на Україні — рослинним. Орнамент на паперових грошових знаках взагалі може бути рослинним — зображення рослин, листя, грибів та ін.; сплєтеним — сплєтєння овалів, квадратів, клітишок; тератологічним — зображення фантастичних істот, птахів, тварин; у стилі «російського барроко» — з'єднання рослинних і геометричних фігур; в стилі «рококо» — несиметричні деталі; мініатюри побуту та життя людей ⁵.

Інколи бони мають філіграністичну ознаку (водяний знак). Грошові знаки періоду громадянської війни в основному були без водяних знаків. Складність виготовлення такого паперу, стислі строки емісії примушували друкувати гроші на простому папері, картоні, клейонці та ін. Вперше філіграні на грошових знаках РРФСР з'явилися 1920 р. Наявність їх на бонах разом з іншими ознаками допомагає встановити місце випуску.

Були бони і у вигляді поштових марок, запроваджені в Росії як гроші у 1915 р., коли царський уряд використовував марки як замітник розмінної, дрібної вартості монети. В період громадянської війни в місцях, де не було запасів паперу, або з інших причин, за типом поштових марок випускали грошові знаки дрібної вартості. Часто як бона використовувалася поштова марка, наклеєна на аркуші чистого паперу. В 1922 р. РРФСР випустила грошові знаки за типом гербової марки.

Цікавими є і надписи на бонах. Особливу цінність становлять політичні заклики, декларації. Наприклад, на марках зразка 1915—1917 рр. було надруковане повідомлення Петроградської Ради про зречення царя Миколи II від престолу. Робітничий клас Уралу на звістку про револю-

⁴ Н. Кардаков. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769—1950 гг. Розділ IX, Берлін, 1953.

⁵ Н. Ф. Лоренц. Орнамент всех времен и стилей, Спб., 1898.

цію 1918 р. в Німеччині відгукнувся словами: «В память первого года гражданской борьбы Российской Социалистической Республики — немецкому пролетариату и его вождю Карлу Либкнехту от пламенно боевого пролетариата Урала. Да здравствует ясный ум, горячее сердце и мозолистая рука пролетариата всего мира! Да здравствует коммунизм! Исполнительный Комитет Областного Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов Урала!»⁶ Ця відозва була надрукована на грошовому знаку Уральської обласної Ради у 1918 р. вартістю в 5 крб.

У 1917—1925 рр. на території нашої країни було випущено понад 18 тис. грошових знаків різних назв. Пускали їх в обіг центральні, місцеві органи влади, міста, повіти та приватні особи*.

Кожна грошова емісія — джерело, що розповідає про економічну боротьбу пролетаріату з буржуазією та поміщиками. За останні роки інтерес до грошових емісій періоду громадянської війни значно зріс. Письменники, мемуаристи звернули увагу на історію появи бон. Протягом останнього десятиріччя в нашій країні створилася широка сітка народних, шкільних історико-краєзнавчих музеїв, класів-кабінетів, кутків, де поряд з іншими експонатами зібрані колекції бон. Епізодично вчителі-краєзнавці почали застосовувати бони на уроках як історичне джерело, документ.

Збирання бон і вивчення їх можна взяти на озброєння кожному історику.

⁶ Н. Кардаков. Назв. праця, стор. 362, 366.

* Дивись каталоги вітчизняних бон Чучіна, Кардакова, Соколова.

МЕЖОВІ МІРИ

Л. А. ПОНОМАРЕНКО

Історія виникнення і розвитку одиниць вимірювання тісно пов'язана з виробничими силами, з матеріальною культурою суспільства. Відомості про відстані, розміри, об'єм, вагу, час потрібні були людині ще до появи письма. Лічба у вигляді зарубок, вузликів, якою користувалися стародавні племена, ще й досі ховає багато таємниць. Для України, до введення метричної системи одиниць, була характерна первіозначність одиниць вимірювання в різні історичні епохи і на різних територіях. Досі ще не проведено глибокого дослідження з української метрології. Стаття О. Ф. Сидоренко¹ охоплює тільки одиниці вимірювання рідин.

Деякі джерела періоду XVIII — початку XX ст. насамперед — інструкції, посібники, архівні матеріали, що стосуються межування, допомагають дослідити співвідношення різних одиниць вимірювання відстаней і земельних площ.

Документи про межові роботи містять у собі різноманітну інформацію щодо історичної географії, топографії, економіки місцевості, якої вони стосуються. Що ж до конкретних метрологічних досліджень, то на увагу заслуговують матеріали, пов'язані з Генеральним межуванням, яке почалося після 1754 р. і охопило більшу частину Російської імперії,

¹ О. Ф. Сидоренко. З давньої української метрології («відро»).— «УІЖ», 1971, № 4, стор. 74—79.

в тому числі і українські землі. Роботи велися за єдиною програмою і технічним рівнем, регламентувалися спеціальними інструкціями*.

В інструкціях для землемірів містяться пункти, що стосуються одиниць вимірювання, які названо «межовими мірами»². Їх можна поділити на дві групи. В основі лінійних, або геометричних мір лежать міри довжини (відстаней). Це — сажень, аршин, верста, метр, кілометр тощо. Відповідно до земельних ділянок — квадратні сажні, квадратні аршини, десятини тощо. В основі другої групи межових мір лежать одиниці оподаткування. В пореволюційній літературі їх іноді називали «окладними одиницями». Це такі, як «соха», «короб'я», «жереб'я», «пай». Розміри одиниць першої групи більш-менш стали і їх легше визначати. Друга група менш точна.

Точність мір залежала від рівня техніки і вимог того часу. Так, до початку Генерального межування землемірні роботи мали більш описовий характер, а якщо і проводилося вимірювання, то тільки довжини.

Різної одиниць вимірювання в певних місцевостях ставав перешкодою під час проведення суцільних землемірних робіт. Тому одним з пунктів інструкції 1754 р. було вести вимірювання в десятинах*, а там, де в давніх документах зазначені інші міри, перевести в нові одиниці виміру.

Оскільки Генеральне межування проводилося понад сто років, то старі міри, тісно пов'язані з давніми звичаями народу, вживались аж до введення метричної системи (XX ст.).

Яким же чином інструкції рекомендували переходити від старих мір до десятини?

Відомо, що чвертка або четвертина, що виникла як міра сипучих тіл, зокрема зерна³, не була єдиною в різні часи на окремих територіях. Згідно з наказом Сенату від 25 травня 1766 р. і відповідним пунктом Межових законів⁴ на кожную чверть землі, записаної в давніх документах, відводилося по півдесятини, якщо ж в запису значилося: «стільки-то четвертів в полі, а в дву (у двох полях) по тому ж». Якщо ж земля відведена писцями з диких (необроблених до того) полів, то на кожную чверть відводилося по 2 дес.

Луки, а іноді й засіяні поля в багатьох місцевостях визначалися копицями та копами. При межуванні на одну десятину припадало 10 копиць сіна, але якщо були дані, що на одну десятину землі під покосом припадає більше копиць, то вимірювалися за місцевими рахунками⁵. Так, в праці Ханенка⁶ визначено, що кількість копиць сіна коливається від 15 до 50 на десятину, залежно від травостою і вологості покосу. Сінокіс на 250 копиць мокрому луку дорівнював 5 дес. На 1 дес. орної землі припадало 10 кіп (кожна по 60 снопів). Але, як і при вимірюванні сінокосів — коли місцеві виміри значно відрізнялися від нових, то землеміри користувалися місцевими.

* Перша інструкція видана 1754 р. Далі вона доповнювалась і неодноразово перераховувалась. «Інструкція землемерам к генеральному всех империи нашей земли размежеванию», М., 1766.

² Д. Стоцкий. Межевые меры. Учебное пособие по межевым законам для обучающихся в землемерно-таксаторских классах, Спб., 1873, стор. 62.

* Десятина — десята частина п'ятсототенної версти. Відомі десятини, що дорівнювали 2500 (50×50), 3600 (60×60) «кругла», 3200 (80×40) «хазайська коса», 800 (80×10) «бахчова», 2000 кв. саж. (20×100) «двадцята». Була прийнята «указна десятина», що мала довжину («длиннику») 80 сажнів, поперек 30 сажнів (2400 кв. саж. що дорівнює 10 924, 8 кв. м).

³ С. Веселовский. Сошное письмо, т. 2, М., 1916, стор. 33.

⁴ Свод законов межевых, Спб., 1844, ст. 492.

⁵ Д. Стоцкий. Назв. праця, стор. 54.

⁶ А. Ханенко. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии, Чернигов, 1864, стор. 52.

Аналогічні відомості подано в Межових правилах та інструкціях і для інших одиниць (соха, обжа, волока, кість, тщина). Крім того, для Київської, Смоленської і Таврійської губерній давалися спеціальні пояснення. Так, на Київщині «день» або «колесо» дорівнювало 0,5 дес. (5462 кв. м); «опруг» (упруг) третій частині дня, або третій частині півдесятини (приблизно 1821 кв. м) ⁷.

В Таврійській губернії користувались мірами татарського походження — зан, білюк, бостан, тап, тахта, шнур. Був зан (просто зан) і великий зан. Великий зан дорівнював 5 дес., зан — 3 дес., але в степових, малообжитих районах зан дорівнював 5 дес. Білюк, булюк або кайтим — третя частина зана або 1 дес., 1,66 дес., залежно від місцевості. Тап, яримча або тахта — половина білюка або половина десятичини. Міра бостан мала 4 дес. 400 кв. саж.

Пай мав різні величини, тому інструкцією передбачалося виміряти в кожній місцевості кілька пайів і перевести в десятини ⁸. Ще більш несталою мірою був аркан, який інколи дорівнював 12 сажням довжини. Арканом вимірювалися ділянки тільки впоперек, тому загальна площа була невідома. В такому випадку землеміри межували кожний наділ (дачу) окремо за показаннями землевласників і свідків. В документах записувалася міра в десятинах.

Межові інструкції давали чіткі настанови землемірам щодо переходу від місцевих мір до десятини. Документи, що стосуються межування, зберігаються в архівах Києва, Москви та Ленінграда.

У справах Київського губерньського землеміра зберігаються відомості про переведення моргів і уволок в десятини. 1 морг дорівнює 1452 кв. саж. (6592 кв. м), уволока — 19 дес. 2010 кв. саж. (216708 кв. м).

Точного визначення скільки в хелминських і литовських моргах російських квадратних сажнів немає ⁹, а в роботі Малиновського ¹⁰ щодо мір у Київській, Подольській та Волинській губерніях зазначено, що уволока є коронна і хелминська, тому і морги різні. Коронна уволока дорівнює 16 дес. 1100 кв. саж., хелминська — 16 дес. 817 кв. саж., а інколи 16 дес. 662 кв. саж., в деяких маєтках майже 17 дес. Уволока містить 30 моргів. Морг хелминський дорівнює приблизно 1307 та 1302 кв. саж., морг литовський — 1567 кв. саж.

Отже, наприкінці XVIII — початку XX ст. на території України вживалися різні міри відстаней і земельних площ. Це становить значну трудність для історичних, економічних та географічних досліджень. Основні джерела, наведені вище, дають змогу визначити ці одиниці виміру.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 1, спр. 263, арк. 1.

⁸ Архив государственной межевой канцелярии, М., 1869; ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1350 — Межовий департамент, Тимчасовий межовий департамент.

⁹ Київський обласний державний архів, ф. 35, оп. 1, спр. 260, арк. 1, 2.

¹⁰ Ф. Л. Малиновский. Исторический взгляд на межевание в России до 1765 года. Сиб., 1844, стор. 74—75.

ІСТОРИЧНА ОСНОВА «СЛОВА ДАНИЛА ЗАТОЧЕНИКА»

Б. І. ЯЦЕНКО

Відтоді як М. Карамзін і К. Калайдович опублікували «Слово Данила Заточеника», ні в кого з дослідників довгий час не було сумніву, що твір написаний в середині XII ст. у Північно-Східній Русі. Лише після появи 1856 р. іншої редакції під заголовком «Данила Заточеника

моленне к своєму князю Ярославу Всеволодовичу» виникла проблем яка редакція первинна. П. Безсонов, О. Міллер, Є. Модестов, П. Мідальов, Н. Зарубін, М. Тихомиров, Б. Романов, М. Скрипиль, М. Ворон та інші розвивали думку про первинність «Слова». Водночас розроблялася й інша гіпотеза — про хронологічну першість «Моління», висловлена Ф. Буслаєвим 1857 р. Її підтримали В. Гуссов, В. Істрін, М. Гудзи І. Єрґомін та інші. З 40-х років ця ідея закріпилася в наукових публікаціях¹, підручниках², хрестоматіях³.

Однак наукову критику сьогодення не можуть задовольнити висновки, зроблені колись на обмеженому фактичному матеріалі. М. Скрипиль у своєму дослідженні доводить хронологічну першість «Слова»⁴. Щораніше утверджують пріоритет «Слова» І. Будовниць⁵, М. Тихомиров. Нещодавно з'явилася ґрунтовна розвідка М. Вороніна⁷. Певний інтерес становлять і висновки Ярослава Боровського, який відносить написання «Слова» до початку ХІ ст.⁸

Проте всі ці дослідження залишились без відповіді. Зважаючи на це, мусимо повернутися до доказів Ф. Буслаєва щодо первинності «Моління». Він писав: «До виданого п. Ундольським Моленія Даниїла з рукописом ХV ст., твір цей був відомий за списками ХVI і ХVII ст., його, за змістом, без сумніву, відносили до часів Юрія Долгорукого. Але зараз зі списку старішого, виданого п. Ундольським, виявляється, що Данило адресував своє послання переяславському князеві Ярославу Всеволодовичу...; а поскільки цей князь князував у Переяславі на початку ХІІІ ст., то до цього часу слід віднести і саме слово за редакцією списку п. Ундольського... Але якщо про час виникнення цього твору (тобто «Слова-Моління», за Ф. Буслаєвим.— Б. Я.) можуть бути ще між дослідниками незгоди, то навряд чи можна сумніватися в тому, що краща і давніша редакція його складена в старому Переяславі, і що сам Заточник був родом з цього міста...»⁹

Як бачимо, тут цілком очевидне ототожнювання «Слова» і «Моління», а також зміщення понять: «зі списку старішого» дослідник довідався, що «краща і давніша редакція» складена у Переяславі Руському на початку ХІІІ ст. Якби на підставі старішого списку «Задонщини» (ХV ст.) була узаконена думка, що «Слово о полку Ігоревім» (відоме за копією ХVI ст.) написано не в ХІІ ст., а пізніше, під впливом «Задонщини», як намагаються довести неоскептики А. Мазон і О. Зимін.

¹ История русской литературы, т. II. Литература 1220-х — 1580-х гг., ч. 1, М.—Л., 1946, стор. 35—45; Історія української літератури у 8-ми томах. Т. I. Давня література (ХІ—перша половина ХVІІІ ст.), К., 1967, стор. 148—152.

² Н. К. Гудзий. История древней русской литературы, М., 1966, стор. 181. И. П. Еремин. Лекции по древней русской литературе, Л., 1968, стор. 132; Н. В. Водовозов. История древней русской литературы, М., 1966, стор. 108.

³ Хрестоматія по древней русской литературе ХІ—ХVІІ веков, М., 1952, стор. 137; Напевно, з цих же міркувань «Слово Даниїла Заточника...» не вмістили до Хрестоматії давньої української літератури, К., 1967.

⁴ М. О. Скрипиль. Слово Даниїла Заточника.— Труды отдела древнерусской литературы (далі — ТОДРЛ), т. ХІ, М.—Л., 1955, стор. 72—95.

⁵ И. У. Будовниц. Памятник ранней дворянской публицистики (Моленіє Даниїла Заточника).— ТОДРЛ, т. VІІІ, М.—Л., 1951, стор. 138—157.

⁶ М. Н. Тихомиров. «Написание» Даниїла Заточника.— ТОДРЛ, т. X, М.—Л., 1954, стор. 269—279.

⁷ Н. Н. Воронин. Даниїл Заточник.— «Древнерусская литература и ее связи с новым временем», М., 1967, стор. 54—101.

⁸ Я. Є. Боровський. Про авторство «Слова» Даниїла Заточника.— «Українське літературознавство», Львів, 1968, стор. 89—92; його ж. Особа віщого Бояна в пам'ятках давнього письменства.— «Радянське літературознавство», 1970, № 6, стор. 49—53.

⁹ Ф. Буслаев. Исторические очерки русской словесности и искусства. Древнерусская народная литература и искусство, т. II, Спб., 1861, стор. 92—93.

Отже методологічні засади, на основі яких зробив свої висновки А. Буслаєв, цілком хибні. Це помітив ще О. Міллер. Друга редакція, на його думку, відрізняється від першої «не лише зміною імені князя, а й вилученням чогось іншого; відрізняється значною зміною погляду, понять, а саме це нам і важливо»¹⁰. О. Міллер, таким чином, переносить спір на наукову основу. Порівнявши обидві редакції, дослідник зробив висновок, що «Слово» написано «тоном людини, яка нітрохи не принижується, цілком усвідомлює свою гідність»; у «Молінні» ж для автора всі — бояри, дворяни — холопи князя¹¹.

Однак через деякий час дискусія знову зосередилася на формальних міркуваннях. В. Гуссов, наприклад, висловив думку, що «перша редакція» «знеосіблена, не віднесена ні до якої керівної ідеї»¹². Тому для правильного датування обох пам'яток необхідно вивчити, які суспільні ідеї вони пропагують і наскільки ці ідеї співвідносні з певним часом. Має рацію М. Воронін, говорячи, що «при всій схожості «Слова» і «Моління» між ними лежить великий історичний шлях, що визначив... серйозні зміни пам'ятника: дещо відпало, дещо додано, стиль «Слова» виявився переробленим, іншою стала і соціальна позиція автора тощо»¹³.

Автор «Слова» відстоює ідею сильного князя, але його уявлення про владу значно різняться від уявлень автора «Моління». Кожен з них відобразив різні етапи соціального розвитку. Адже княжа влада пройшла певну еволюцію — від воєнної демократії до деспотизму самодержців. Здається, розвиток не міг бути зворотним. Справді, якщо автор «Слова» сміливо говорить князеві правду і навіть наважується погрожувати йому (стола «...меншого лишень будеть»), то автор «Моління» принижено твердить: «азъ рабъ твои и сын рабы твоя». Це помітив і М. Гудзій, зробивши цілком об'єктивний висновок, що у «Молінні» посилення княжчої влади «уже стало історичним фактом»¹⁴, і тим самим, спростувавши свої докази щодо первинності «другої редакції».

Однак і цього аргументу ще не досить для утвердження пріоритету «першої редакції» «Слова Данила Заточеника». Виникає настійна потреба зробити аналіз тих історичних відомостей, що зберегла пам'ятка. Перш за все, необхідно з'ясувати, яке становище займав автор у тодішньому суспільстві. Не можна погодитися з М. Вороніним, ніби автор «Слова» — «улюблений княжий блазень — скоморох»¹⁵.

Заточеник був колись близький до князів, добре знайомий з сином Юрія Долгорукого Ростиславом, який довіряв йому свої найпоетаемніші думки: «Не лгалъ бо ми Ростиславъ князь: лѣпше бы ми смерть, ниже Курское княженіе»¹⁶. Ця фраза збивала спантелику не одне покоління дослідників, особливо прихильників первинності «другої редакції»: адже Ростиславу не було місця в XIII ст.; його ніяк не можна було прив'язати до Курського князівства. Заспокоювались на тому, що слова Андрія Доброго приписані Ростиславу випадково*. Для доказу, послалились на Копенгагенський список «Слова», де зафіксоване інше ім'я: «не

¹⁰ Орест Миллер. Опыт историческаго обозрѣнія русской словесности съ хрестоматією, расположенною по эпохамъ, ч. I, вып. I (Отъ древнѣйшихъ временъ до татарщины), Спб., 1865, стор. 377.

¹¹ Там же, стор. 379, 380.

¹² П. Миндалев. Моленіе Данила Заточника и связанные с нимъ памятники. Опыт историко-литературнаго изслѣдованія, Казань, 1914, стор. 67.

¹³ Н. Н. Воронин. Назв. праця, стор. 56.

¹⁴ Н. К. Гудзій. Назв. праця, стор. 181.

¹⁵ Н. Н. Воронин. Назв. праця, стор. 71.

¹⁶ Слово Данила Заточника по редакціямъ XII и XIII вв. и ихъ переделкамъ, стор. 10.

* М. О. Скрипиль дає ще й таке тлумачення: «Правильно передал мне князь Ростислав...» слова Андрія Доброго (ТОДРЛ, т. XI, стор. 83).

лгалъ бо ми **Ярославъ** князь»¹⁷. Навіть П. Миндальов погодився на «пізнішу появу імені Ростислава», бо слова Андрія, мовляв, «приписуються уже Ярославу, мабуть, Ярославу Володимировичу...»¹⁸ Правда, дослідник не виключав і того, що переписувач міг недбало поставитися до тексту.

Здається, останнє міркування має більше підстав. Часткове співпадання у скороченому написанні «Ростиславъ» і «Ярославъ» і спричинило помилку переписувача. Все це дає підстави ствердити, що «Ростиславъ князь» не пізніша вставка; це ім'я було в оригіналі.

Яким же чином доля Ростислава Юрійовича пов'язана з Курським князівством? Адже Курськ був отчиною князів Ольговичів. Щоправда, 1127 р. тут сидів Ізяслав, син Мстислава Великого, але в 30-х роках у Курську княжив Святослав Ольгович. 1139 р. Всеволод II хотів вигнати з Переяслава Андрія Володимировича, запропонувавши йому Курськ. Та Андрій заявив: «лѣплѣѣ ми того смерть а своєю дружиною на своен вотчинѣ и на дѣднѣ нежели, Курское княженъе. Отець мой Курскѣ не сѣдѣлъ но в Переяслави...»¹⁹ Оці слова, як вважають, і приписав Данило Заточеник князеві Ростиславу Юрійовичу, Андрієвому небожу.

Здається, тут не може бути заперечень. Але прослідкуємо, яка подальша роль Курська у міжкнязівських відносинах. 1146 р. Ольговичі, зазнавши поразки у боротьбі за Київ, уклали союз з Юрієм Суздальським. Той послав до сіверських князів свого сина Іванка, якому Святослав Ольгович дав Курськ з Посейм'ям. В тому ж таки році Іванко помер, і Юрій обіцяв прислати іншого сина. Курськ лишився під контролем суздальського князя²⁰. Через два роки Юрій Володимирович послав до Святослава старшого сина Ростислава (1148 р.)²¹. Але сталося непередбачене: Ростислав перейшов на бік Ізяслава Київського. Тоді ж «Ізяслав поиде на Гюргя стрыя своего»²². Суздальська земля була зруйнована і спалена.

Що штовхнуло Ростислава на зраду? З літопису відомо, що «ему отець волости не дав Суждалискои земли»²³. Справді, прийшовши до Святослава Сіверського, Ростислав мусив би осісти в Курську, як і його покійний брат Іванко. Очевидно, суздальський князь хотів перетворити Курськ у фортецю і використати в подальшій боротьбі за Київ. Але Ростислав порушив волю батька — «лѣпше бы ми смерть, ниже Курское княжје». Отже, Ростислав Юрійович мав безпосереднє відношення до Курська, бо місто належало йому. Заточеник сказав правду. Очевидно, Данило був одного з Ростиславом соціального стану.

Хто ж автор «Слова»? Сам він назвав себе Данилом Заточеником (Заточником, Заточеним). Однак здавна висловлювали думку, що Данило не писав цього листа, бо «у глибокої печалі не такий голос»²⁴. На наступному етапі постало питання: чи був Данило справді заточеним? Характер пам'ятки свідчить, що він не був ув'язнений.

¹⁷ Слово Данила Заточника..., стор. 10.

¹⁸ П. Миндальев. Назв. праця, стор. 335. «Ростиславъ» інколи зустрічається як «Рославъ». Так, в оповіді 1187 р. про сватання доньки Суздальського князя «за Ростислава Юриковича знаходимо: «и отпусти и в Русь с великою любовью за князя Рослава». Тут же іншим чорнлом приписано «Я» — Ярослава» (Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. II, стор. 658). Надibuємо на помилку й іншого характеру: «Святославъ же посла брата своего Рослава», тобто Ярослава (Там же, стор. 604).

¹⁹ ПСРЛ, т. I, стор. 307.

²⁰ ПСРЛ, т. II, стор. 332, 355—356.

²¹ В. Н. Татищев. История Российская, т. II, М.—Л., 1963, стор. 184.

²² ПСРЛ, т. II, стор. 368.

²³ Там же, стор. 366.

²⁴ Н. Н. Воронин. Назв. праця, стор. 61—62.

Заточеник все-таки існував, хоч і не був ув'язнений. І тут нема су-перечності. Автор «Слова» нагадує, що «Йосифъ Прекрасный в темни-ци затворенъ бысть», але не говорить цього про себе²⁵. В. Даль дає й інше значення слова «заточеник, заточник» — «сосланный, ссыльный че-ловек»²⁶. Отож «Заточеник» можна витлумачити як «Вигнанець».

Чи залишив автор певні вказівки на своє соціальне становище? Здається, лишив. Розглянемо одну із загадкових фраз: «Зане, господи-не, кому Боголюбово, а миѣ горе лютое, кому Бѣло озеро, а миѣ чернѣи смолы; кому Лаче озеро, а миѣ на нем сѣдя плачь горкин; и кому ти есть новѣгород, а миѣ и углы опадали, зане не процвите часть моя»²⁷. Тут «часть», без сумніву, — волость, частина певної території, маєтність, як Боголюбово, Білоозеро тощо. Отже, автор «Слова Данила Заточени-ка» — «представник панівного класу»²⁸, який мав право на волость, «часть», тобто князь.

У творі автор ніде не виказує, що його життю загрожувала небез-пека. Справді, у Київській Русі князі були єдиною соціальною групою, яким можна було мстити, спустошуючи волості, або покалічити, замо-рити, але не вбити. Князя можна було вбити лиш у відкритому бою. Автор «Слова» був за щось покараний, але, як князь, не втратив права на свою «часть» (волость).

Ця ж князівська ідеологія проглядає в багатьох місцях твору. За-точеник повчає князя: «...князь щедръ отецъ есть слугамъ многим: мно-зи бо оставляють отца и матеръ, к нему прибѣгают. Доброму бо госпо-дину служба, дослужится слободы, а злу господину служба, дослужится болшеи работы»²⁹. Поширена думка, що тут йдеться про відпущення на волю за вірну службу. Але це суперечить змісту уривка: коли князь щедрий, «мнози» залишають домівку, щоб служити йому. Але ради чого? Щоб потім князь дарував їм волю? Ні, очевидно, «мнози» — то не поневолені смерди, а боярські та дворянські діти, які звідусіль збира-лися до улюбленого князя. А «слобода» тут — винагорода за службу, село, або кілька сіл. Так, 1237 р. татарове «воеваша на Суждальской земли и взяша городов 14 спрочъ свободъ и погостовъ»³⁰. Заточеник, однак, не просить цієї милості, він стоїть вище від неї; звертається до князя як рівний. Йому теж знайомі «трапезы многоразличных брашен» і зовсім незвичні «сух хлѣбѣ», важкі поневір'яння. Він лише намагається довести все страхіття свого становища, в яке потрапив, хоч має одна-кові права з Ярославом.

Отже «Слово» написано після 1148 р. (автор про себе: «унѣ воз-расть имѣю»); автор «Слова» брав діяльну участь у політичній боротьбі 40-х років XII ст.; він, Заточеник, був не ув'язнений, а засланий, вигна-ний і опинився в центрі Суздальської землі через нещасливі для себе обставини; автор «Слова» належав до привілейованого стану. Напевно, князівського.

М. Воронін, аналізуючи фразу «кому Боголюбово, а миѣ горе лю-тое...», назвав її «паспортом з позначками про місця проживання» авто-ра: Боголюбово, Білоозеро, Лаче-озеро, Новгород³¹. П. Миндальов на-звав цей перелік «дивним і загадковим нагромадженням», зробивши ви-сновок, що тут видно руку двох редакторів, з яких один звертався до

²⁵ Слово Данила Заточника..., стор. 32.

²⁶ Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. т. I, М., 1956, стор. 651.

²⁷ Слово Данила Заточника..., стор. 8.

²⁸ Б. А. Романов. Люди и права Древней Руси. М.—Л., 1966, стор. 17.

²⁹ Слово Данила Заточника..., стор. 19.

³⁰ ПСРЛ, т. I, стор. 464.

³¹ Н. Н. Воронин. Назв. праця, стор. 58.

сина великого царя Володимира, а інший — до новгородського князя Ярослава Володимировича³². Дослідник повторює типову помилку, намагаючись прив'язати відомого князя до перелічених місцевостей, замість того, щоб за цим переліком знайти невідомого автора.

Якби перелік був звичайним, не дивним і не загадковим, то, здається, марні були б намагання знайти автора. А таке «нагромадження» з більшою чи меншою певністю видає автора твору, який міг відвідати ці «місця проживання», правда, не за власним бажанням. Схоже на те, що це був князь Іван Ростиславович Берладник, двоюрідний брат Ярослава Осмомисла.

Вперше Іван Берладник згадується в літопису під 1144 р., коли зробив спробу закріпитися в Галичі, але, розбитий Володимиром Володаровичем, утік на Дунай, а звідти «прибѣже ко Всеволоду Києву»³³, через два роки брав участь у боротьбі Ольговичів за Київ «тогда с полку прибѣже к нему (до Святослава Ольговича. — Б. Я.) Иванъ Берладникъ»³⁴; разом з Іванком Юрійовичем він був одним із найближчих радників сіверського князя, але того ж таки року з незрозумілих причин утік до Ростислава Мстиславовича Смоленського³⁵.

Опісля ім'я Берладника надовго зникає зі сторінок літописів. Лиш у Новгородському літописі 1149 р. зазначено: «На то же лѣто идоша даньници Новгородьстии вѣмалѣ, и учювь Гюрги оже вѣмалѣ шли и посла князя Берладскаго съ вои и бивѣшеса, мало нѣгдѣ сташа новгородьци на островѣ, а они противу ставше начаша городъ чинити, въ лодьяхъ идоша новгородьци къ нимъ на третій день, и бишася и много лже обоихъ, нѣ Суждальць безъ числа»³⁶.

З цього й почалися поневір'яння Івана по «місцях проживання». Правда, про дальшу його долю можна лише догадуватися: розбитий новгородцями (на Білоозері?), він опинився у безнадійному становищі — повертатися в Суздаль було небезпечно. Юрій Долгорукий дедалі тісніше схилювався до Володимира Галицького. Коли Ольга Юріївна була зговорена за Ярослава Галицького, видача Івана в Галич стала фактично неминучою³⁷. Мабуть, Івана не було в Суздалі, бо Долгорукий зміг видати його лише через кілька років³⁸.

Логічно припустити, що Берладник після поразки від новгородців у 1149 р. не поминув і Лаче-озера, відомого місця заслання в Новгородській землі*. Лише зникнення Івана могло розв'язати руки Долгорукому у його взаєминах з Галичем.

М. Воронін цілком обгрунтовано підмітив, що в переліку «місць проживання» «Боголюбово стоїть першим, воно, мабуть, і є останній пункт шляху героя після поневір'янь у новгородській землі». Боголюбово стало княжим селом «не раніше 1155 р., коли Андрій пішов від батька на північ...»³⁹ Отже, Іван Ростиславович міг з'явитися в Боголюбові не

³² П. Миндалев. Назв. праця, стор. 157—158.

³³ ПСРЛ, т. II, стор. 317.

³⁴ Там же, стор. 329.

³⁵ Там же, стор. 338.

³⁶ Там же, т. III, стор. 11; т. IV, ч. II, стор. 152. Подібна зустріч відбулася і через 20 років. Новгородці «послаша дани собирати» і зустрілися з військами Боголюбського «и снидошася на Белеезере, и начаша ратоватися, и много сечи сотворше». Суздальці були переможені. Можливо сутічка 1149 р. відбулася в тих же місцях, в усякому разі згадка про острів наводить на таку думку. Тоді зрозуміло, чому для Берладника Біле озеро чорніше від смоли (ПСРЛ, т. 31, М., 1968, стор. 63).

³⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 394.

³⁸ Там же, стор. 488.

* Як свідчать Никоновський літопис (1378 р.) і Слово Данила Заточеника, Лаче-озеро справді було місцем заслання.

³⁹ Н. Н. Воронин. Назв. праця, стор. 59.

раніше 1155 р. і перебував тут під постійним наглядом князя Андрія аж до 1157 р. Тут він і написав своє «Слово», звернення до Ярослава Володимировича, який незадовго до того став господарем у Галичі (1153 р.).

Роки неволі виснажили князя Івана, він втратив друзів: «всеми обидимъ есмь, зане ограженъ есмь страхомъ грозы твоея яко оплотомъ твердымъ»⁴⁰, але не втратив мужності: «Не боюся, господине, повелѣнія твоего на мя»⁴¹.

Що спонукало Івана Ростиславовича звернутися до Ярослава Галицького, свого двоюрідного брата? Схоже на те, що ініціатором був сам князь Ярослав. У 1156—1157 рр. Долгорукий, уже князь Київський, вів складну політику на заході Русі, спираючись на підтримку Ярослава Галицького. Але його спроби вигнати внуків Мстислава з Русі закінчилися провалом. Волинські, чернігівські і смоленські князі склали коаліцію проти Києва і Галича. За цих умов позиція Берладника могла зіграти неабияку роль. Не виключено, що Ярослав хотів або спертися на його допомогу, або знищити як політичного противника. Галицький князь написав листа заточеному Івану («посланіє твое аки раи с плодом») ⁴². Напевно, послання до Заточеника було дружнім і ніби щирим, в ньому Іван побачив «доброесердіє к собѣ»⁴³. І повірив, бо вирішив «написати всякъ съуз сердца моего и разбих злѣ...», тобто, забути зло⁴⁴. Тут князь Іван натякає на давню ворожнечу, яка почалася ще між Ростиславом і Володимиром Володаровичами за волості. Водночас, звертаємо увагу, Ярослав прислав за Іваном досить велике і почесне посольство — «Святополка князя и Кснятина Сѣрославича съ многою дружиною», бо хотів переконати в щирості своїх намірів щодо Івана.

Іван теж прагнув довести, що він потрібний Ярославу. Розповідь про похід Святослава на Царград несе якраз таке смислове навантаження. «Дивіа за буяном кони паствити тако и за добрым князем воевати. Многажды безнарядіемъ полци погибають»⁴⁵. Приєднуємось до висновку Ярослава Боровського, що тут згадка про Бояна і його пісенну майстерність⁴⁶. Подальша фраза — «и за добрым князем воевати» (у списку В. Ф. Покровської — «воеводити»⁴⁷) підтверджує, що йдеться про талант співця і полководця. Очевидно, князь Іван нагадував Ярославу про ганебний розгром під Галичем 1153 р.⁴⁸, звинувачуючи значною

⁴⁰ Слово Даниїла Заточника..., стор. 7.

⁴¹ Там же, стор. 5 (Також у списках Копенгагенському, Никольському, Барсівському і Малишівському.— ТОДРЛ, т. VI, М.—Л., 1948, стор. 195).

⁴² Слово Даниїла Заточника..., стор. 14; Переклад Д. С. Лихачова «дар твои как плод райский» («Изборник», стор. 299) не відображає цього надзвичайно важливого факту. «Посланіє» — то не дар, а «раи» — не божа благодать. І. Срезневський фіксує «раи» у значенні «невеликий затишний дворик» (И. И. Срезневский. Назв. праця, т. III, стор. 238).

⁴³ Слово Даниїла Заточника..., стор. 6.

⁴⁴ Там же, стор. 5. У спільному поході Ярослав, мабуть, домовився з Долгоруким про видачу Івана Берладника і тоді ж передав послання до Івана в Боголюбово. За Лаврентієвським літописом (тут хронологія вірніша) Юрій повернувся з походу до Києва у 1156 р. Тоді ж Іван одержав лист від Ярослава і написав своє «Слово».

⁴⁵ Там же, стор. 18.

⁴⁶ Ярослав Боровський. Особа вішого Бояна..., стор. 52. Вираз «Хороше за Бояном кони пасти», тобто, за онуком Велеса, покровителя скотарства і поезії, міг мати значення: хорошо наслідувати вмiлого співця. Порівняймо сучасне «осідлати Пегаса», що значить «стати поетом», «відчути натхнення».

⁴⁷ В. Ф. Покровская. Неизвестный список «Слова» Даниїла Заточника.— ТОДРЛ, т. X, М.—Л., 1954, стор. 286.

⁴⁸ ПСРЛ, т. II, стор. 466—468; Перед битвою з Ізяславом Київським галицькі мужі усунули Ярослава від керівництва — «ты еси молодъ а поеди прочь...» Вони билися мужньо і самовіддано, але програли битву з-за «безнарядія» — «бысть плачь великъ по всеи земли Галичѣсти».

мірою самого Ярослава, який не став на чолі війська, пішов з полем бою — «великъ звѣрь, а главы не имѣть». Такий тон не міг сподобатися Галицькому князеві, а тому мали рацію київський митрополит та ігумен, твердячи, що Долгорукий видавав Івана в Галич «на убиство».

Автор «Слова» зовсім чужий у тих місцях, які згадує. Для нього Боголюбово — горе люте. Лаче-озеро — плач гіркий. Біле озеро — чорніше від смоли. Він не міг так писати до суздальських князів — Юрію Долгорукого чи Андрію Боголюбського, а лиш до Ярослава Володимировича, надіючись, що той виручить його з полону: «Пусти тучю на землю художества моего»⁴⁹.

Списки Є. Барсова та Н. Нікольського свідчать, що «Слово» Данило Заточеник адресував «сыну своему Ярославу Володимировичу»⁵⁰. Ця помилка досить показова, бо трапляється і в літописах, якими користувався В. Татищев (Голіцинський, Розкольницький та інші): «Ярослав Галицький, знаючи, що дядька його Івана Ростиславовича Берладина князь великий Ізяслав при собі тримає, дуже боявся, щоб той війни проти нього не почав і не позбавив усього володіння»⁵¹. Дядько називав своїх небожів «сыновцями» або «сынами», і саме це знайшло відображення у двох списках «Слова»*. Як би там не було, але переписувачі знали, що «Слово» адресоване не Юрію Долгорукому. Помилка ж свідчить, що адресатом вважався Ярослав Володимирович, автором — князь Іван Ростиславович, дядько (за свідченням деяких літописів) галицького князя**.

Такі можливі обставини виникнення «Слова Данила Заточеника» Іван Берладник був помітною особою серед діячів XII ст. Це дало йому право заявити у найважчий для себе час: «Въстани слава моя, въстани въ псалтыри и в гуслех... провѣщаю въ языцѣх славу мою»⁵². Долек Івана були заклопотані не лише великі князі київські, чернігівські, але й суздальські, новгородські, смоленські, сіверські, київський митрополит та ігумени, польські князі й угорський король. Його добре знали в Половцях, по Дунаю; він був популярний серед бідного люду, козаків-берладників***. Літописець дуже образно змалював, як під Ущицею «смерди скачуть чересь заборола къ Иванови». Половці хотіли пограбувати місто, але Іванъ не да їмъ взяти і разгнѣвавшесе Половци ѣхаша от Івана»⁵³. Берладник тут виступає як виразник інтересів бідноти. 1162 р. «престависа князь Іванъ Ростиславичъ рекомыи Берладникъ в Селуни и ини тако молвахуть яко съ отравы бѣ ему смерть»⁵⁴.

Чи збереглася в народі пам'ять про князя Берладського, захисника смердів, бунтівника і страждальця, який пройшов усю Русь — з півдня

⁴⁹ Слово Даниила Заточника..., стор. 33.

⁵⁰ Там же, стор. 5.

⁵¹ В. Н. Татищев. Назв. праця, т. III, стор. 64.

* Проте не виключено, що тут трапилася помилка іншого порядку: переписувач зрозумів скорочення «ГНОУ» як «СНОУ» і замість «господину» написав «сыну». По дібну помилку знаходимо у Барсівському списку в тексті: «Добро бо сыну служз, до служжится слободы, а злу сыну служз, дослужиться болшея работы» (Слово Даниила Заточника..., стор. 19, 21).

** Наставницький тон «Слова» не викликає сумніву. Так, Заточеник з гордістю говорить, що він «ні за море ходилъ, ни от философи научихся», його учепість не позичена, а зібрана ним «по многим книгамъ» (Слово Даниила Заточника..., стор. 33). Коли б це не натяк на візантійську освіченість Ярослава, якій автор протиставляє свою, вітчизняну.

⁵² Слово Даниила Заточника..., стор. 4.

*** К. Маркс, очевидно, мав на увазі цих козаків-берладників, коли відзначав, що «ще до вторгнення Батия» козацтво існувало «на берегах Дніпра нижче Києва» (Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 154).

⁵³ ПСРЛ, т. II, стор. 497.

⁵⁴ Там же, стор. 519.

на північ і з заходу на схід? Прямих згадок про князя Івана Ростиславовича у билинах і піснях немає. Але вони й не могли зберегтися, бо народ узагальнив героїв, у народному епосі змішалися князі й епохи. Як відмітив О. Міллер, «Історичний ряд століть епічно вкладається в один вік Володимирів»⁵⁵. Тому сліди давніх подій у билинах необхідно шукати за певними темами, ідейною спрямованістю. Іван Берладник — бунтар, що кинув виклик всесильним володарям. Серед билин давнього часу лише одна зберігає чітку тему виклику самодержцю — злодію. Це билина «Данило Ловчанин»⁵⁶. Очевидно, їй передували реальні історичні події. Головні герої билини — князь Володимир, Данило Ловчанин і Настя — його дружина. Напрошуються історичні паралелі: Володимир Володарович — Іван Берладник; Ярослав Володимирович — Настя Чаргова*. У пам'яті народу князі Володимир і Ярослав злилися в один образ князя Володимира, в якому химерно переплелось добро із злом, любов з підступністю. Ще легше пов'язалися образи Берладника і Насті, які були майже сучасниками. Адже вони обоє стали жертвами князівської та боярської сваволі. Без сумніву, билина виникла в Галицькій землі не пізніше другої половини XII ст.**, після трагічних подій у Галичі 1173 р., коли бояри спалили Настю Чаргову.

«Слово Данила Заточеника» — один із маловивчених творів киево-руського письменства, хоч про нього існує велика література. Уже перші дослідники нарікали на неконкретність твору, майже повну відсутність в ньому історичного матеріалу, а це призводило до вельми суб'єктивних нічим не обґрунтованих висновків. Така і гіпотеза про первинність «Моління», твору XIII ст., що загальмувала роботу над «Словом» щонайменше на сто років. Однак, історичні відомості свідчать, що це твір галицької літератури XII ст., написаний князем — вигнанцем Іваном Ростиславовичем Берладником.

«Слово Данила Заточеника» — це лише суздальський епізод у житті Івана Берладника, але воно відобразило всю картину суспільно-політичного устрою Київської Русі середини XII ст. Цим пояснюється і популярність твору. Не виключено, що уже в кінці XII ст. з'являються перші переробки «Слова», бо твір справді хвилював, відповідав на актуальні питання соціальних відносин.

⁵⁵ Р. С. Липец. Эпос и Древняя Русь, М., 1969, стор. 29.

⁵⁶ Былины в двух томах, т. I, М., 1958, стор. 464—469.

* Трагічна любов Ярослава знайшла, мабуть, своє відображення у Закарпатському народному переказі «Летяча лада Ярослава» (В. Мельник. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях, Львів, 1970, стор. 30—31).

** Вс. Міллер висловив думку, що билина «Данило Ловчанин» відноситься до періоду суздальського або московського. Володимир — то Іван Грозний, бо нагадує його своїм деспотизмом, а Добриня — опричник (Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. Энциклопедический словарь, 19 полутомъ, Спб., 1893, стор. 80—81). Однак, на наш погляд, ця билина не випадає із стрункої системи киево-руських билин. Мала поширеність її свідчить про те, що вона з'явилася в Московському царстві, мабуть, в кінці XIV ст., в період спільної боротьби галичан і москвичів проти татар.

Запитки

О. І. ЛУТЧЕНКО

ПІДГОТОВКА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У довоєнні роки — роки побудови соціалізму в нашій країні — не лише здійснювалася індустріалізація і колективізація сільського господарства СРСР, але й готувалися кадри радянської інтелігенції, зокрема один з її основних загонів —

інженерно-технічні працівники. У результаті цього напередодні Великої Вітчизняної війни на радянських підприємствах та в установах працювали 1023 тис. висококваліфікованих спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою, тобто у 7 разів більше, ніж у 1928 р.¹ Так, на шахтах та заводах наркомату вугільної промисловості налічувалося 42 тис. інженерів і техніків, чорної металургії — 42 тис., хімічної промисловості — 46 тис., машинобудівної та металообробної — 430 тис., будівельних матеріалів — 22 тис., легкої — 140 тис., харчової — 117 тис., на будівельно-монтажних роботах — 109 тис.²

Отже, напередодні війни на промислових підприємствах СРСР на 1000 робітників у середньому припадало 99 інженерів і техніків³. Такої кількості спеціалістів вищої та середньої кваліфікації не було в жодній країні. Крім того, у вузах та середніх спеціальних учбових закладах навчалися майбутні спеціалісти всіх галузей народного господарства.

Чимало їх у перші ж дні після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз влилося до лав захисників Батьківщини. Адже обидві воюючі сторони прагнули використати для воєнних цілей всі досягнення науки і техніки. Тому невдовзі після початку війни на підприємствах вже гостро відчувалася нехватка спеціалістів високої кваліфікації. Становище ускладнювалося ще й тим, що для швидкого розвитку промислового виробництва на Уралі, в Сибіру, Поволжі, Середній Азії, а також для відбудови народного господарства у визволених районах необхідна була велика кількість інженерів і техніків. До того ж, у роки грізної битви з фашизмом у СРСР будувалися й нові великі підприємства⁴. Необхідно було готувати спеціалістів і для післявоєнного відновлення народного господарства. Про постійну і дедалі відчутнішу нехватку кадрів свідчать такі дані: 1944 р. за заявками наркоматів у країні не вистачало 171 тис. спеціалістів вищої кваліфікації, а вузи випускали лише 38,2 тис. Промисловим підприємствам, будівництву, транспорту і зв'язку бракувало 69,2 тис. інженерів, а працювало тільки понад 9 тис.⁵

¹ Труд в СССР. Статистический сборник, М., 1968, стор. 81.

² Там же, стор. 85; Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов, М., 1967, стор. 211.

³ Труд в СССР, стор. 84.

⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 8243, оп. 4, спр. 557, арк. 7.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, оп. 1, спр. 466, арк. 9.

Життя вимагало термінових заходів для збереження і нормалізації діяльності вузів та збільшення кількості студентів, що навчалися в них. У той час близько 250 вузів опинились у районах, яким загрожувала окупація, а 150 (в основному московських і ленінградських) — у прифронтовій смузі, що призводило до їх закриття або скорочення контингенту студентів. У ході війни, відступаючи під ударами радянських військ, загарбники знищили, розграбували і спалили близько 2 тис. вищих і середніх спеціальних учбових закладів, зокрема 334 вузи, де навчалось 233 тис. чол.⁶ Якщо 1940 р. в СРСР працювало 817 інститутів, в яких було 811,7 тис. студентів (щорічний випуск 112—122 тис. чол.)⁷, то в 1941—1943 рр. відповідно лише 460 і 227,4 тис. Значно зменшилася й мережа технічних вузів, зокрема тих, що готували кадри для промислових підприємств, на 18,2%, для транспорту і зв'язку — на 32%⁸. Хоча технічні навчальні заклади потерпіли менше, ніж гуманітарні, однак кількість студентів у них різко зменшилася⁹.

Скорочення контингенту студентів пояснювалося не лише їх відбуттям на фронт, але й тимчасовим закриттям вузів у зв'язку з евакуацією у східні райони країни, несприятливими умовами для навчання і достроковими випусками старшокурсників. Уже в перші дні після віроломного нападу загарбників на нашу країну достроково одержали дипломи 104,7 тис. молодих спеціалістів¹⁰. У вересні 1941 р. 200 чол. закінчили Московський інститут сталі, 300 — Московський текстильний інститут тощо¹¹. Проте якщо на початку війни скорочення навчання майже не позначалося на рівні знань спеціалістів, оскільки основні загальнонаукові й загальнотехнічні дисципліни вони вивчали ще за довоєнними програмами, то пізніше це негативно вплинуло на якість підготовки інженерів та техніків. Тому за постановою уряду від 18 червня 1942 р. було заборонено скорочувати термін навчання¹².

Перед країною постало завдання зберегти вищі та середні спеціальні учбові заклади. Для цього Всесоюзний комітет у справах вищої школи при РНК СРСР * вжив заходів щодо укрупнення і зміцнення вузів: до грудня 1941 р. 110 інститутів були об'єднані і 55 закриті¹³, а частина евакуйована у східні райони. На нових місцях довелося розшикувати приміщення, поповнювати обладнання лабораторій, терміново перебудовувати навчальний процес відповідно до нових вимог, поставлених воєнною обстановкою. Складно було розпочинати навчання і у вищих та середніх спеціальних учбових закладах, які й раніше працювали в тилкових районах, оскільки у понад 800 приміщеннях вузів та технікумів розмістилися військові частини, установи, госпіталі¹⁴. Вузи почали готувати спеціалістів з радіотехніки, військового будівництва, радіолокації, технології штучного рідкого і газоподібного палива, сталь-

⁶ Нюрнберзький процес. Сборник материалов, т. III, М., 1958, стор. 563.

⁷ Культурное строительство СССР, М., 1956, стор. 202; ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 42, спр. 732, арк. 137.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, оп. 1, спр. 62, арк. 1—3.

⁹ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 42, спр. 732, арк. 135.

¹⁰ Е. В. Чуткерашвили. Кадры для науки, М., 1968, стор. 111.

¹¹ «Известия», 4 вересня 1941 р.

¹² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, М., 1961, стор. 543.

* У роки війни всі технічні вузи і середні спеціальні учбові заклади перебували у віданні відповідних міністерств та відомств. Навчально-методичне керівництво вузами, незалежно від відомчої приналежності, здійснював Всесоюзний комітет у справах вищої школи при РНК СРСР, перетворений в 1946 р. у союзно-республіканське міністерство вищої освіти СРСР.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, оп. 1, спр. 648, арк. 34—38.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, оп. 1, спр. 97, арк. 5, 8.

них конструкцій, гідроенергетики, ствольної та бойової техніки, промислового використання шлаків тощо¹⁵.

Важливу роль для поліпшення діяльності вищих учбових закладів відіграла постанова уряду про план прийому студентів у вузи в 1942 р. та заходи щодо зміцнення останніх. Згідно з нею полегшувався порядок прийому до інститутів та технікумів, поліпшувалися матеріальне становище студентів та умови роботи професорсько-викладацького складу. План прийому студентів на 1942/43 навчальний рік був виконаний на 113,4%, в тому числі у вузи, що готували кадри для промисловості,— на 117,3%, транспорту і зв'язку — на 110,1%¹⁶. Велике значення мало також звільнення від вступних екзаменів осіб, що закінчили школу в 1940 та 1941 рр. на «відмінно» та «добре».

Місцеві Ради виділяли для вузів учбові приміщення та гуртожитки. Без дозволу РНК СРСР заборонялося припиняти заняття в інститутах і технікумах і мобілізувати студентів та викладачів на різні роботи, а також займати гуртожитки, навчальні корпуси. З 1942 р. звільнялися від призову до армії випускники усіх вузів та студенти передостанніх курсів технічних інститутів¹⁷. Воїни, що поверталися у вузи після поранення або хвороби, утриманці рядового і молодшого командного складу, які одержували державну допомогу, звільнялися від плати за навчання. Для поліпшення громадського харчування організовувалися підсобні господарства та їдальні закритого типу.

Заходи партії та уряду щодо збільшення прийому в інститути та технікуми дали непогані результати. Збільшилася кількість бажаючих навчатися у вузах. Так, до вищих учбових закладів м'ясомолочної промисловості було подано в 2,5 рази більше заяв, ніж передбачалося планом, чорної металургії — в 1,1¹⁸. Проте до деяких інститутів, зокрема наркомату текстильної промисловості, заяв надійшло мало, тому було вирішено приймати їх до 1 жовтня 1942 р.¹⁹ Крім того, відкрилися спеціальні загальноосвітні неповні середні та середні школи, в яких готувалося поповнення для вищих та середніх учбових закладів.

Війна ще продовжувалася, а радянський народ уже відбудовував на визволених територіях підприємства, колгоспи, радгоспи, школи, вузи. Лише в 1943—1944 рр. відновлено понад 170 вузів. У цей же час реєстровано 146 інститутів. Студенти та викладачі, які поверталися з евакуації, самі будували навчальні корпуси: працювали мулярами, теслярами, штукатурами, малярами, підсобними робітниками. Разом з відбудовою старих вузів у роки війни було відкрито 56 нових інститутів зокрема 15 технічних: Пензенський індустріальний, Омський машинобудівний, Чимкенський технологічний, Харківський інженерно-будівельний, Київський автошляховий та ін.²⁰ У країні збільшилася кількість студентів, особливо в технічних учбових закладах. Наприклад, до інститутів, що готували кадри для промислових підприємств, 1940 р. приймали в середньому 174 чол., а 1943 р.— 506, а для транспорту і зв'язку відповідно 254 і 674²¹.

1944 р. прийом до інститутів та технікумів проходив у більш сприятливих умовах, ніж раніше, тому відбір студентів став суворішим. Рада Народних Комісарів скасувала встановлені на початку війни пільги

¹⁵ Высшая школа СССР за 50 лет, М., 1967, стор. 68.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, оп. 1, спр. 61, арк. 92.

¹⁷ Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции, М., 194 стор. 74.

¹⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 42, спр. 728, арк. 2.

¹⁹ «Правда», 13 вересня 1942 р.

²⁰ Культурная революция в СССР, 1917—1965 гг., М., 1967, стор. 149.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, оп. 1, спр. 83, арк. 7—8.

для вступу до вищих учбових закладів. Знову почали проводитися конкурсні экзамени. Підвищувалися вимоги до якості підготовки спеціалістів. Отже, навіть у винятково тяжких умовах, переборюючи численні труднощі, Радянська держава піклувалася про навчання підростаючого покоління. А в той же час (1944 р.) у США, далеких від кровопролитних битв, через нестачу студентів було закрито 50 вузів. У гітлерівській Німеччині за розпорядженням Геббельса з квітня 1944 р. припинили роботу середні та вищі учбові заклади, навіть 12-річні підлітки мали працювати у військових установах та на підприємствах²².

Відкриття нових учбових закладів у роки війни свідчило про віру Комуністичної партії, Радянського уряду у перемогу над ворогом, про їх піклування про долю майбутнього покоління. 1944 р., коли поліпшилося становище на фронтах, були значно збільшені асигнування на розвиток вищої та середньої спеціальної освіти (з 2,4 млн. крб. у 1943 р. до 4,4 млн. крб. у 1944 р.)²³. У ці ж роки, незважаючи на величезні труднощі воєнного часу, коли державний бюджет використовувався переважно на оборону, кожному наркомату, якому підпорядковувалися інститути й технікуми, уряд виділяв кошти для підготовки спеціалістів. Так, 1940 р. для вузів наркомату чорної та кольорової металургії було виділено 58,9 млн. крб., а 1944 р.— 86,3 млн., наркомату нафтової промисловості— відповідно 17,5 млн. і 27,1 млн., наркомату шляхів сполучення— 95,6 млн. і 106 млн., наркомату будівництва— 32,6 млн. і 58 млн., наркомату електростанцій— 21,8 млн. і 30,3 млн. крб.²⁴

15 вересня 1943 р. РНК СРСР прийняла рішення про виділення додаткових коштів для сплати стипендії студентам, які мали задовільні оцінки з усіх предметів (доти стипендію отримували ті, хто вчився на «добре» і «відмінно»)²⁵. Уряд також звільнив від плати за навчання інвалідів війни, утриманців рядового і молодшого командного складу, дітей загиблих офіцерів. Варто зазначити, що тоді ж уряд Сполучених Штатів Америки також виділив для студентів позику в 5 млн. доларів, що її останні мали повернути разом з річними процентами після закінчення навчання²⁶.

Проте вузи і технікуми СРСР не могли повністю задовольнити попит на висококваліфіковані кадри. Для підготовки інженерів та техніків необхідно було відшукати додаткові джерела. Ними стала розгалужена мережа короткотермінових курсів, шкіл і навчальних комбінатів, що створювалися Всесоюзним комітетом у справах вищої школи при РНК СРСР та відповідними наркоматами при вузах, технікумах і на підприємствах. Курси готували нових спеціалістів і підвищували кваліфікацію дипломованим та недипломованим науково-технічним працівникам. За наказом Всесоюзного комітету у справах вищої школи на ці курси приймалися всі, хто мав середню освіту, але потребував додаткової підготовки для вступу до вузів, а також особи, що закінчили 9 класів середньої школи до 1 січня 1942 р. Особи, які раніше закінчили 9 класів, зараховувалися на курси лише після здачі ними екстерном екзаменів за 10 клас. Наприкінці війни тільки при вузах діяло 180 курсів та відділень, на яких навчалось близько 30 тис. чол.²⁷ Насампе-

²² «Вестник высшей школы», 1970, № 5, стор. 6.

²³ Десятая сессия Верховного Совета СССР. Стенографический отчет, М., 1944, стор. 20.

²⁴ ВКВШ. Четверть века высшей школы СССР. М., 1945, стор. 116.

²⁵ М. Р. Круглянский. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны. М., 1970, стор. 132.

²⁶ «Вестник высшей школы», 1970, № 5, стор. 5.

²⁷ ЦДАЖР СРСР. ф. 8080, оп. 1, спр. 93, арк. 15.

ред на курси приймалися кваліфіковані робітники, поранені фронтовики, випускники училищ та шкіл трудових резервів. Деякі з них — найбільш підготовлені та здібні — заміщували вакантні інженерно-технічні посади.

Лише у 1945 р. курси та інститути підвищення кваліфікації закінчило близько 200 тис. чол. З них як середньотехнічний персонал пішли працювати в наркомати: шляхів сполучення — 14,4 тис., лісової промисловості — 6880 чол.²⁸

Для технічного навчання керівного та інженерно-технічного персоналу промислових підприємств у Караганді було організовано 4 навчальних комбінати. Це сприяло зростанню кількості та підвищенню кваліфікації інженерів і техніків. Якщо напередодні війни в Карагандинському вугільному басейні працювало лише 66 інженерів та 44 техніки, то 1945 р. відповідно 318 і 206. У Горьковській області кількість інженерів збільшилася з 3996 (1941 р.) до 5807 (1943 р.), а техніків відповідно з 4822 до 5160 чол.

На початку 1943 р., коли вводилися в дію нові шахти у східних районах країни і відбудовувалися шахти Донбасу та Підмосковного вугільного басейну, не вистачало 10 тис. інженерно-технічних працівників, особливо середньотехнічного персоналу. Тому міністерство вугільної промисловості та Всесоюзний комітет у справах вищої школи відкрили річні курси техніків при Свердловському, Ленінградському й Дніпропетровському гірничих, Сталінському індустріальному інститутах та деяких гірничих технікумах²⁹. Аналогічні курси готували спеціалістів для нафтової промисловості, будівництва, залізничного транспорту.

Крім названих заходів, партія та уряд вишукували можливості для поліпшення діяльності вищих та середніх технічних учбових закладів, переважно щодо збільшення прийому до них та переводу студентів з вузів гуманітарного профіля у технічні, особливо в ті, які раніше тимчасово не працювали. Збільшення кількості студентів, прийнятих у технічні вузи, і переведення їх з одних інститутів в інші проводилися за рішенням Всесоюзного комітету у справах вищої школи або Державного Комітету Оборони. Так, 1941 р. Всесоюзний комітет у справах вищої школи організував у вузах Уралу, Сибіру, Поволжя, Середньої Азії та Закавказзя прийом студентів з найнеобхідніших спеціальностей. Восени того ж року майже двічі було збільшено прийом до 18 інститутів, що готували кадри для промислових підприємств і транспорту, зокрема до Середньоазіатського, Томського та Горьковського індустріальних, Іркутського гірничометалургійного, Томського електротехнічного інститутів залізничного транспорту³⁰.

Для задоволення потреб металургійних заводів у травні 1943 р. за рішенням ДКО було значно збільшено контингент студентів у Московському інституті сталі, Уральському індустріальному, Магнітогорському гірничометалургійному, Сибірському металургійному та Криворізькому гірничому інститутах. Крім того, для підготовки інженерів з спеціальностей мартенівців, доменщиків, електрометалургів, прохідників, коксохіміків тощо було переведено з університетів, педагогічних, торговельних вузів, інститутів легкої та харчової промисловості 2 тис. студентів перших та других курсів³¹. Відповідно до вказівки ДКО про підготовку

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 7733, оп. 30, спр. 2489, арк. 3; спр. 2441, арк. 196—197.

²⁹ Советская интеллигенция (История формирования и роста 1917—1965 гг.), М., 1968, стор. 262.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, оп. 2, спр. 648, арк. 79.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, оп. 1, спр. 193, арк. 187.

інженерів для вугільної промисловості 1 тис. чол. переведена з педагогічних в інститути вугільної промисловості. З армії були демобілізовані студенти старших курсів підземних спеціальностей вузів наркомату вугільної промисловості з числа обмежено придатних та нестройових частин³². Разом з цим уряд, піклуючись про підготовку кваліфікованих спеціалістів, демобілізував велику кількість колишніх студентів старших курсів з найнеобхідніших спеціальностей для закінчення навчання і роботи в народному господарстві. У другій половині 1943 — першому кварталі 1944 р. було демобілізовано понад 4 тис. майбутніх будівельників, шахтарів, нафтовиків.

У перші воєнні роки частина професорсько-викладацького складу вузів влилася до лав Радянської Армії, інші почали працювати на виробництві. Але починаючи з 1943/44 навчального року, в зв'язку з масовою реевакуацією вищих учбових закладів було вжито ряд заходів для повернення викладачів до інститутів і технікумів. Частина їх була відкликана з Радянської Армії.

Поряд з цими заходами в роки війни було виконано велику роботу щодо підготовки науково-викладацьких кадрів через аспірантуру. Після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз основна маса аспірантів пішла на фронт, решта працювала на виробництві. З 1942/43 навчального року Всесоюзний комітет у справах вищої школи та вищі учбові заклади почали відновлювати і розширювати прийом до аспірантури. Якщо на 15 лютого 1942 р. було всього 799 аспірантів, то на початку 1944/45 навчального року лише у вищих учбових закладах налічувалося 6698, причому 2355 чол., або 35,1⁰%, готувалися до наукової та викладацької роботи в галузі технічних наук³³.

Про значний вклад професорсько-викладацького складу у перемогу над фашистською Німеччиною свідчить той факт, що 6975 чол. з них було нагороджено орденами і медалями, а 1100 вчених, інженерів, техніків та винахідників удостоєні звання лауреата Державної премії³⁴.

В результаті величезної діяльності Комуністичної партії, безприкладної мужності та героїчної праці радянських людей, зокрема професорів, викладачів і студентів, наприкінці Великої Вітчизняної війни мережа вузів була не лише збережена, але й розширена, створювались умови для того, щоб у перші післявоєнні роки підготувати більше молодих спеціалістів, ніж у довоєнний період. Мережа технічних вузів до січня 1945 р. поповнилася 15 новими інститутами³⁵. Водночас з відновленням роботи і зростанням кількості технічних вузів у них збільшувалося число студентів. Якщо в 1940/41 навчальному році у них навчалася 176,8 тис. чол., у 1942/43 р.— 82,8 тис., у 1944/45 р.— 146,3 тис., то у 1945/46 р.— 171,6 тис.³⁶ 1944 р. порівняно з довоєнним періодом кількість прийнятих до вузів, що готували кадри інженерно-технічних працівників для промисловості та будівництва, збільшилася на 36%, транспорту й зв'язку — на 51,5%³⁷. Серед студентів зросла питома вага жінок. Якщо напередодні війни їх було 58% загальної кількості студентів, то наприкінці її — 81,3%, зокрема у технічних вузах — 60%³⁸. Це закономірне явище. Адже ще в роки громадянської

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, арк. 27—29.

³³ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 44, спр. 1013, арк. 50.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, оп. 1, спр. 456, арк. 5.

³⁵ Е. В. Чуткєрашвили. Развитие высшего образования в СССР, М., 1961, стор. 39.

³⁶ Там же, стор. 40.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, оп. 1, спр. 466, арк. 11, 22.

³⁸ Высшая школа СССР за 50 лет, стор. 80; Высшее образование в СССР. Статистический сборник, М., 1961, стор. 86.

війни В. І. Ленін указував, що коли країні загрожує воєнна небезпека «на трудовий фронт треба кинути всі працездатні сили країни, і чоловіків, і жінок, навіть підлітків»³⁹.

Отже, незважаючи на величезні труднощі воєнного часу, самовідданість професорсько-викладацького складу і наполегливість студентів дали змогу вузам країни підготувати у 1941—1945 рр. 302 тис. висококваліфікованих спеціалістів, у тому числі 70,8 тис. для промисловості будівництва, транспорту й зв'язку⁴⁰, тобто більше, ніж за роки першої п'ятирічки. За вказаний період технікуми та інші середні спеціальні учбові заклади закінчили 539,8 тис. чол., з них технічні — 81,3 тис. Наприкінці війни в народному господарстві СРСР працювали 897 тис. спеціалістів вищої кваліфікації, тобто лише на 12 тис. менше, ніж у 1941 р.⁴² Ці майстри своєї справи, загартовані в боях та праці, забезпечили швидко відбудову народного господарства у післявоєнний період. Навіть зарубіжні вчені визнавали, що в нашій країні і в грізні часи воєнної небезпеки не припинялася підготовка інженерно-технічних кадрів. Так, спеціаліст з проблем воєнного потенціалу держав у другій світовій війні професор Принстонського університету К. Кнорре писав, що «на противагу іншим воюючим країнам Радянський Союз у воєнні роки збільшив прийом до інститутів, внаслідок чого після війни в Радянському Союзі вищі учбові заклади закінчувало більше інженерів, ніж у США»⁴³.

Всесвітньо-історична перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні була закономірним наслідком міцності і життєвості нового, соціалістичного суспільного і державного ладу, його великих переваг перед відживаючим свій вік капіталістичним ладом. Радянський соціалістичний лад зумовив ту внутрішню єдність нашого суспільства, яка дала змогу Комуністичній партії мобілізувати всі сили народу на розгром ворога. Підготовка у 1941—1945 рр. необхідної кількості спеціалістів для оборонних галузей промисловості, транспорту і будівництва дала змогу забезпечити фронт бойовою технікою. Планомірність підготовки спеціалістів у нашій країні сприяла забезпеченню промислових підприємств інженерно-технічними кадрами, досягненню перемоги над ворогом.

Радянська інтелігенція — військова та цивільна — внесла вагомий вклад у справу розгрому німецько-фашистських загарбників та японських імперіалістів. Вона, як і весь народ, у тих суворих випробуваннях з честю виконала свій обов'язок. Досвід Великої Вітчизняної війни показав, що радянська інженерно-технічна інтелігенція зуміла виконати поставлені перед нею завдання щодо створення зразків нового могутнього озброєння. Той факт, що наша промисловість за короткий строк перебудувала свою роботу, яскраво свідчить про технічну та наукову зрілість інженерно-технічних кадрів, вихованих Комуністичною партією Радянського Союзу.

Переможно закінчивши Велику Вітчизняну війну, радянський народ приступив до мирної творчої праці. Натхненний великими ідеями комунізму, під керівництвом Комуністичної партії він за короткий строк загоїв тяжкі рани, заподіяні війною, і почав здійснювати грандіозну програму будівництва комунізму в нашій країні.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 475.

⁴⁰ Культурное строительство СССР, стор. 216.

⁴¹ Там же, стор. 240.

⁴² Высшее образование в СССР. Статистический сборник, М., 1961, стор. 43.

⁴³ К. Кнорре. Военный потенциал государств, М., 1960, стор. 360—361.

М. І. ТУРІВНЕНКО
 ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ
 ТА ПАТРІОТИЧНЕ
 ВИХОВАННЯ ВОЇНІВ
 РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ
 ПІД ЧАС ВИЗВОЛЬНОГО
 ПОХОДУ В БОЛГАРІЮ

Після російсько-турецької війни 1877—1878 рр. у різних районах Болгарії визволений народ збудував понад 400 пам'ятників на честь російських воїнів, які загинули в боротьбі за визволення країни від турецького ярма¹.

У вересні 1944 р. народи нашої Вітчизни знову прийшли на допомогу болгарському народу, звільнили його від гітлерівських окупантів. Населення країни радісно зустрічало війська 3-го Українського фронту, що швидко просувалися спочатку на південний захід, а потім у напрямку до югославського кордону.

Враховуючи необхідність дальшого поліпшення виховання бійців у дусі пролетарського інтернаціоналізму, політичне управління фронту розіслало військовим частинам спеціальну директиву, в якій говорилося, що радянські війська знаходяться там, де ще раніше російські полки овіяли славою свої бойові прапори. Перемоги росіян під стінами фортець Сілістри і Плевни, в гірських ущелинах Шипки, в боях під Ловечем, Зімницею і Шейновим увійшли в історію військового мистецтва. Вдячний болгарський народ, зазначалося далі, побудував на їх честь мавзолей і пам'ятник на Шипкінському перевалі.

Радянська Армія — спадкоємниця бойових традицій російських воїнів — свято шанує своїх предків. Політичне управління 3-го Українського фронту рекомендувало командирам і політрукам частин, підрозділів ознайомити воїнів з пам'ятниками російської слави. Пропонувалося влаштовувати мітинги і покладення вінків у присутності всього особового складу військової частини, а також жителів навколишніх сіл і міст. На мітингах з вітальними промовами мали виступати члени Військової ради, начальники політвідділів армій, генерали, офіцери і солдати, які відзначилися в боях. У директиві політичного управління фронту вказувалося на необхідність пожвавлення агітаційної та виховної роботи, організації лекцій і доповідей про перебування російських військ на Балканах наприкінці XIX століття. Армійські та дивізійні газети повинні були друкувати матеріали на допомогу агітаторам, вміщувати кореспонденції про вшанування пам'ятників російської слави в Болгарії. Церемонії покладення вінків та проведення мітингів рекомендувалося фотографувати, а весь матеріал надсилати в політичне управління². Таким був розгорнутий план політичного управління фронту щодо ознайомлення радянських бійців з пам'ятниками російської слави, план, який неухильно втілювався в життя.

Наприкінці вересня 1944 р. воїни 113-ї стрілецької дивізії під командуванням Л. Ш. Мухамедьярова, які рухалися по правому березі Дунаю з Русе в район Відіна, побачили в Свіштові пам'ятник російським солдатам й офіцерам, котрі загинули в бою 15 червня 1877 р. Тут же бійці зробили привал, під час якого політпрацівники провели бесіди про російсько-турецьку війну, розповіли про бої в районі Свіштова. Потім біля пам'ятника були вишикувані військові частини, відбувся мітинг, після якого воїни Радянської Армії з розгорнутими прапорами пройшли перед могилою російських солдатів, віддаючи шану загиблим героям.

Командир 223-ї стрілецької дивізії полковник А. Г. Сагітов,

¹ В. Конобеев. Русско-болгарское боевое содружество в русско-турецкой войне 1877—1878 гг., М., 1953, стор. 68.

² Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 243, оп. 2924, спр. 12, арк. 146.

дізнавшись про те, що в м. Бяла теж є пам'ятники російським воїнам, наказав зупинитися. Тут бійці дивізії відвідали музей та інші історичні місця, пов'язані з боротьбою російських воїнів проти турецьких поневолювачів. Частини 87-го гвардійського моторизованого полку, що проходили через Плевен, побували в музеї Олександра II, мавзолеї св. Георгія, Скобелевському парку, біля пам'ятника російським солдатам й офіцерам³.

Ретельно готувалося командування фронту до встановлення меморіальної дошки на відомому пам'ятнику російським і болгарським героям Шипки. Військова рада фронту затвердила такий напис «Героям Шипки від імені частин 3-го Українського фронту переможної Червоної Армії».

17 листопада 1944 р. відбулась урочиста церемонія встановлення меморіальної дошки. Крім членів Військової ради 37-ї армії на чолі з її командуючим генерал-лейтенантом М. Н. Шарохінім і командирів корпусів, на ній були присутні більше ніж 50 офіцерів управління армії, батальйон піхоти з оркестром 244-ї стрілецької дивізії, ряд частин і підрозділів армії, а також болгарські селяни з навколишніх сіл⁴.

6 грудня 1944 р. меморіальні дошки були встановлені також на храмі-мавзолеї та в Скобелевському парку в Плевені. В зв'язку з відкриттям меморіальних дошок, Плевенський комітет Вітчизняного фронту переніс дату офіційного свята визволення міста з 11 на 6 грудня 1944 р. і закликав населення взяти участь в урочистій церемонії.

6 грудня біля мавзолею зібралося понад 13 тисяч жителів міста. В почесній варті стояли радянські і болгарські воїни. На трибуні були генерали Радянської Армії, командуючий болгарською армією, міністри уряду Вітчизняного фронту, а також запрошені представники англійської та американської військових місій в Болгарії. Заступник голови Союзної контрольної комісії в Болгарії генерал-полковник С. С. Бірюзов разом з болгарським міністром прийняли рапорти військових частин і підрозділів. Мітинг відкрив член Військової ради 37-ї армії генерал-майор В. Д. Шабанов. Виступили С. С. Бірюзов, керівники болгарського партизанського руху Терпішев, Марінов, представник міського комітету Вітчизняного фронту Таков, кмет Плевена Генев та ін. Повз храм-мавзолей пройшли з вітальними лозунгами і транспарантами жителі міста. Радянські офіцери поклали живі квіти.

Встановлення меморіальних дошок на Шипці і в Плевені було знято на плівку, а згодом на екранах кінотеатрів Болгарії та воїнам Радянської Армії демонструвався спеціальний кінонарис про встановлення меморіальних дошок радянськими воїнами-визволителями⁵.

Значну роль в інтернаціональному вихованні радянських воїнів у Болгарії відіграла преса. Виконуючи директиву політичного управління 3-го Українського фронту, армійські і дивізійні газети вміщували матеріали про пам'ятки російської слави. 28 вересня 1944 р. газета 57-ї армії «Звезда Советов» розповіла про великий інтерес, виявлений радянськими бійцями до плевенських пам'ятників⁶. 30 вересня цей же друкований орган умістив матеріал про військово-історичний музей в м. Бяла. Про відвідання пам'ятних місць писали газета 333-ї стрілецької дивізії «На страже Родины», орган 37-ї армії «Советский патриот» та ін.

³ Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 175, арк. 61—62.

⁴ Там же, ф. 392, оп. 8900, спр. 128, арк. 4.

⁵ Там же.

Визвольна місія Радянської Армії в Болгарії у вересні 1944 р. справила велике враження на болгарських трудящих, залишила глибокий слід в історії відносин народів Болгарії і Радянського Союзу. Відвідання історичних місць, пов'язаних з російсько-турецькою війною 1877—1878 рр., покладення вінків і встановлення меморіальних дошок на пам'ятних місцях, повсюдні радісні зустрічі з населенням викликали в солдатів й офіцерів Радянської Армії почуття глибокої поваги до болгарського народу. Все це сприяло дальшому посиленню морально-політичного гарту і військової дисципліни в частинах та підрозділах 3-го Українського фронту, які зміцнювали вічну і непорушну дружбу між двома великими народами.

⁶ Архів МО СРСР, ф. 413, оп. 10431, спр. 3, арк. 230.

Н. В. КОМАРЕНКО
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ
МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ
ІНСТИТУТІВ ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ
У ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ
(1931—1936 рр.)

Початок 30-х років характерний для України все більшим зміцненням позицій марксистсько-ленінської методології в усіх галузях науки, зокрема на одній з найважливіших її ділянок — в історії. Цей складний процес тривав у запеклій боротьбі з буржуазною ідеологією, її націо-

налістичними тенденціями в суспільствознавстві.

Комуністична партія, творчо розвиваючи марксистсько-ленінське вчення, закріплювала перші його успіхи і переходила до втілення революційної теорії в практику соціалістичного будівництва. В цьому напрямі важливі і складні завдання мали вирішити певні наукові установи — кожна відповідно за своїм профілем.

Постановою від 28 червня 1931 р. ЦК КП(б)У ухвалює перетворити економічний, філософсько-соціологічний та історичний відділи Українського Інституту марксизму-ленінізму (існував з 1922 по 1931 рр.) на самостійні науково-дослідні інститути, об'єднані у Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН)¹.

Новоутворена установа будувала свою роботу на зразок Комуністичної академії при ЦВК СРСР (1918) та Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук, заснованої в 1924 р. В сучасній літературі маємо лише окремі згадки про ВУАМЛІН, спеціальних же досліджень про її діяльність досі немає.

До складу ВУАМЛІН входило шість марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів, кожний з яких мав навчальну і наукову частини: Інститут філософії та природознавства, Інститут економіки, Інститут історії, Аграрний інститут, Інститут права та радянського будівництва й

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Збірник документів, т. I (1917—червень 1941 рр.), К., 1959, стор. 542. У примітці на 856 стор. збірника вказано, що ВУАМЛІН була створена 1932 р. Це не відповідає дійсності, бо вже 8 грудня 1931 р. відбулася I партконференція ВУАМЛІН, на якій виступив О. Г. Шліхтер. («Більшовик України», 1931, № 21—22, стор. 61).

Інститут кадрів; науково-дослідні кафедри національного питання та літературознавства. Дещо пізніше відкрилися ще три філії — Київська, Одеська, Дніпропетровська, в кожній з яких працювало по три секції: історична, економічна й філософська². Крім того, за рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У наприкінці 1931 р. було утворено науково-дослідний сектор партпропаганди й реорганізовано колишні заочні курси марксизму на сектор заочного навчання. Загальна кількість аспірантів по всіх інститутах та кафедрах ВУАМЛІН становила на 1.VII 1932 р. 625 чол., наукових співробітників — 115. чол.³

Всією роботою ВУАМЛІН керувала Президія. Надаючи виключно важливого значення діяльності асоціації, ЦК КП(б)У довірив високу посаду президента ВУАМЛІН випробуваному діячеві партії та уряду республіки О. Г. Шліхтеру; певний час на цій посаді перебував і О. П. Дзеніс.

При Президії існувало 14 постійних комісій, серед яких декілька й суто історичного профілю, як наприклад, вивчення проблем війни та історії сусідніх зарубіжних країн, комісія з історії більшовицької преси, теорії й практики комсомольського руху. В складі асоціації працювали і 14 марксистсько-ленінських наукових товариств істориків, сходознавців, педагогів, економістів та ін.⁴

ВУАМЛІН видавала журнал «Прапор марксизму-ленінізму» (у 1927—1931 рр. він був органом УІМЛ і називався «Прапор марксизму»); з 1932 р. мав підзаголовок — двомісячний орган Інституту філософії та природознавства ВУАМЛІН, з 1933 р. — двомісячний орган науково-дослідного Інституту філософії ВУАМЛІН. Починаючи з 1934 р., замість нього виходить російською і українською мовами загальний теоретичний двомісячний журнал асоціації «Під марксистсько-ленінським прапором»* (редколегія: З. А. Ашраф'ян, О. П. Дзеніс (відповідальний редактор), О. Ф. Мілославін та ін.). На сторінках журналу переважно й друкувалися співробітники ВУАМЛІН.

Центральний Комітет КП(б)У цілеспрямовував роботу всіх ділянок ВУАМЛІН, глибоко цікавився її науковою продукцією, рівнем підготовки спеціалістів; предметом особливої турботи ЦК була актуалізація проблематики наукових досліджень ВУАМЛІН як установи, що виникла на ґрунті нового соціалістичного ладу і мала на меті теоретично обґрунтувати «кроки саженні» радянських п'ятирічок. На загальних зборах парторганізації ВУАМЛІН, на її численних наукових сесіях та конференціях часто виступали секретарі ЦК КП(б)У П. П. Постишев, М. М. Попов.

Основні дослідження в галузі історії концентрувалися в Інституті історії (дирекція: Г. О. Карпенко, С. М. Покровський, І. Г. Паскель). Рішенням Президії ВУАМЛІН від 9 грудня 1932 р. при ньому було утворено такі 5 секторів: історії України (з секціями історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні); історії народів СРСР; історії народів Заходу; методологічний (з секціями ленінізму й історіографії); бібліографічний⁵. На кінець 1932 р. в інституті було близько 100 наукових співробітників та аспірантів. Плани науково-дослідної роботи, складені 1931 р., свідчили про активну участь його у культурному будівництві, в розв'язанні важливих завдань ленінської національної політики на Україні. Ними передбачалося дослідження вузлових проблем переважно соціально-економічної і політичної історії нової та нозітньої

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1249, оп. 1, спр. 13, арк. 38.

³ Там же, спр. 5, арк. 20.

⁴ «Більшовик України», 1931, № 21—22, стор. 62.

* Кілька перших номерів мали назву «Під марксо-ленінським прапором».

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1249, оп. 1, спр. 5, арк. 20, 40.

доби. В перший же рік свого існування інститут розпочав працювати над такими проблемами, як вчення В. І. Леніна про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну та боротьба проти фальсифікаторів цієї теорії; боротьба більшовизму з центризмом у II Інтернаціоналі; історія більшовицької партії як єдино послідовної революційної партії пролетаріату в боротьбі проти опортунізму в міжнародному революційному русі. Водночас співробітники Інституту брали участь в опрацюванні ряду комплексних тем із загального плану роботи ВУАМЛІН, що мало важливе значення для економічного й політичного розвитку країни в період соціалізму, таких як «Історія будівництва Дніпрельстану», «Донбас — соціалістична будова», «Світова економічна криза» (зокрема в Польщі та Румунії) та ін.⁶

Велике значення для розвитку історичної науки мала постанова ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1931 р. «Про видання історії заводів», за виконання якої зразу ж взялися співробітники ВУАМЛІН. Інститут історії виділив спеціальні бригади, які працювали над історією велетнів індустріальної України — харківських заводів «Серп і молот», паровозобудівного, ХЕМЗ, паровозних майстерень та інших. Про результати своєї праці дослідники доповідали на зборах робітників та безпосередньо в інституті.

Першою спробою створити марксистський курс історії України було видання в 1932 р. «Історії України» (том I. Передкапіталістична доба).

Автори — науковці-історики ВУАМЛІН З. Н. Гуревич, Г. О. Карпенко, С. М. Покровський, М. Є. Редін, М. І. Свідзінський. Правда, ця книга хибувала на ряд істотних недоліків, головним чином методичного та методологічного характеру, через що зазнала різкої критики з боку тогочасної наукової громадськості (напр., стаття Т. Т. Скубицького в журн. «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 3, стор. 104—122; та ін.).

Для подолання труднощів та вироблення марксистсько-ленінського методу наукового дослідження історії вчені прагнули встановити зв'язки з іншими науковими установами й організаціями країни. Так, Інститут історії ВУАМЛІН підтримував тісні контакти з Комуністичною академією в Москві, яка подавала надзвичайно велику допомогу досвідченими викладачами, доповідачами, консультаціями, рецензуванням та ін.

Виконуючи рішення XVII з'їзду ВКП(б), колектив істориків ВУАМЛІН накреслив широкий план науково-дослідної роботи, що передбачав розробку таких основних тем: 1) Диктатура пролетаріату і побудова соціалістичного суспільства; 2) Господарські завдання другої п'ятирічки; 3) До історії пролетарської революції і соціалістичного будівництва в УРСР; 4) До питань загальної кризи капіталізму⁷.

Основні напрями науково-дослідної роботи Інституту історії за 1933—1937 рр. характеризуються глибокою актуальністю і всесторонністю. Це ленінський етап в історичній науці, який досліджував питання про розвиток соціально-економічних формацій на Україні, періодизацію історичного процесу, історію робітничого класу і селянства, виникнення більшовизму, історію пролетарської революції, громадянської війни та соціалістичного будівництва; історія фабрик і заводів (разом із Всеукраїнською редакцією історії фабрик і заводів); міжнародний робітничий рух епохи імперіалістичної війни, історія Комінтерну; критика буржуазно-націоналістичної історіографії; видання і редагування творів класиків марксизму-ленінізму⁸.

⁶ «Більшовик України», 1931, № 21—22, стор. 63.

⁷ «Більшовик України», 1934, № 3, стор. 118.

⁸ Науковий архів Інституту історії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 39, арк. 44, 45.

Великого значення надавав інститут популяризації і роз'ясненню рішень XVII з'їзду, організовуючи виступи науковців у пресі, на партійних активах районів, заводів, на теоретичних конференціях тощо. Водночас ВУАМЛІН випускала популярні брошури з питань роботи з'їзду та почала готувати збірник, присвячений його підсумкам.

Щоб забезпечити реалізацію цих великих планів, ВУАМЛІН приділяв значну увагу перебудові науково-організаційної роботи, добору кадрів, перевірці виконання. Так, рішенням Президії асоціації вводилася нова система оплати праці науковим співробітникам; було ліквідовано попередню «зрівнялівку», коли науковець одержував зарплату незалежно від кількісного і якісного виконання наукового плану. ВУАМЛІН встановила норму наукової продукції для окремих категорій співробітників, ліквідувала систему розробки однієї теми цілою групою товаришів; відтепер кожен мав собі тему, яку й готував до друку. Її лише задалегідь колективно обговорювали⁹.

Вже в 1934 р., реалізуюючи рішення XVII з'їзду, співробітники Інституту історії друкують статті, присвячені організаційним принципам більшовизму (К. К. Гребенкін) та вченню В. І. Леніна про роль більшовицької партії в пролетарській революції (М. Є. Редін), читають лекції з історії ВКП(б), КП(б)У та про марксистсько-ленінську методологію в історичній науці. Того ж року ВУАМЛІН видає збірник статей, що викривали український буржуазний націоналізм на теоретичному фронті¹⁰. Але виданий після смерті М. О. Скрипника, як і інші видання того часу, він мав багато обмовного, давав невірні оцінки ряду важливих подій.

Після рішень ЦК ВКП(б) 1932 р. про середню і вищу школу в середніх навчальних закладах, як відомо, було запроваджено предметне викладання історії, складено стабільні підручники. Однак останні виявилися незадовільними. Саме цими обставинами і була викликана спеціальна Постанова Раднаркому Союзу РСР і ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. про викладання громадянської історії. Історики республіки були зобов'язані скласти ґрунтовний підручник і хрестоматію. Отже, перед нашими науковцями поставали нові відповідальні завдання, для успішного виконання яких потрібно було вжити ряд заходів. Уже 19 травня того ж року на багатолюдних зборах співробітників Інституту, викладачів вищої і середньої школи Харкова та аспірантів Інституту Червоної професури відомий учений Г. М. Панкратова зробила доповідь про викладання історії в СРСР та в капіталістичних країнах¹¹.

З метою виконання рішень ЦК при Інституті історії ВУАМЛІН організовується Всеукраїнська комісія по викладанню історії на чолі з науковцями М. М. Пакулем, М. Є. Редіним, Г. М. Шерманом¹², завданнями якої було: подати безпосередню допомогу середній школі в поліпшенні викладання історії; підготувати матеріали для використання їх на уроках; підбирати і рекомендувати матеріали як унаочнення; сприяти піднесенню на вищій рівень викладання історії у вузах.

Історики ВУАМЛІН брали активну участь у роботі курсів перепідготовки викладачів, влаштовували усні й письмові консультації, наукові доповіді і лекції, видання окремих тем та цілих спецкурсів, розробляли проблеми методики викладання предмету, організовували шефство окремих кафедр над школами тощо¹³. Члени комісії стали авторами

⁹ «Більшовик України», 1934, № 3, стор. 122, 125.

¹⁰ Знищити український націоналізм на теоретичному фронті. Збірник статей, вип. 1, Харків, Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, 159 с.

¹¹ «Історик-більшовик», 1934, № 1, стор. 143—145.

¹² «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 1, стор. 122.

¹³ Науковий архів Інституту історії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 29, арк. 7—9.

проекту програми історії України для вузів, виданого Інститутом історії ВУАМЛІН і НКО УРСР 1934 р. В основу проекту покладалася ідея єдності трудящих України і народів Росії в боротьбі з експлуататорськими класами, за перемогу пролетарської революції¹⁴. Програма ця не була позбавлена й істотних недоліків, що перш за все пояснюється тогочасним рівнем розвитку наукових знань з історії. Але сам факт появи такого видання уже свідчив про створення основи навчального курсу або підручника — його плану і змісту.

Одним з головних напрямків у науково-дослідницьких пошуках Інституту історії ВУАМЛІН (II квартал, 1934 р.) стає робота над підручником з історії України, яку здійснював колектив авторів у складі К. К. Гребенкіна, Т. Т. Скубицького, К. Х. Абраменко, Г. М. Шермана, М. Ф. Трегубенка, В. В. Гуристримби. Попередньо було проведено широку нараду викладачів, обговорено стабільну програму з історії України, підготовлено проект плану підручника з розглядом його на Президії ВУАМЛІН та врахуванням ряду корисних консультацій з боку московських істориків¹⁵.

1934 р. позначився ще однією важливою подією в житті інституту — в червні вийшов журнал «Історик-більшовик», орган Інституту історії ВУАМЛІН. До складу його редколегії входили М. М. Кіллерог (відповідальний редактор), К. К. Гребенкін, Т. Т. Скубицький, М. Ф. Трегубенко (відповідальний секретар).

Видання мало обсяг 10 друкованих аркушів, тиражем 2600 примірників. Основним завданням журналу була марксистсько-ленінська розробка і висвітлення громадянської історії та непримиренна боротьба за чистоту історичної науки¹⁶. В ньому друкувалися виступи і наукові статті П. П. Постішева, М. М. Попова, відомих вчених Г. М. Панкратової та Є. С. Шабліовського, рецензії науковців інституту. Але безпосередньо наукова продукція істориків ВУАМЛІН на сторінках журналу майже не відбивалася, а на вміщених рецензіях позначалася обстановка того часу — своєрідне навішування ярликів. Багато позитивного, що було кимось і колись зроблено, часто-густо перекреслювалося, практикувалися ненаукові методи й прийоми критики. Отже, цей перший і єдиний номер журналу не виконав своїх завдань. Позитивним у його роботі слід вважати лише те, що він виніс на обговорення ряд чергових завдань, пов'язаних з викладанням історії — одних з провідних у науковій роботі Інституту й на наступні роки.

Важливим етапом у діяльності ВУАМЛІН була робота над підготовкою курсу історії України. Вона виконувалася вже в Києві, що пояснювалося переїздом туди столиці республіки. Інститут історії розмістився на Бульварі Шевченка, 14. Рішення про створення марксистського підручника з історії УРСР мало виключно важливе політичне значення і розгортало широку програму наукових досліджень в цьому напрямі. За рішенням ЦК було утворено Головну редакцію курсу історії України в складі М. М. Попова, О. П. Дзеніса і Н. М. Войтинського. При ВУАМЛІН організовувалася авторська бригада, куди ввійшли К. Г. Гуслистий, Н. М. Войтинський, М. Ф. Трегубенко, В. В. Гуристримба, М. М. Кіллерог, К. К. Гребенкін, Т. Т. Скубицький, а також група істориків, котрі повинні були працювати над джерелами та розробкою окремих проблем¹⁷.

¹⁴ Скубицький Т. Т., Редін М. Є., Шерман Г. М. Проект програми історії України для державних університетів та педагогічних інститутів, за редакцією Скубицького, К., 1934, 64 с.

¹⁵ «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 1, стор. 122; № 2, стор. 164.

¹⁶ «Історик-більшовик», 1934, № 1, стор. 3.

¹⁷ «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 2, стор. 123.

З метою широкого обговорення майбутнього видання в пресі було опубліковано проект плану курсу¹⁸. З приводу цього редакція журналу звернулася з проханням до всіх наукових співробітників, викладачів вищої і середньої школи висловити зауваження та пропозиції. Завдяки цим заходам Інститут історії зумів на кінець 1935 року підготувати рукописи курсу історії України (до реформи 1861 р.), тобто I том (автори К. Г. Гуслистий, Т. Т. Скубицький, Г. Д. Луканенко, Ф. О. Ястребов) та більшість розділів II тому, що мав охоплювати період від 1861 р. до Лютневої буржуазно-демократичної революції. Водночас було виконано значну частину праці по підготовці III тому — Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні. До рецензування закінчених розділів підручника залучали відомих спеціалістів Москви, Харкова, Києва, Білоруської РСР та ін.¹⁹ Проте інститут не вклався в заплановані строки, і виданню, яке готувалося з таким великим напруженням, не судилося побачити світ.

Водночас співробітники інституту підготували до видання збірник вибраних творів В. І. Леніна про Україну, що мало надзвичайно важливе значення для висвітлення історичних подій на Україні з марксистських позицій²⁰. Збірник було видано російською та українською мовами. Також вийшов друком збірник з питань історії республіки, складений з праць М. М. Покровського. Крім того, планом інституту на 1935—36 рр. передбачалося скласти хрестоматію з історії УРСР; велася робота й по підготовці збірника нових архівних документів до 30-річчя революції 1905—1907 рр. на Україні.

Характер наукових досліджень з історії, їх проблематика й напрямки значною мірою відбивалися на сесіях ВУАМЛІН, що проходили майже щороку і перетворювалися на своєрідний огляд нових кадрів та результатів їх роботи. В них відзеркалювалися вузлові проблеми наукових пошуків, все те, що хвилювало розум молодих вчених. На черговій сесії ВУАМЛІН (у червні 1935 р.) О. Г. Шліхтер зробив ґрунтовну доповідь «Основні завдання більшовицької історії України». Виступи інших науковців свідчили про всезростаючий вплив марксистської методології на розробку важливих питань вітчизняної історії²¹. Тези цих виступів публікував журнал «Під марксистсько-ленінським прапором» (1936, № 1). Так, порівняно невеликий колектив Інституту історії ВУАМЛІН (на початок 1936 р. в ньому працювало 7 старших наукових співробітників постійних і 8 — за сумісництвом, 6 молодших, 7 асистентів і 4 референти²²) жив інтенсивним науковим життям, виступав зміцнілою науководослідною організацією, спроможною вирішувати багато складних завдань.

Яскравим свідченням всезростаючої ідейної зрілості істориків України була їх участь у роботі першої наукової конференції молодих учених республіки (Київ, 26—30 березня 1936 р.), скликаній за ініціативою ЦК ЛКСМУ²³, де соціально-економічну секцію представляли головним чином молоді здібні науковці ВУАМЛІН. На засіданні секції за-слушали 13 доповідей з актуальних питань історії, філософії та економі-

¹⁸ «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 5, стор. 154—172.

¹⁹ «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 4, стор. 121—122, 1936, № 3, стор. 152—153, 1936, № 4, стор. 123.

²⁰ В. І. Ленін. Статті і промови про Україну, К., Партвидав ЦК КП(б)У, 1936, 368 с.; В. І. Ленін. Статті і речи об Украине, К., Партиздат ЦК КП(б)У, 1936, 380 с.

²¹ «Під марксистсько-ленінським прапором», 1936, № 3, стор. 153.

²² «Під марксистсько-ленінським прапором», 1936, № 1, стор. 149.

²³ «Під марксистсько-ленінським прапором», 1936, № 2, стор. 124—133.

ки України; в обговоренні їх брало участь 50 чол. З доповідями виступили наукові співробітники Інституту історії К. Г. Гуслистий («Шляхетсько-магнатська диктатура на Україні в першій половині XVII ст.»), Т. Т. Скубицький («Боротьба старшинських груп і закріпачення селянства в 60-х рр. XVII ст.»), В. В. Гуристримба («КП(б)У в боротьбі проти Денікіна»), І. М. Премислер («Українська Соціалістична Радянська Республіка в 1919 р.») та М. Ф. Трегубенко («Про збройне повстання в 1905 р. на Україні»).

Інститут виховав цілу плеяду молодих фахівців, які і понині працюють на різних ділянках ідеологічного фронту. Цікавим є один з документів того часу: «Видатних успіхів добились асистенти Інституту історії Дядиченко, Котов, Лось. Президія УАМЛІН відзначила, що ці товариші можуть уже в 1936—37 учбовому році читати самостійно курс історії України у вузах»²⁴. Отже, одні з перших випускників ВУАМЛІН, а нині доктори історичних наук професори В. А. Дядиченко, В. Н. Котов, Ф. Є. Лось разом з багатьма іншими вихованцями асоціації стали відомими вченими країни, створили ряд ґрунтовних досліджень з різних питань історії України, успішно виховують кадри майбутніх фахівців.

На закінчення слід зазначити, що діяльність ВУАМЛІН була надзвичайно багатогранною і для свого часу досить інтенсивною. Найважливіший центр історичної науки в республіці, асоціація в 30-х рр. здійснила чималу корисну роботу, висвітливши з марксистсько-ленінських позицій ряд важливих проблем історії України. Однак варто підкреслити й те, що, розгортаючи свої дослідження, Інститут історії, як і інші подібні йому нові установи, стикався з багатьма труднощами, в першу чергу зумовленими новизною справи. А звідси й недоліки в роботі — це й незначна наукова продукція його співробітників, низька її якість та не завжди вдалий добір наукових кадрів, ще — недостатній вплив інституту на інші історичні заклади республіки тощо. І все-таки загальний зміст діяльності Інституту історії ВУАМЛІН дає всі підстави вважати, що він становить певний етап у розвитку історичної науки на Україні, а виховані інститутом кадри й досі міцно тримають прапор марксизму-ленізму.

Всі установи ВУАМЛІН, в тому числі й Інститут історії, 1936 р. були переведені до складу АН УРСР.

²⁴ «Під марксистсько-ленінським прапором», 1936, № 4, стор. 128.

М. І. МАЛЬЦЕВ

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНЕ
ТА КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО
У ДОНБАСІ В РОКИ
ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

У роки індустріалізації країни Комуністична партія і Радянський уряд приділяли багато уваги житлово-комунальному будівництву, адже в цей час у зв'язку із збільшенням припливу в промисловість робітників проблема нестачі житла ставала

за дедалі гострішою. «Житлове питання в побути робітників, — підкреслювалося в резолюції об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (липень 1926 р.), — стає одним з найгостріших питань, без позитивного розв'язання якого неможливе скільки-небудь значне поліпшення становища робітників. Крім того, житлова криза, що посилюється, затримує далі розгортання промисловості, становлячи значну перешкоду в справі

залучення робочої сили до виробництва і негативно впливає на зростання продуктивності праці»¹.

Враховуючи важливість вирішення житлової проблеми, липневий Пленум ухвалив ряд рішень, що передбачали посилення темпів житлово-кооперативного та індивідуального будівництва, зокрема створення постійного фонду робітничого житлового будівництва, до якого мали надходити кошти з бюджетних асигнувань, відрахування від прибутків підприємств, квартирної плати тощо. Пленум прийняв також рішення доручити Держплану СРСР скласти п'ятирічний план житлового будівництва з урахуванням збільшення попиту на нього².

Важливі заходи щодо розгортання житлово-комунального будівництва у перші роки індустріалізації вживалися й на Україні. Зокрема, велике значення відіграли рішення X з'їзду КП(б)У. В резолюції «Про перспективи господарського будівництва», прийнятій у листопаді 1927 р., вказувалося на необхідність розгортати житлове будівництво відповідно до загального плану розвитку промисловості, звернувши особливу увагу на задоволення соціально-побутових потреб трудящих. Ряд рішень з'їзду стосувався благоустрою міст і робітничих селищ, насамперед тих, що знаходилися в промислових економічних районах країни. При цьому одне з найважливіших завдань полягало в зміні їх зовнішнього вигляду, поліпшенні комунального господарства, планування вулиць, площ, скверів, створенні всіх умов для радісного життя трудящих³.

Рішення партії та уряду мали особливе значення для Донбасу. Як відомо, до революції житлово-комунальні умови шахтарів цього важливого економічного району були дуже несприятливими. Царизм майже не відпускав коштів на житлове будівництво. Тому робітники були вимушені самі будувати собі житло або жити в крихтих халупах, складених з обапелів і обмащених глиною⁴. Називали їх тоді «собачівками». В них було душно, сиро, темно. Після обстеження трупів гірників інспектор Зінченко писав: «Я зайшов в одне з таких жител — конуру, вириту в землі, і не міг пробути в ній і п'яти хвилин. Повітря, бруд у таких приміщеннях жахливі. Влітку в землянках вісім саженой довжиною та шість шириною мешкає 15 чол., а взимку живуть 50—60 чол. Вікна в цих «каютах» у більшості випадків відсутні, їх замінюють маленькі отвори з вставленим куском скла невизначеної форми. Йй богу, собака конура, навіть у поганого хазяїна, чистіше та краще... Якщо йде дощ, робітники змушені в своїх землянках приймати брудний «дух» через те, що течуть дах і стіни цього житла»⁵.

Особливо тяжкими були житлові умови трудящих Горлівки. «На шахті № 5,— зазначалося в одному з обстежень,— квартири без стелі, з дахами, що течуть, і переважно із земляною підлогою, ніде немає подвійних рам і нормального освітлення; квартири холодні; темно, як в могилі, дихати нічим. На цілому ряді рудників картина та ж, якщо не гірше». Обстеживши 196 приміщень Юзівки, лікар Станіславський виявив 76% з них «настільки сирими, що в деяких стіни від підлоги до стелі були чорними від вогкості та плісняви»⁶.

¹ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2, К., 1954, стор. 268.

² Там же, стор. 269—270.

³ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов и конференций, К., 1958, стор. 408.

⁴ Донбасс — крепость социалистической экономики. Статьи и цифровые материалы, Донецк, 1938, стор. 13.

⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 33, од. зб. 3, арк. 3.

⁶ А. С. Кирзнер. Горнорабочие Донбасса и Криворожья в первой российской революции, Харьков, 1926, стор. 10.

Значно поліпшилися житлово-побутові умови трудящих Донбасу тільки після перемоги Великого Жовтня. Незважаючи на труднощі, викликані громадянською війною, партія та уряд приділяли постійну увагу забудові та плануванню робітничих селищ і міст, їх благоустрою. В цьому відношенні велике значення мали розроблене 1920 р. будівельним відділом Центрального правління кам'яновугільної промисловості положення «Про заходи щодо поліпшення житлових умов, планування та забудови робітничих селищ» і постанова Парткомпраці «Про робітничі житла і фабрично-заводські селища». Згідно з ними на 25% території міст зводилися житлові будинки, а на решті — громадські споруди, розбивалися бульвари, прокладалися вулиці⁷. Щорічно партія та уряд виділяли великі асигнування на житлово-комунальне будівництво. Це дало змогу значно розширити житловий фонд Донвугілля, про що свідчить таблиця⁸:

Рік	Кількість житла (тис. л ²)	Середньомісячна кількість трудящих (тис. чол.)
1923/24	381,7	121,2
1924/25	201,1	103,6
1925/26	536,1	145,1
1926/27	1622,0	175,0
1927/28	1437,3	181,6

Однак темпи житлового будівництва були недостатніми в зв'язку з реконструкцією старих та введенням у дію нових промислових підприємств. Так, наприкінці 1928 р. у промисловості Донбасу працювали 201 тис. чол., а загальна кількість населення басейну досягала 415 тис. У цей час загальна житлова площа становила 2084 тис. м², тобто в середньому на душу населення припадало 5 м² — менше офіційно встановленої мінімальної норми. Наприкінці п'ятирічки чисельність робітників Донбасу збільшилася до 244 тис., а разом з сім'ями — до 660 тис.⁹ Це зумовило гострий дефіцит житла. Так, якщо в 1926—1927 рр. 53,3% робітників мали квартири, то в 1927—1928 рр. — лише 48,8%. 1928 р. на деяких підприємствах Артемівського округу на душу населення припадало 2—3 м²¹⁰.

Тому було необхідно значно прискорити темпи житлового будівництва, особливо в Донбасі. За роки п'ятирічки для цього виділялося 250 млн. крб. і передбачалося заселити понад 2,5 млн. м² житлової площі¹¹. Великі кошти витрачалися також на благоустрій міст та робітничих селищ, зокрема на прокладення в них доріг, асфальтування тротуарів, озеленення та електрифікацію вулиць, налагодження трамвайного й автобусного сполучення. Загалом на житлово-комунальне та культурне будівництво Донбасу асигновано 353 млн. крб. З них: на благоустрій — 46 млн., культурне будівництво — 32 млн., водопостачання — 30 млн. крб.¹²

У роки першої п'ятирічки забудова міст Донбасу здійснювалася на основі затверджених конструкторським бюро типових проектів.

⁷ История технического развития угольной промышленности Донбасса, т. I, К., 1969, стор. 568.

⁸ М. Р. Гуревич. Основные данные пятилетнего плана развития каменноугольной промышленности Донбасса, Донецк, 1930, стор. 41.

⁹ Там же, стор. 41—42.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 26, од. зб. 784, арк. 40; оп. 67, од. зб. 488, арк. 99.

¹¹ М. Р. Гуревич. Назв. праця, стор. 42.

¹² Там же, стор. 43.

Найпоширенішим з них був проект одноповерхового чотириквартирного будинку для сімейних робітників. Такі будинки споруджувалися в кварталах з садибною забудовою, що давало змогу трудящим мати свій город і господарство. Як правило, квартири були дво- та трікімнатними з пічним опаленням. Інший проект — одноповерхові гуртожитки, що склалися з чотирьох великих кімнат загальною площею 480 м². Вони були розраховані на 80 холостяків. Пізніше для холостяків споруджували двоповерхові багатоквартирні будинки з усіма комунальними вигодами.

За типовими проектами будували й селища для робітників однієї шахти або заводу чи кількох підприємств. Густина населення в них не повинна була перевищувати 36—55 чол. на гектар, житлові будинки займати 30—45% території, громадські — 3,6%, вулиці, парки, сквери та зелені насадження — 26—39%. Населення міст мало не перевищувати 300—500 тис. чол.¹³

Боротьбу за перетворення міст Донбасу в культурні благоустроєні центри очолили місцеві партійні організації. Зокрема, велику роботу в цьому напрямі провела Артемівська парторганізація. На території Артемівського округу знаходився ряд міст і промислових центрів, зокрема Горлівка, Краматорськ, Слов'янськ та ін. У них для трудящих зводилися одно-, дво- та триповерхові будинки з водопроводом, електричним освітленням, літніми кухнями. Артемівський окружком КП(б)У викривав недоліки в діяльності будівельних організацій, вказував шляхи їх подолання тощо. За його ініціативою на суботниках та недільниках тисячі трудящих Артемівська прокладали дороги й асфальтували вулиці, озеленяли місто, рили траншеї та укладали труби для водопроводу, що сприяло швидкому введенню останнього в дію.

17 серпня 1928 р. на засіданні Артемівського окружного КП(б)У зазначалося, що деякі господарські та профспілкові керівники не завжди використовували за призначенням відпущені кредити, розбазарювали будівельні матеріали, затягували строки виконання робіт. Окружком КП(б)У вимагав від партійних організацій якнайшвидше усунути виявлені недоліки, добиватися своєчасного виконання планів житлового будівництва. Крім того, було прийняте рішення про спорудження лікарняних містечок у Горлівці, Єнакієвому, Костянтинівці, Артемівську та інших містах¹⁴. Постанова окружному КП(б)У мала велике значення для місцевих партійних, радянських та господарських органів, які стали здійснювати повсякденне керівництво житлово-комунальним та культурним будівництвом. За короткий строк вони мали вжити заходів щодо поліпшення комунального обслуговування трудящих. Так, у 12 селищах міського типу (Костянтинівці, Краматорську, Дебальцевому та ін.) не було центрального водопроводу, а основним джерелом постачання стали криниці, забруднена вода яких часто призводила до поширення захворювань. Лазні працювали лише в 21 селищі округу з 47. У багатьох містах не було каналізації, трамвайних або автобусних ліній¹⁵ тощо.

Успішному вирішенню цих питань значною мірою сприяла постанова ЦВК і РНК СРСР від 4 січня 1928 р. «Про житлову політику». В ній були визначені форми, методи і темпи розвитку житлового будівництва в наступні роки. Відповідно до постанови відповідальність за будівництво житлово-комунальних споруд покладалася на місцеві Ради та промислові підприємства. «Визнати,— говорилося в постанові,— основ-

¹³ Странительство предприятий угольной промышленности СССР, М., 1957, стор. 24.

¹⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 8, оп. 1, од. зб. 529, арк. 111.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 67, од. зб. 488, арк. 99.

ними забудовниками робітничих жител підприємства промисловості та транспорту і місцеві Ради». ЦВК і РНК СРСР визнали за доцільне «дальше розширення індивідуального робітничого житлового будівництва в робітничих селищах та промислових районах, де побутові та економічні умови не дають змоги ще достатньою мірою розвивати велике державне і кооперативне житлове будівництво»¹⁶. Велику увагу партія та уряд приділяли фінансуванню будівництва. Уряди союзних республік мали встановити контроль за тим, щоб з бюджетів міст та селищ міського типу виділялися певні асигнування на житлове будівництво.

Партійні організації та місцеві радянські органи Донбасу робили все для втілення в життя накреслень партії та уряду. В цьому відношенні заслуговує на увагу досвід Донецької партійної організації. На місці «собачівок», халуп, що залишилися в спадщину від минулого, почали зводити дво- та триповерхові будинки з електричним освітленням, водопроводом, літніми кухнями та іншими комунальними вигодами. Водночас розширювалася мережа клубів, бібліотек, будинків культури. 1928 р. у Донецьку розпочато будівництво клубу металістів на 3 тис. місць, для чого з місцевого та республіканського бюджетів виділено 3 млн. крб. Будинки культури мали бути відкриті й на околицях міста — на Петрівці, в Рутченковому, Будьонівці¹⁷.

В наступні роки обсяг житлово-комунального та культурного будівництва розширився. Наприклад, 1931 р. порівняно з попереднім роком прокладено вдвоє більше трамвайних колій. Якщо 1931 р. у середньому на душу населення витрачалось 13,8 квт/год електроенергії, то 1932 р.— 20. 1932 р. довжина міського водопроводу досягла 52 км проти 30 км у 1931 р. Рік у рік збільшувалася житлова площа Донецька. Якщо за станом на 1 січня 1931 р. вона дорівнювала 887 452 м², то на 1 січня наступного року — 1 112 480 м²¹⁸. У його благоустрої, озелененні брали активну участь мешканці, які неодноразово виходили на суботники та недільники. Завдяки цьому Донецьк став одним з найкрасивіших міст Донбасу. 1930 р. зелені насадження в ньому розмістилися на площі 220 га, 1931 р.— 415, то 1932 р.— 565 га¹⁹.

Великі зміни відбувалися в цей час і в іншому промисловому центрі краю — Макіївці. Вже в 1927—1930 рр. на житлове будівництво тут було асигновано 12 697 505 крб., а лише в 1931 р.— 10 410 226 крб. Однак житлова проблема не була розв'язана, адже на душу населення припадало в середньому 2,6—2,8 м². Пленум Макіївського міського партійного комітету, що відбувся в березні 1931 р., розробив програму житлово-комунального будівництва, якою передбачалося найближчим часом значно поліпшити забезпечення населення житлом. У центрі міста планувалося прокласти головну магістраль, на якій розмістити Будинок Рад, палац культури металістів, кінотеатр, готель, поліклініки, дві семирічні школи, універмаги, їдальні та кафе. Передбачалося також налагодити автобусне сполучення між центром міста та його околицями: Ханжонковим, Криничною, Чайкіним, Бутівкою, збудувавши для цього шосейну дорогу. Крім того, намічалось прокласти трамвайні лінії до трубного заводу, станції Уніон, шахт «Іван», «Італія» тощо. 1932 р. мав стати до ладу банно-пральний комбінат, налагоджено водопостачання міста, електрифіковано квартири²⁰. Вжиті пленумом

¹⁶ Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.). Сборник документов, т. 1, М., 1967, стор. 697—698.

¹⁷ «Пролетар» (орган Всеукраїнської ради профспілок), 19 травня 1928 р.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—7, од. зб. 262, арк. 15.

¹⁹ Там же.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 17, оп. 26, од. зб. 319, арк. 10—12, 16.

заходи значною мірою активізували житлово-комунальне будівництво. Велику роботу в цьому напрямі провела й Маріупольська партійна організація. В резолюції пленуму Маріупольського міськкому КП(б)У, що відбувся 5 вересня 1931 р., передбачалося: підведення водопроводу до квартир трудящих, спорудження першої черги трамвайного кільця, створення нових вулиць, скверів тощо. За короткий строк лише на заводі «Азовсталь» мали бути збудовані 100 гуртожитків для молодих робітників і 3500 типових квартир для сімейних та інженерно-технічного персоналу. Це пояснювалося швидким зростанням чисельності робітників. З 1928 до 1931 р. населення Маріуполя збільшилось більше ніж у 2 рази і становило 163 тис. чол.²¹ Важливих заходів щодо поліпшення житлово-комунальних та побутових умов населення вжили також партійні організації Горлівки, Кадіївки, Луганська та інших міст Донбасу.

Отже, в роки першої п'ятирічки партійні організації Донбасу приділяли велику увагу культурному та житлово-комунальному будівництву. Комуністична партія і Радянський уряд постійно піклувалися про відпочинок та охорону здоров'я трудівників шахтарського краю. За рішенням уряду в Сочі, Алуці, Ялті та інших містах для них відкривалися санаторії та будинки відпочинку. Це сприяло підвищенню політичної та трудової активності трудящих, що було однією з найважливіших умов успішного виконання завдань п'ятирічки.

²¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 19, оп. 1, од. зб. 85, арк. 153, од. зб. 88, арк. 57.

П. Я. СКОТАРЕНКО
ДО ПИТАННЯ
ПРО СТВОРЕННЯ
РОСІЙСЬКОЇ
ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ
ЩОДО СКЛИКАННЯ
VI (ПРАЗЬКОЇ)
ВСЕРОСІЙСЬКОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ РСДРП

Як відомо, після січневого пленуму ЦК 1910 р. Російська соціал-демократична робітничка партія переживала тяжку, так звану «об'єднавчу» кризу. Меншовики-ліквідатори, одзовісти та троцькісти, користуючись підтримкою примиренців, зривали роботу Центрального Комітету РСДРП.

Наприкінці травня — на початку червня 1911 р. в Парижі під керівництвом В. І. Леніна відбулась нарада членів ЦК РСДРП, яка обговорила становище в партії і прийняла рішення скликати VI загальнопартійну конференцію. З цією метою була створена Закордонна організаційна комісія (ЗОК), в обов'язки якої входило утворення Російської організаційної комісії (РОК) по скликанню конференції РСДРП¹.

В історичній літературі заплутаним є питання: хто в які райони та міста Росії, був відряджений уповноваженим для створення Російської організаційної комісії. Н. К. Крупська, наприклад, в спогадах про Леніна писала, що в серпні 1911 р. в Росію поїхали слухачі ленінської партійної школи в Лонжюмо: Б. А. Бреслав (Захар) — до Петербурга і Москви, І. І. Шварц (Семен) — на Урал і в Катеринослав і Г. К. Орджонікідзе — на Південь².

В історичній літературі заплутаним є питання: хто в які райони та міста Росії, був відряджений уповноваженим для створення Російської організаційної комісії. Н. К. Крупська, наприклад, в спогадах про Леніна писала, що в серпні 1911 р. в Росію поїхали слухачі ленінської партійної школи в Лонжюмо: Б. А. Бреслав (Захар) — до Петербурга і Москви, І. І. Шварц (Семен) — на Урал і в Катеринослав і Г. К. Орджонікідзе — на Південь².

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, К., 1954, стор. 229.

² Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 177.

Дещо інше писав І. І. Шварц, зазначаючи, що створення РОК було доручено лише йому та Г. К. Орджонікідзе, який відвідав Петербург, Київ, Миколаїв, Одесу, Катеринослав, Ростов, Баку і Тифліс, «де йому вдалося негайно відновити організації і зв'язатися з існуючими групами», а він (Шварц) «слідом за ним поїхав на Урал, де також вдалося відновити організацію»³.

Беручи за основу згадані спогади, одні історики писали, що в Росії уповноваженими для організації РОК були відряджені лише Г. К. Орджонікідзе та І. І. Шварц⁴, другі,— що І. І. Шварц був відряджений на Урал і в Катеринослав⁵, інші,— що Г. К. Орджонікідзе в Росії особисто відвідав Петербург, Київ, Ростов, Баку, Тифліс, Катеринослав, Харків, Полтаву, Луганськ, Херсон, Одесу і Миколаїв⁶.

Відповіді на поставлені запитання дають змогу документи Г. К. Орджонікідзе. Так, у фінансовому звіті витрат за три з половиною місяці по організації РОК, представленому Г. К. Орджонікідзе Закордонній організаційній комісії 10 (23) листопада 1911 р. зазначалося, що уповноваженими в Росію були відряджені Г. К. Орджонікідзе, І. І. Шварц, Б. А. Бреслав та ін. У звіті були вказані маршрути їх поїздки, а також організації, з делегатів яких була створена РОК. Г. К. Орджонікідзе («Микола») писав, що одержані 846 крб. він витратив так: «Поїздка в Пет[ербург] і Москву, 12 днів — 50 крб.; телеграма т. Захару — 3 [крб.]; на проїзд до Петер[бурга] — 14 [крб.]; Семену — 11 [крб.]; проїзд в Єкатеринбург через Пітер — 14 [крб.]; Петербурзьк[ому] делегату — 25 [крб.]; від Пітера до Києва М[иколи] — 15 [крб.]; поїздка київ[сько]-катер[инославського] дел[егата] і М[иколи] на РОК — 39 [крб.].

Київ[сько]-кат[еринославському] дел[егату] на місці — 7 [крб.]; Єкатеринбурзьк[ому] делег[ату] — 5 [крб.]. Тифліськ[ому] делег[ату] — 10 [крб.] Заміна міста, від Б[аку] до Т[ифлісу] і на 5 чол. в 7 днів — 60 [крб.]. Зворотній шлях бак[инського] дел[егата] — 8 [крб.] Київ[сько]-катер[инославському] [делегату] зворот[ній] шлях через Харків — 31 [крб.]. Тов[аришам], направленим на роботу — 80 [крб.] Єкатеринбурзьк[ому] дел[егату] на зворотній шлях і т. Зах[ару] на роботі — 70 [крб.]. Залишилося на руках у заарештованих тов[аришів] — 25 [крб.]. Витрати на утримання і дрібні витр[ати] на М[икола] — 90 [крб.] Пашпорт, квиток і зупинка у Києві — 98 [крб.]

Всього 696 крб. У касі РОК — 150 крб.

Сума ця витрачена за 3¹/₂ місяці.

Микола. 23/ХІ»⁷

³ І. І. Шварц. В те дни.— «Правда», 18 січня 1937 р.

⁴ Є. Корнієнко. Партія більшовиків в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.), К., 1959, стор. 10.

⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В шести томах, т. 2, К., 1967, стор. 329.

⁶ П. Величай. Празька партійна конференція, К., 1962, стор. 15; М. Москалев. Бюро Центрального Комітета РСДРП в Росії (август 1903 — март 1917 г.), М., 1964, стор. 182; Из истории Одесской партийной организации. Очерки, Одесса, 1964, стор. 114; П. Пияшев. Воровский, М., 1959, стор. 163; И. П. Никифорова. Партийная организация Одессы в годы реакции и нового революционного подъема (1907—1914 гг.). Автореферат кандидатской диссертации, Одесса, 1963, стор. 14; К. Остроухова. Шестая (Пражская) Всероссийская конференция РСДРП, М., 1950, стор. 23; І. Л. Болясний. Робітничий рух у Катеринославській губернії в 1910—1914 роках, Харків, 1963, стор. 20; В. Д. Перекрестов. Борьба большевистских организаций на Украине против ликвидаторов и отзовистов в годы столыпинской реакции (1908—1912 годы). Кандидатская диссертация, К., 1953, гл. III.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 17, од. зб. 1190, арк. 1—1 зв.

У листі від 29 серпня 1911 р., який Г. К. Орджонікідзе надіслав з Баку в Закордонну організаційну комісію⁸, зазначалося, що спочатку (у першій половині липня 1911 р.) ЗОК мала намір відрядити його до Києва, Катеринослава, Полтаву, Луганськ, Херсон, Одесу, Миколаїв, Ростов, Баку, Тифліс та в інші міста Закавказзя. Йому доручалося ознайомити місцеві партійні організації, групи й осередки з станом справ у партії і запропонувати їм готуватися до конференції, яку намітила скликати нарада членів ЦК РСДРП в червні 1911 р. Напередодні від'їзду до Росії, зазначав Г. К. Орджонікідзе, він разом з секретарем ЗОК визначив більші організації, з представників яких повинна була створена Російська організаційна комісія. У звіті і у згаданому листі він писав, що об'їзд організацій після Петербурга почав з Києва. Звідти відрядив члена місцевого комітету Д. М. Шварцмана⁹ до Катеринослава, а сам поїхав у Ростов і на Кавказ, у Баку і Тифліс.

Як видно із документів Г. К. Орджонікідзе, в інших містах України обраних для об'їзду спочатку (Харків, Полтава, Луганськ, Херсон, Одеса), він особисто не був.

Про це свідчать і посередні факти — немає, по-перше, документальних даних інших джерел чи свідчень у спогадах сучасників. По-друге, об'їзд багатьох міст України потребував би багато часу і коштів, чого у Г. К. Орджонікідзе, як і в інших уповноважених ЗОК, на жаль, не було. Треба було економити кожен копійку, бо ЗОК, у якій у цей час верховодили примиренці, саботувала створення РОК без ліквідаторів і скликання партійної конференції.

Отже, уповноваженими ЗОК для створення Російської організаційної комісії по скликанню VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП були відряджені Б. А. Бреслав — у Петербург і Москву, І. І. Шварц — на Урал, Г. К. Орджонікідзе — на Україну, південь Росії і Кавказ.

На Україні роботу по створенню РОК вів тільки Г. К. Орджонікідзе, який відвідав лише Київську організацію РСДРП.

⁸ Г. К. Орджонікідзе. Статті і промови, т. I, К., 1957, стор. 4—5. Копія листа була надіслана ЦО «Соціал-Демократ».

⁹ Д. М. Шварц-Шварцман. Из революционного прошлого (Киевская организация РСДРП и Пражская конференция). — «Вопросы истории КПСС», 1967, № 1 стор. 117.

П. С. ГОНЧАРУК

ПИТАННЯ КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ
В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
КИРИЛО-МЕФОДІЇВЦІВ

Українській мові, літературі та народній освіті судилося пройти складний шлях боротьби за право на своє існування. Переборюючи опір ідеологів великодержавної політики російського царизму, прогресивні діячі української культури десятки років боролися за вільний її розвиток, самобутність, здатність внести гідний вклад у скарбницю світового прогресу.

Чимало у цьому напрямі зробили члени Кирило-Мефодіївського товариства — таємної політичної організації на Україні. До неї входила різночинська інтелігенція (викладачі університетів, вчителі, службовці та студенти), яка, спираючись на досягнення попередніх поколінь українського та російського визвольного руху, в другій половині 40-х років XIX ст. висловила протест проти національного гноблення, самодержав-

ства. Чимало у цьому напрямі зробили члени Кирило-Мефодіївського товариства — таємної політичної організації на Україні. До неї входила різночинська інтелігенція (викладачі університетів, вчителі, службовці та студенти), яка, спираючись на досягнення попередніх поколінь українського та російського визвольного руху, в другій половині 40-х років XIX ст. висловила протест проти національного гноблення, самодержав-

но-кріпосницької системи, вимагала ліквідувати поділ суспільства на стани, скасувати кріпосне право, проголосити республіку, залучити народні маси до активного громадсько-політичного життя, забезпечити всім народам вільний політичний і культурний розвиток.

Членами Товариства були революціонер-демократ Т. Г. Шевченко, М. І. Гулак, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. Л. Андрузький, М. І. Савич, відомі тоді історики та письменники ліберально-буржуазного напрямку М. І. Костомаров, П. О. Куліш та ін. Протягом січня 1846 р.— березня 1847 р. вони виробили «Статут слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія», політичну програму «Книги буття українського народу» («Закон божий»), звернення «Брати українці!» та «Брати великоросіяни і поляки!», а також написали чимало історичних праць, публіцистичних та художніх творів, у яких містяться важливі думки з приводу розвитку й становлення української мови, літератури, запровадження народної освіти. В 40-х роках XIX ст. ці питання були одними з найпекучіших, оскільки царські сатрапи проводили на Україні жорстоку русифікаторську політику.

Незаперечним є той факт, що формування й розвиток української літератури в першій половині XIX ст. відбувалися під благодійним впливом прогресивної російської літератури, представники якої (О. С. Пушкін, О. С. Грибоєдов, М. Ю. Лермонтов, М. В. Гоголь), користуючись новим методом критичного реалізму, перетворили свої пера в гостру зброю боротьби проти свавілля поміщиків і царизму, всієї феодално-кріпосницької системи. У своїх творах вони оспівували гуманізм, волелюбство, патріотизм, освіту та культуру.

Все це наклало глибокий відбиток на погляди кирило-мефодіївців щодо розвитку української літератури. Т. Г. Шевченко перший вказав, що твори прогресивних українських письменників І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. П. Гулака-Артемівського, Є. П. Гребінки та інших мають величезну суспільно-громадську значимість¹. Особливо високу оцінку поета-революціонера дістала творчість Котляревського. У вірші «На вічну пам'ять Котляревському» він писав:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!²

Водночас Великий Кобзар різко критикував їх за непослідовність і лібералізм, докладаючи всіх зусиль, щоб вивести українську літературу на шлях реалізму та революційного демократизму³. Слідом за Т. Г. Шевченком кирило-мефодіївці вказували, що українська література має перетворитися в могутній засіб поширення визвольних ідей, а в умовах відсутності політичної свободи — і на єдине джерело, яке дасть народові змогу розповідати про жахливу дійсність та свої помисли про краще майбутнє. Революціонер-демократ гостро критикував тих письменників, які не відстоювали інтересів народних мас, боялись писати правду про їх тяжку працю, безправне становище, утримувалися висловлювати думки про необхідність ліквідації кріпосницького ладу тощо. Він сбурувався, що навіть чимало талановитих письменників обмежувались описом побутових картин, забували про славі традиції визвольної боротьби народу проти соціального й національного гноблення, не виховували любові до батьківщини та ненависті до її ворогів. «Прочитали

¹ Історія української літератури, т. 3, К., 1968, стор. 89.

² Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах (далі — ПЗТ), т. 1, К., 1939, стор. 13.

³ Історія української літератури, т. 3, стор. 89.

собі по складах «Енеїду»,— писав про таких авторів Т. Г. Шевченко в передмові до неопублікованого «Кобзаря» 1847 р.,— та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою, шапок не скидаючи... Щоб знати людей, то треба пожити з ними, а щоб їх списувати, то треба самому стати чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу. Отоді й пишіть і друкуйте, і труд ваш буде трудом чесним»⁴.

На слідстві П. О. Куліш указував, що «палкі почуття любові до людства примушують малоросійських письменників звертати увагу публіки на поліпшення побуту простолюдинів». Однак він перебільшував роль літератури в історичному розвитку, вважаючи нібито вона «зможе довести помічників навіть до того, що вони добровільно звільнять кріпаків з неволі»⁵⁻⁶.

Кирило-мефодіївці завжди тепло вітали появу нового, справді народного художнього твору, що сприяв розгортанню боротьби народу проти кріпосництва і царизму, служив розвитку демократичної літератури та освіти народних мас. В революційно-демократичних творах радикально настроєні члени Товариства вбачали зброю великої сили. Найбільше вони любили і цінили за глибокий революційний зміст, любов до трудового народу й ненависть до гнобителів творчість Т. Г. Шевченка, зокрема його поеми «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Єретик». Твори Кобзаря відіграли велику роль у розвитку літературних смаків та уподобань навіть у таких ліберально настроєних братчиків, як П. О. Куліш, М. І. Костомаров та ін.

Даючи відсіч ідеологам великодержавного шовінізму типу Сенковського, окремі кирило-мефодіївці ще напередодні створення Товариства були переконані, що розвиток національної культури є закономірним процесом і впливає з прагнення українського народу до прогресивного розвитку. «Чимало сучасних рецензентів,— писав М. І. Костомаров,— називають це прагнення писати по-українському незрозумілою вигадкою, але думають так безліцтвено: це є потребою часу, тому що витікає з тих начал, що оживляють теперішнє суспільство»⁷. П. О. Куліш також вказував, що розвиток української літератури обумовлений об'єктивними причинами і йде поруч з розвитком української нації, а тому його не зупинить ніяка сила. «Якщо зів'януть всі нині працюючі на літературній ніві українці,— говорив він на допиті у III відділенні,— з'являться нові із простолюдинів і цим новим діячам літератури сама природа підкаже, що треба любити рідну мову й поезію»⁸. Куліш правильно зауважував, що література, як і вся українська культура, має глибоке коріння, тому необхідно вживати дійових заходів до її дальшого розвитку.

Як свідчать численні факти, кирило-мефодіївці через усе життя пронесли палку любові до усної народної творчості, особливо до дум, пісень та переказів на історичну тематику. Фольклор був одним з джерел, звідки вони черпали свої естетичні та історичні уподобання. Цей зв'язок легко простежується в ранніх літературних та історичних творах членів Товариства, зокрема у віршах, баладах, поемах на побутову, соціальну та історичну тематику.

Т. Г. Шевченко, П. О. Куліш, М. І. Костомаров, Г. Л. Андрузький з великою пошаною ставилися до носіїв історичної пісні — кобзарів. За

⁴ Тарас Шевченко. ПЗТ, т. 1, стор. 375.

⁵⁻⁶ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців (далі — Матеріали), К., 1915, стор. 70, 71.

⁷ И. Галка (Н. И. Костомаров). Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке, Харьков, 1843, стор. 43.

⁸ Матеріали, стор. 71—72.

висловом відомого в ті часи вченого-слависта І. І. Срезневського, сива давнина «зберігалася в пам'яті бандуристів, нащадків тих бандуристів, які подібно скальдам скандинавів супроводжували хоробрих волелюбів запорізьких у всі походи, подібно скальдам збуджували їх в битві своїми піснями, подібно скальдам, зберігали для потомства в піснях і думках своїх подвиги хоробрих»⁹. Знайомлячись з життям українського народу, кирило-мефодіївці збирали багатий фольклорний матеріал і використовували його у своїх працях. Особливий інтерес становили для них ті твори, у яких розповідалося про героїчну боротьбу українського народу проти соціального та національного гноблення, його улюблених героїв, вождів народних рухів та селянських повстань.

Вони докладали чимало зусиль, щоб налагодити видання збірок народних пісень, дум, переказів, публіцистичних творів, наукових праць з історії України тощо. Т. Г. Шевченко з гнівом картав багатьох інтелігентів за інертність. «Велика туга осіла мою душу,— писав він 8 березня 1847 р. у передмові до другого видання «Кобзаря»,— чую, а іноді й читаю, ляхи друкують, чехи, серби, болгари, чорногори, москалі, всі друкують, а в нас ані тельня, неначе всім заціпило, чого се так, братья мої? Може злякалися нашествія іноплеменних журналістів? Не бійтеся!»¹⁰ В листі (16 вересня 1846 р.) до відомого слависта, палкого прихильника українського друкованого слова О. М. Бодянського, П. О. Куліш писав, що готовий «з Москви відправитись у Харків для постачання йому всього, що є у харків'ян...» Водночас він сподівався там вирішити «питання про пісні». А в листі від 8 жовтня Куліш з гнівом писав: «Не можу більше переносити, що після повістей Основ'яненка ми, малоросіяни, зовсім заснули зі своєю літературою»¹¹. Членів Товариства спіткала невдача з виданням журналу на слов'янських мовах. Проте незабаром у них з'явилася ідея створення для селянства популярної бібліотеки на зразок «Сельского чтения» В. Ф. Одоєвського¹².

Кирило-мефодіївці (Т. Г. Шевченко, М. І. Гулак, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. Л. Андрузький та інші) одноставно виступали за продовження і розвиток прогресивних традицій в українській літературі¹³. Оцінюючи заслуги Т. Г. Шевченка в розвитку української літератури, І. Я. Франко писав, що «могутній дух, яким він надихав нашу літературу, не перестав впливати і досі, і нема українського поета і письменника пізнішого періоду, який був би вільний від впливу цього духу. Зачеплені Шевченком ідеї, покладені в основу поетичних творів, лишаються живими й досі. І довго ще не перестануть бути провідними ідеями української літератури»¹⁴. Багато поставлених кирило-мефодіївцями питань вирішували кращі представники української літератури: Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський та ін.

Кирило-мефодіївці приділяли багато уваги також перспективам розвитку української мови, яка довгий час зазнавала утисків і обмежень з

⁹ Запорожская старина, ч. 1, Харьков, 1833, стор. 7—8.

¹⁰ Тарас Шевченко. ПЗТ, т. 1, стор. 374.

¹¹ «Киевская старина», 1897, т. 59, кн. 10, стор. 28—29. Див. також лист. П. О. Куліша до Т. Г. Шевченка від 21 грудня 1844 р.— «Україна», 1925, кн. 1—2, стор. 79.

¹² За сто літ, кн. 1, К., 1927, стор. 26.

¹³ Нодар Поракішвілі. М. І. Гулак і грузинська культура.— Райдужними мостами, К., 1968, стор. 36—40; И. К. Ениколопов. Известный украинский просветитель и писатель Н. И. Гулак об азербайджанской культуре.— Доклады АН АзССР, Баку, 1954, № 7, т. X, стор. 519; П. Чатор. Нові джерела до біографії кирило-мефодіївця І. Я. Посяди.— «Архіви України», 1967, № 1, стор. 94—95; Г. Ф. Фруменко в. Узники Соловського монастиря, Архангельск, 1965, стор. 94—95.

¹⁴ Інститут літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, архів І. Франка, рукопис № 152, стор. 7.

боку царського уряду та його сатрапів. Внаслідок цього проблема її розвитку перетворилась в найгострішу та найактуальнішу. Українцям, як і чехам, що входили до складу Австрії, пророкували національну смерть за кілька десятиліть і повне злиття з пануючою нацією. Реакційна історіографія, публіцистика та літературна критика першої половини XIX ст., переконали український народ ніколи не жив самотнім національним життям¹⁵⁻¹⁶, а українська мова нібито «придатна лише для таких жартівливих творів, як «Енеїда» і двох або трьох відомих од»¹⁷.

Реакційні кола тогочасної російської та української інтелігенції твердили, нібито українська мова є простонародною і нею можна створювати лише вірші та драматичні твори для невибагливого читача. В листі від 11 травня 1845 р. чиновник Полтавського губернського суду Є. О. Затиркевич намагався переконати О. В. Марковича в тому, «що українці є не нація, а плем'я, що мова їх не мова, а діалект: з'єднавши елементи духовної культури, проте не мають достатніх умов для самостійного розвитку»¹⁸. Двоюрідна сестра О. В. Марковича Катерина Керстен, доводила, що він і його друзі мрійники, а українська мова ніколи не матиме своєї граматики, оскільки «малоросійський діалект становить середину між східно- і західнослов'янськими мовами...»¹⁹.

Боротьба кирило-мефодіївців за українську мову припадає на той час, коли, за висловом Т. Г. Шевченка, «всі оглухли — похилились в кайданах...»²⁰, коли її топтав солдатський чобіт Миколи I, а українська інтелігенція соромилася своєї мужицької вимови і «намагалася замінити свою чудову мову каліченою напівросійською говіркою»²¹. «Мені було прикро,— писав з цього приводу М. І. Костомаров,— що така прекрасна мова лишається без будь-якої обробки, і, до того ж, зовсім незаслужено зневажається»²².

Борючись проти самодержавства, тяжкого соціального й національного гноблення, кирило-мефодіївці водночас захищали українську мову, що була мовою народу, який мав свою історію і своє майбутнє. В одній із своїх ранніх праць («Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», 1843 р.) М. І. Костомаров писав: «Мова, що її називаємо завжди малоросійською, якою розмовляють в Південно-Західних губерніях Росії і Галицькому королівстві, не є наріччя російської мови... Вона існувала здавна і тепер існує як наріччя слов'янського кореня, що займає по своїй граматичній і лексичній будові середину між східним і західним наріччям великого слов'янського племені, наріччя правильне... і здатне до розвитку літературної освіченості»²³.

В передмові до «Кобзаря» Т. Г. Шевченко, підбадьорюючи своїх друзів-однодумців, закликав плідно працювати на ниві рідного слова, радив не звертати уваги на наклепи великодержавних шовіністів. «У їх народ і слово,— писав він,— у нас народ і слово. А чіє краще, нехай судять люди... Братіє, не вдавайтесь в тугу, а молитесь богу, і працюйте розумно во ім'я матері нашої України безталанної...»²⁴

¹⁵⁻¹⁶ Библиотека для чтения, 1843, т. 57, розд. VI, стор. 51.

¹⁷ «Вестник Европы», 1815, № 21—22, стор. 123.

¹⁸ За сто літ, кн. 1, стор. 34.

¹⁹ Там же, стор. 43—45.

²⁰ Тарас Шевченко. Кобзар, К., 1964, стор. 196.

²¹ А. В. Луначарський. Великий народний поет (Тарас Шевченко), стор. 20—21.

²² Н. И. Костомаров. Автобиография.— Литературное наследие, Спб., 1890, стор. 32.

²³ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, К., 1928, стор. 41—42.

²⁴ Тарас Шевченко. ПЗТ, т. 1, стор. 375.

Кирило-мефодіївці, продовжуючи справу Котляревського, Гулака-Артемовського, Гребінки, Квітки-Основ'яненка, поетів-романтиків Срезневського, Метлинського, Бодянського, Шпигоцького, «Руської трійці» (Шашкевич, Вагилевич, Головацький) та інших діячів українського літературного руху, щиро бажали бачити свій народ не тільки вільним від соціального рабства, а й спадкоємцем самобутньої культури, охоронцями рідної мови.

Проте в поглядах на вирішення мовного питання кирило-мефодіївці пішли далі своїх попередників, оскільки в останніх боротьба за розвиток української мови не виходила за межі літературної сфери. Члени Товариства вважали, що боротьба за мову повинна бути складовою частиною політичної боротьби проти соціального й національного гніту не тільки українського, а й усіх інших народів багатонаціональної Росії. Так, у зверненні «Брати українці!» вони писали, що слов'янські народи повинні боротися спільно не тільки за «свою мову, свою літературу», але й за те, «щоб в кожній республіці була загальна рівність і свобода і ніяких відмінностей у свободі»²⁵.

П. О. Куліш відстоював думку про необхідність вести освітню роботу серед народних мас рідною мовою, що сприятиме ліпшому засвоєнню матеріалу. У III відділенні він говорив, що «з літературою завжди поєднується вплив її на розум публіки. Де ж це, як не дома, тобто на батьківщині, можна сильніше подіяти письменнику на мислення»²⁶.

Кирило-мефодіївці, зокрема П. О. Куліш, М. І. Костомаров, Г. Л. Андрузький та інші, мріяли про вироблення граматики української мови, що відповідала б рівню найдосконаліших граматик європейських мов. «Я відчував незручність нашої малоросійської азбуки і орфографії,— писав Андрузький,— і склав свою, особливу, переробивши і доповнивши російську»²⁷. Окремі члени Товариства вбачали у мові не лише засіб утвердити певні естетичні принципи, як це здебільшого робили їх попередники, а й зброю боротьби за соціальне й національне визволення, існування та демократію української літератури, формування культури української нації. За висловом А. В. Луначарського, «цей колосально важливий та глибоко демократичний процес... був нерозривно зв'язаний з святим іменем Тараса Шевченка»²⁸. Історичне значення поглядів кирило-мефодіївців полягає в тому, що боротьбу за розвиток рідної мови вони вважали складовою частиною загальної боротьби проти самодержавства, його феодально-кріпосницької гнобительської системи.

Відстоювання вільного соціального та національного розвитку українського народу дістало палку підтримку з боку М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова та інших російських революціонерів-демократів. Зокрема Добролюбов у статті «Кобзарь Шевченко» (1860 р.) писав, що після виходу у світ цього твору «ніхто не відмовить малоросійському, як і всякому іншому народові, в праві та здатності розмовляти своєю мовою про предмети своїх потреб, прагнень і спогадів»²⁹.

В. І. Ленін, даючи відсіч реакційним ідеологам типу Пуришкевича, Тучкова і Струве, у праці «Критичні замітки з національного питання» тисав, що багатонаціональна Росія не «...повинна гальмувати свій розви-

²⁵ К истории «Общества св. Кирилла и Мефодия». — «Былое», 1906, № 2, стр. 67—68.

²⁶ Матеріали, стор. 72.

²⁷ Там же, стор. 41.

²⁸ А. В. Луначарський. Великий народний поет (Тарас Шевченко), стор. 12.

²⁹ Н. А. Добролюбов. Полное собрание сочинений в шести томах, т. 2, М.,

ток збереженням якого б то не було привілею для однієї з мов... Чи не навпаки, панове ліберали? Чи не повинна Росія, якщо вона хоче догнати Європу, покінчити з усіма і всілякими привілеями якомога скоріше, якомога повніше, якомога рішучіше?»³⁰

Важливого значення члени Товариства надавали впровадженню загальної освіти для народних мас, яка мала прискорити їх політичне пробудження, активізувати боротьбу проти соціального й національного гніту. Питання про роль освіти в історичному розвитку хвилювало тоді багатьох мислителів усього світу. Наприклад, французькі соціалістично-утопісти основою створення гармонійного суспільства вважали освіту. На думку А.-К. Сен-Сімона, вона дасть змогу вирішувати найскладніші соціальні проблеми, поліпшити добробут народу. Він твердив, що «для всіх людей існує один інтерес — прогрес науки», «прогрес людського духу», а для досягнення суспільного щастя немає інших заходів, крім науки, мистецтва й ремесел³¹. На ґрунті наукового прогресу, освіти та виховання членів суспільства побудована соціальна філософія Ш. Фур'є³². Однак свої соціалістичні ідеї французькі мислителі не пов'язували з вирішенням політичних проблем. Вони сподівалися досягти класової гармонії, ліквідувати всі суперечності буржуазного суспільства мирним шляхом. Деякі автори, незважаючи на існування в Кирило-Мефодіївському товаристві революційної та ліберально-реформістської течії, вважають, нібито в його діяльності «народна освіта грала першу роль»³³. Хибність подібної думки очевидна, оскільки, як свідчать джерела Т. Г. Шевченко, М. І. Гулак, О. О. Навроцький, М. І. Савич, Г. Л. Андрузький, І. Д. Посяда висловлювались за революційні методи боротьби. Хоча П. О. Фуліш, М. І. Костомаров, В. М. Білозерський та інші орієнтувалися на реформи «зверху». Революційно настроєна частина Товариства вважала, що освітня діяльність повинна поєднуватися з революційною боротьбою народних мас проти самодержавно-кріпосницького гніту, за розвиток народної культури. «Наше майбутнє темне, невидиме — писав Г. Л. Андрузький, — потрібний великий розум, велика сила, щоб змінити існуючу владу»³⁴. Дослідник суспільно-політичних та педагогічних поглядів М. І. Гулака С. С. Дрейзен слушно зазначає, що для багатьох кирило-мефодіївців «роз'яснювальна робота серед селян, а також поширення серед народу письменності було не самоціллю, а засобом його підготовки до повстання»³⁵.

Значна частина членів Товариства була переконана в тому, що лише за допомогою освіти трудящих можна підняти на революційну боротьбу³⁶. В цьому вони мали багато спільного з петрашевцями. М. В. Буташевич-Петрашевський не раз переконував своїх друзів у тому, що народу треба спочатку дати освіту, оскільки неможливо «в одну мить викликати в масах співчуття до себе і до наших переконань... Хто чекає успіху, співчуття..., той нехай простудить свій пропагандистський жар»³⁷

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 5.

³¹ Сен-Сімон. Избранные сочинения, т. 1, М.—Л., 1948, стор. 118, 125, 182, 440.

³² И. Зильерфарб. Социальная философия Шарля Фурье и ее место в истории социалистической мысли первой половины XIX века, М., 1964, стор. 350—351, 400.

³³ В. Міяковський. З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства.— «Україна», 1924, кн. 1—2, стор. 126.

³⁴ «Былое», 1907, № 9, стор. 133.

³⁵ С. С. Дрейзен. К вопросу о мировоззрении и научно-педагогической деятельности Н. И. Гулака.— Труды среднеазиатского гос. ун-та им. В. И. Ленина. История, Ташкент, 1955, стор. 88.

³⁶ «Былое», 1906, № 2, стор. 68.

³⁷ Философские и общественно-политические произведения петрашевцев, М. 1953, стор. 393.

Кирило-мефодіївці планували підготувати в школах та вищих навчальних закладах людей, які понесли б освіту в маси, а з нею й вільні ідеї³⁸. Т. Г. Шевченко, М. І. Гулак, О. О. Навроцький, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, В. М. Білозерський, Г. Л. Андрузький та інші члени Товариства твердили, що освіта допоможе народові розкрити свої творчі сили, а це сприятиме бурхливому розвитку національної культури тощо. За висловом П. О. Куліша, «за допомогою поширення загальної письменності зручніше всього було б літераторам передати народу більшою або меншою мірою свою освіченість»³⁹.

Члени Товариства гостро критикували тих лжепатріотів, які плазували перед іноземщиною, не вірили в духовні сили українського народу, недооцінювали його можливостей, гальмували розвиток вітчизняної науки, освіти та літератури. Тоді в середовищі української та російської консервативної інтелігенції набула поширення думка, нібито тільки Західна Європа може давати в усіх галузях культури зразки передового й прогресивного, а Росія (про Україну не було й мови) здатна лише наслідувати їй⁴⁰. В поемі «І мертвим, і живим...» Т. Г. Шевченко висміяв таких інтелігентів, показав, що вони підривають і ослабляють почуття національної гордості, патріотичного обов'язку, поваги до своєї батьківщини. Більшість кирило-мефодіївців високо цінувала вікові досягнення українського народу в галузі вітчизняної культури й науки. Даючи відсіч Сенковському, який у своїй рецензії на «Історію Малоросії» М. Маркевича глумився з українського народу та його культури, П. О. Куліш писав: «Невже Сенковському невідомо, що заснована Петром Могилою академія... була початковим поширювачем загальної освіти в Росії... Якщо ви, п. критик, не бачили пам'яток нашого самобутнього прагнення до освіти, якщо ви не вірите нашій історії, я пошлюсь на свідчення іноземців...»⁴¹ П. О. Куліш неодноразово вказував, що освіта українського народу не повинна відставати від загальноросійської та європейської, здобутки яких необхідно вивчати. В листі від 27 червня 1846 р. до М. І. Костомарова він писав: «Молоді люди, вдаючись у вивчення Малоросії, ніскільки не позбавляють себе цим можливістю засвоїти освіченість європейську. Для чого брати крайності? Можна любити свій буколістичний хутір і захоплюватися блиском столиці ще більше, ніж людина, яка ніколи на хуторі не жила. Можна знати напам'ять всі наші пісні і засвоїти собі освіченість європейську до вищого ступеня»⁴².

За умов тяжкої царської реакції та зради панівних класів своєму народу кирило-мефодіївці висували ідею про відкриття шкіл для сільських дітей, запровадження для них загального безплатного навчання, участь широких кіл прогресивної громадськості в освіті народу і т. ін. На допиті В. М. Білозерський заявив, що «запровадження шкіл було загальним бажанням всіх» членів Товариства⁴³. Щодо організації шкільної справи вони висловлювали різні думки і плани⁴⁴. В. М. Білозерський у записці про сільські школи писав, що насамперед безплатні школи тре-

³⁸ Матеріали, стор. 33; Костомаров. Автобіографія.— Літературне насліддя, Спб., 1890, стор. 62; П. О. Куліш. Історичне оповідання.— Хуторна поезія, Львів, 1882, стор. 14. За сто літ, кн. 2, стор. 59.

³⁹ Матеріали, стор. 73.

⁴⁰ Н. І. Костомаров и его значение. Речь, читання в собранні Одесского славянського благотворительного общества св. Кирила и Мефодия приват-доцентом А. И. Маркевичем, Одесса, 1885, стор. 3—4.

⁴¹ П. Куліш. Ответ г. Сенковскому на его рецензию «История Малороссии» Маркевича.— «Москвитянин», ч. III, 1843, № 5, стор. 174—175.

⁴² За сто літ, кн. 2, стор. 53.

⁴³ Матеріали, стор. 76.

⁴⁴ «Україна», кн. 1—2, К., 1924, стор. 127—128.

ба відкрити для дітей селян козацького походження, оскільки вони вільні і зможуть згодом працювати на ниві освіти⁴⁵. Г. Л. Андрузький мріяв про освіту за незначну плату для всіх дітей⁴⁶. П. О. Куліш вважав, що в галузі освіти необхідно «всюди створити школи для простолюдинів і поширювати загальну письменність серед народу»⁴⁷.

Значний інтерес становлять погляди окремих членів Товариства на зміст освіти. В записці про сільські школи В. М. Білозерський планував дати дітям основи знань з фізики, природознавства, арифметики, письма, землеробства, садівництва, ремесла, медицини тощо. Він хотів, щоб навчання було максимально наближене до життя, до умов праці селян, щоб діти навчались розпізнавати і пояснювати явища природи, а освіта була тісно пов'язана з виробничою практикою та ремеслом⁴⁸. Г. Л. Андрузький вважав за необхідне, щоб селяни здобули знання з арифметики, літератури, географії, історії, космографії, ремесла, рукоділля та ін. дисциплін⁴⁹. Тобто, вони прагнули навчання й виховання молоді поєднати з сільськогосподарською економікою та домашньо-ремісничим виробництвом. К. Маркс і Ф. Енгельс, критикуючи Ш. Фур'є за сільськогосподарський і дрібноремісничий ухил в галузі освіти, водночас високо цінували висловлену ним думку про запровадження загально-обов'язкового навчання в новому суспільстві, громадського виховання молоді, поєднання її навчання і виховання з матеріальним виробництвом і т. ін. На їх думку, пропозиції Фур'є «...являють краще, що є в цій галузі, і містять в собі геніальні спостереження»⁵⁰. Ця вказівка К. Маркса і Ф. Енгельса допомагає зрозуміти цінність поглядів кирило-мефодіївців на освіту. Прагнучи підпорядкувати освіту й громадське виховання піднесенню політичної активності народних мас, розгортанню їх боротьби за соціальне та національне визволення, члени Товариства цим самим поглибили ідеї про освіту, висловлені попередніми прогресивними мислителями світу.

Отже, боротьба членів Кирило-Мефодіївського товариства за вільний розвиток та утвердження української мови і літератури, необхідність впровадження загальної народної освіти, рівноправність української культури з російською, розвиток в ній демократичних засад була водночас боротьбою за розвиток і утвердження всієї вітчизняної демократичної культури і має великий інтерес для істориків, літературознавців, філологів та дослідників історії педагогічної думки.

⁴⁵ Там же, стор. 127—129.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 81, ч. 8, арк. 204.

⁴⁷ Матеріали, стор. 73.

⁴⁸ «Україна», кн. 1—2, К., 1924, стор. 127—129.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 81, ч. 8, арк. 204.

⁵⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 425.

Д. С. КИРИЛІН
З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
КЕРЧЕНЬСЬКОГО МУЗЕЮ
СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Серед архівних матеріалів Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (колишньої імператорської Археологічної комісії) вдалося виявити новий документ — донесення в таємну поліцію імперії — так званий спеціальний корпус жандармів (III відділення царської канцелярії) про «крамольні» дії керченського градоначальника І. О. Стемковського, які поклали початок дослідженню Куль-Оби¹.

¹ Архів Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (далі — АЛВІА), ф. 6, спр. 179, арк. 14—14 зв.

Знаменитий куль-обський курган («гора попелу»), де на початку XIX ст. знайшли унікальні твори давнього мистецтва (IV ст. до н. е.), виявлено за цікавих обставин. Як відомо, курган розкопано 22 вересня 1830 р. Блиск його золота привертав увагу вчених Росії та Західної Європи, сановників й особисто Миколи I². Обставини відкриття цього унікального пам'ятника старожитностей свідчили про те, що навіть в епоху миколаївського мракобісся і реакції серед російської інтелігенції та передових чиновників були мужні люди.

Незважаючи на жорстокий терор і страхіття, що панували в Росії після придушення повстання декабристів (1825 р.), керченський градоначальник, російський археолог, полковник І. О. Стемпковський, нехтуючи особистим благополуччям і кар'єрою, взяв під захист сім'ї матросів-бунтарів, які були вислані з Севастополя у Керч влітку 1830 р., після подавлення там так званого «чумного бунту» (1829—1830 рр.)³. Заслані перебували у Керчі в нелюдських умовах: не мали даху над головою, хоча наближалася зима. Тому І. О. Стемпковський наказав швидко спорудити для них будинки з каміння, що було в районі древнього урочища Куль-Оби. За роботами наглядав кавалер ордена св. Людовика П. Дебрюкс (фактично директор Керченського музею старожитностей). Під час добування каміння випадково була відкрита знаменита куль-обська гробниця, про що Дебрюкс відразу повідомив Стемпковського. Останній створив комісію в складі П. Дебрюкса, Д. Корейша, А. Ашика, яка вивчала унікальну знахідку⁴. Отже, заслуга відкриття Куль-Оби належала І. Стемпковському, який піклувався про долю висланих сімей матросів, а не відставних матросів, як вважали В.Ф. Гайдукевич та І. Б. Брашинський⁵.

Очевидно, остання версія проникла в історичну літературу з рапорту Дебрюкса⁶. Він, безперечно, знав істину, але, зважаючи на політичну обстановку в країні, написав у рапорті, що будинки споруджували саме для сімей відставних севастопольських матросів. Проте в міністерство внутрішніх справ донесли про гуманне ставлення Стемпковського до «бунтарів»⁷. Яких заходів було вжито до крамольного полковника і градоначальника м. Керчі — невідомо. Навколо куль-обського золота панував небувалий ажіотаж: уряд і особисто цар наказали розкопувати всі керченські кургани, а знайдене золото передавати в Ермітаж⁸. А І. О. Стемпковський, захворівши 1830 р. на сухоти, помер 6 грудня 1832 р.⁹

Пам'ять про І. О. Стемпковського — гуманіста та людинолюбця — зберігається в пам'яті народу.

² Древности Боспора Киммерийского, т. I, СПб., 1854, введение, стор. VIII, X, XIV—XXIV (на основі рапорту П. Дебрюкса); «Одесский вестник», 8 жовтня 1830 р. (повідомив Д. Корейша); А. Б. Ашик. Боспорское царство, т. II, Одесса, 1848, стор. 29, § 25; Е. Шевелев. Рецензия на «Боспорское царство» А. Б. Ашика.— «Записки Одесского общества истории и древностей» (далі—ЗООИД), 1848, т. II, стор. 725; М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 376—386 (відомості про Куль-Обу); Е. Н. Minns. Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, стор. 200—206.

³ АЛВІА, ф. 6, спр. 179, арк. 14; П. Н. Надипский. Очерки истории Крыма, ч. 1, Симферополь, 1951, стор. 116, 118; Музей Краснознаменного Черноморского флота. Путеводитель, Симферополь, 1969, стор. 20.

⁴ АЛВІА, ф. 6, спр. 179, арк. 14 зв.; Ю. Ю. Марти. Сто лет Керченского музея, Керчь, 1929, стор. 4, 7.

⁵ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 267; И. Б. Брашинский. Сокровища скифских царей, М., 1967, стор. 30.

⁶ Ю. Ю. Марти. Назв. праця, стор. 55; Древности Боспора Киммерийского, введение, стор. XIV.

⁷ АЛВІА, ф. 6, спр. 179, арк. 14—14 зв.

⁸ Ю. Ю. Марти. Назв. праця, стор. 8.

⁹ А. Ашик. И. А. Стемпковский.—ЗООИД, 1863, т. IV, стор. 913.

Добертаються до надрукованого

ЩЕ РАЗ ПРО ФІЛОКАРТІЮ

В «Українському історичному журналі» (1968, № 1) вміщено замітку «Філокартія як допоміжна історична дисципліна», автор якої І. В. Бугаєвич на українському матеріалі розвинув висловлену професором А. Гуковським («Вопросы истории», 1964, № 2, стор. 56—57) тезу про те, що ілюстровані поштові картки (листівки) є важливим документальним джерелом вивчення історії. Отже філокартію, дисципліну, що займається всебічним вивченням листівок, можна вважати допоміжною історичною дисципліною.

Інтерес являє нещодавно випущена видавництвом «Мистецтво» книга цього ж автора «Українські листівки та філокартія». Книга вийшла в 1971 р., оголошеному роком століття української листівки. Тому шкода, що в ній жодним словом не говориться про першу поштову листівку з написом українською мовою «Карта кореспонденційна», яка з'явилась в обігу на Західній Україні в грудні 1871 р., як це зазначено в «Каталозі поштових карток» Г. Кемпбелла й А. Шеллера, виданому в Парижі 1889 р.

Завжди залишаючись одним з найзручніших і найоперативніших видів поштових пересилань, листівки з плином часу стали також важливим наочним засобом поширення знань з різних галузей науки і мистецтва. Досить сказати, що тільки життю й творчості Т. Г. Шевченка присвячено їх понад 1 тис. Особливий інтерес та історичну цінність являють листівки, що в дожовтневий період сприяли поширенню в Росії і на Україні революційної думки, листівки перших років Радянської влади, періоду Великої Вітчизняної війни. Автор правильно зазначає, що використання їх при вивченні революційної боротьби Комуністичної партії та радянського народу, біографії В. І. Леніна, трудових звершень у будівництві комунізму, подвигів радянських воїнів у Великій Вітчизняній війні відіграє важливу роль у навчально-виховній роботі.

За даними Всесоюзної книжкової палати в Радянському Союзі випускається щорічно понад 2 млрд. листівок. В країні не знайдеться куточка, куди б не проникли ці важливі документи часу, які потрібно збирати, зберігати, систематизувати й вивчати.

На основі дослідження зібраного матеріалу автор подає коротку історію української листівки в дожовтневий період і в радянський час. Оскільки літератури з цього питання, крім кількох журнальних статей, не існує, особливого значення набувають два перші розділи. Сім розділів книги присвячено розгляду листівок за тематичними ознаками: В. І. Ленін, портрети діячів Комуністичної партії, Т. Г. Шевченко, народні герої України, репродукції творів образотворчого мистецтва, етнографічні матеріали. В останньому розділі наведено приклади використання колекцій листівок для тематичних виставок у навчально-виховній роботі і т. п. Отже зміст книги відповідає першій частині її назви. Друга ж частина — філокартія — недостатньо висвітлена. Термін філокартія знайомий тільки фахівцям — колекціонерам. На жаль, його тлумачення відсутнє в наших енциклопедіях і словниках. На перших сторінках книги читач повинен довідатися, що філокартія — творчий процес осмисленого збирання, систематизації та всебічного вивчення ілюстрованих листівок, а водночас — сума відомостей (знань) про листівку: про її походження, історію розвитку й розповсюдження, про різновидності, час випуску, особливості поліграфічного виконання, рідкісність окремих видань тощо. Це поширений вид колекціонування, що вдало поєднує відпочинок з набуттям корисних знань з історії, географії, літератури, образотворчого мистецтва й інших галузей знань. На жаль, книга не дає методичних порад щодо оформлення стендів для виставок, демонстрації листівок під час бесіди.

Автор присвятив чимало місця прикладам виготовлення фальсифікатів, але не дав потрібних порад щодо реставрації листівок, хоч інколи рідкісні екземпляри гинуть від самодіяльних прийомів їх чистки, переклеювання і т. п. Читача варто ознайомити з існуючими способами друку листівок, з довідковим апаратом філокартиста. Не кожний знає, що листівки обліковує «Літопис друкованих творів образотворчого

містечтва» (виходить з 1934 р., на Україні — з 1952 р.), що шосте видання каталога Євгеніїнської общини (1915 р.) врахувало багато листівок з творів Т. Шевченка, І. Соколова, К. Трутовського, М. Пимоненка, М. Самокиша, Г. Нарбути, понад сто краєвидів України, види Києва, Харкова, Полтави, Одеси та ін. Автору книги про філокартію, мабуть, не відомо про існування чотирьох видань (1911, 1912, 1915, 1916 рр.) каталога київського видавництва «Рассвет» (1904—1917 рр.) — одного з найбільш продуктивних по друкуванню листівок на Україні; каталога львівського видавництва «Русалка», випущеного 1922 р. за редакцією Г. Гануляка. З найважливіших матеріалів з філокартії в дореволюційний період слід назвати дослідження професора Сумцова «Т. Г. Шевченко на листівках». Все це, що має складати основу знань філокартиста, в книзі відсутнє.

Істотним недоліком її є нечітке, а подекуди й неправильне датування окремих етапів історії листівки. Колекціонерам засталива допитливість, уперте бажання докладніше довідатись про найдавнішу історію предмета. Та, на жаль, саме це недостатньо досліджено автором, хоч відомо, що перша в світі листівка випущена в Австро-Угорщині з 1 жовтня 1869 р., в Росії — з 1 січня 1872 р. Першу ілюстровану листівку випущено німецьким книготорговцем А. Шварцом у Ольденбурзі 16 липня 1870 р. — значно раніше, ніж наведену автором (мал. 1) листівку француза Бенардо, надруковану в листопаді 1870 р.

Автор також не з'ясував, коли на Україні з'явилися перші ілюстровані листівки. Навіть не розповів, що спершу монополне право на їх виготовлення належало тільки поштовим відомствам, які видавали картки з маркою і гербом. Читачеві цікаво б знати, що до 90-х років ілюстровані листівки в країнах Західної Європи були рідкісним явищем, а в Росії їх не існувало зовсім. Тільки після розпорядження міністра внутрішніх справ наприкінці 1894 р. було дозволено пересилати поштою відкриті листи на бланках приватних видавництв. 1895 р. перші ілюстровані листівки з'явилися на Україні. В моїй збірці є листівка «Поклон из Києва», що пройшла пошту 1896 р. Це монтаж, де зображено пам'ятник князю Володимирі, Лаврську церкву та ланцюговий міст через Дніпро. Надрукована листівка Петром Барським у Києві. Є у мене також листівки з видами Києва, надруковані в другій половині 90-х років у хромолітографії Степана Кульженка; з видами Харкова (вид. Гранберг), що мають поштовий штемпель 1898 р. Таким чином, твердження автора книги, ніби вітчизняні листівки з видами Києва, Харкова, Одеси випускаються з початку ХХ ст., не є вірним.

Неправильно датовано ряд значних серій українських листівок. Діяльність українських видавництв, які випускали ілюстровані картки («Рассвет», «Час», «День», «Українська хата», «Друкар» та ін.), автор загалом обмежує датами 1900—1915 рр. Насправді ж «Друкар» свої значні випуски, зокрема «Українське мистецтво» (188 карток, зведених у 13 серій), «Малярські твори Т. Шевченка» (57 карток, 6 серій), «Сучасні українські художники» (М. Бурачек, Г. Золотов, Ю. Михайлів, Н. Онацький) видав 1919 р. «Глобус» випускав листівки 1918 р.

Відсутність докладних даних про датування згадуваних у книзі серій листівок заважає автору вести огляд у хронологічному порядку. Так, серії репродукцій з творів Ф. Красицького (власне видання художника, 1908 р.) й С. Васильківського («Українська хата», 1910 р.) він розглядає після серій «Друкар», що вийшли 1919 р. Про видавництво Я. Оренштайна (пізніше — Галицька накладня) і видання Народних вистав картин, організатором яких був художник В. К. Розвадовський (1904—1905 рр.), чомусь зовсім не згадує. В розділі «Атрибуція творів на листівках» дві сторінки (18 і 19) відведено портретові Устима Кармалюка, що до війни зберігався в Кам'янець-Подільському краєзнавчому музеї і загинув під час Великої Вітчизняної війни. Цей портрет двічі репродуковано на листівках — чорно-білій видавництва «Друкар» (1919 р., перевидання в 1923 р.), та кольоровій видавництва «Мистецтво» (1937 р.). На першій напис: «Портрет Кармалюка. Перша половина XIX віку», на другій — «Устим Кармалюк. 1787—1835. З портрета, що зберігається в Кам'янець-Подільському музеї». Читачеві незрозуміло, навіщо атрибуувати портрет, якщо доконче відомо, хто є портретована особа? Від свого імені автор книги висловлює припущення, що розглянутий портрет і портрет українця, виконаний В. Тропініним (Третьяковська галерея) — зображення однієї і тієї ж особи. Але ж це припущення висловив мистецтвознавець Кость Широцький ще 60 років тому (див. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», 1911, т. СІІІ, кн. ІІІ, стор. 103—107). Автору книги, мабуть, не відомо, що всі 188 листівок «Друкар» — це відбитки з кліше, що їх підготував К. Широцький для ілюстрування своєї двотомної «Історії українського мистецтва», видання якої не було здійснено. Інша справа, якби автор сказав, що кольорова листівка, на якій відбито втрачений портрет Кармалюка, може відіграти важливу роль для мистецтвознавців при доведенні, що на згаданому полотні Тропініна зображено Кармалюка. Тим більше, що О. М. Амшинська, автор монографії про Тропініна («Искусство», 1970), не знаючи про існування листівки, користувалася літографією, зробленою з утраченого портрета В. Гагенмейстером (стор. 85—88).

Серйозною хвилюююю книгою є нерівномірний розподіл ілюстрацій. 75-річний період існування художньої листівки проілюстровано 106 малюнками. На 20 дореволюційних

років (1897—1917) припадає одна третина і на останні шість років (1964—1969) дві третини загальної кількості ілюстрацій. 45 років історії української радянської листівки (1918—1963) не проілюстровано жодним малюнком (виняток складають три листівки 1961 р.). Зразків листівок довоєнного періоду збереглося небагато, в основному в центральних музеях та бібліотеках і в збірках окремих колекціонерів. Де ж, як не в спеціальній книзі по філокартії читач зможе познайомитись з листівками перших років Радянської влади, 20—30-х років, періоду Великої Вітчизняної війни?

Є в книзі окремі дрібні помилки. Так, перша серія ілюстрацій до українських народних пісень А. Ждахи з синьою і чорною емблемами художника (а не видавництва) друкувалась не в одному році: одна вийшла 1911 р., інша — 1918 р. Відсутність адресної сітки на окремих картках видавництва «День» пояснюється тим, що це не листівки, а вирізки з художнього альбома, який друкувався з тих же кліше, що й листівки. Адресний бік поділено на дві частини не 1903 р., а 1904 р. Історична повість З. Левицької «При битій дорозі» вийшла не 1910, а 1912 р. Види Києва Миколи Глуценка не дереворити, а картини, виконані олійними фарбами. Серія фотопортретів українських радянських письменників ДВОУ складалась не з 15, а з 30 листівок.

Репродукції з творів О. Кульчицької входили до серії «Зразки мистецтва західних областей України», а не «Гуцульщина», видані вони не в 1939, а в 1941 р. Листівки І. Труша 1941 р. видання, крім однієї, вийшли окремо і в серію не входили.

На стор. 43 колекціонер Керницький іменується то Михайлом Владиславовичем, то Володимировичем, а на стор. 18 його ж ініціали — В. М. Замість 15 портретів класиків української літератури видавництва «Рассвет» вказано 350 (стор. 6).

Видавництву «Мистецтво» потрібно було б до 400-річчя українського книгодрукування видати повну і вичерпну монографію про українську ілюстровану листівку, яка враховувала б хиби книги І. В. Бугаєвича, мала б довідкові матеріали про найважливіші серії ілюстрованих листівок, бібліографічний та предметний покажчики.

Така книга стане посібником не тільки для колекціонерів, але і для мистецтвознавців, істориків, музейних працівників, бібліографів і широкого загалу шанувальників мистецтва.

М. С. ЗАБОЧЕНЬ

На допомогу викладачу історії

ПРОГРЕСИВНІ ТРАДИЦІЇ ТА ЇХ РОЛЬ У ВИХОВАННІ МОЛОДІ

Виховання молоді на трудових, революційних і бойових традиціях радянського народу — одна з актуальних проблем всієї системи комуністичного виховання. В. І. Ленін у свій час підкреслював, що «молодим робітникам потрібен досвід старих *борців* проти гноблення й експлуатації, борців, які провели багато страйків, брали участь в ряді революцій, умудрені революційними традиціями і широким політичним кругозором. Авторитет всесвітньої боротьби пролетаріату потрібен пролетарям кожної країни»¹.

Буржуазні філософи, розглядаючи проблеми людини, народу, традицій, ґрунтують свої концепції на ідеалістичному розумінні суспільного життя, відривають традиції від матеріальних відносин і конкретних історичних умов, не визнають їх за трудящими масами, вихваляючи лише буржуазні. Наприклад, філософи США настирливо пропагують так звану «еру американської цивілізації», в якій важливе місце займають «американські традиції», тобто американський спосіб життя.

Традиції — це важлива категорія марксистсько-ленінської науки, соціальної досвід мас; вони закріплюють знання поколінь, що є об'єктивною закономірністю суспільного прогресу. Кращі традиції нашого народу, Комуністичної партії, за оцінкою В. І. Леніна, повинні бути «маяком в справі виховання нових поколінь борців»².

Традиції умовно поділяють на революційні, бойові і трудові. Останні стосуються всієї діяльності народу над перетворенням природи і суспільства. Методологічною основою їх правильного трактування є матеріалістичне розуміння історії. К. Маркс у листі до П. В. Анненкова від 28 грудня 1846 р. писав: «Завдяки тому простому фактові, що кожне наступне покоління знаходить продуктивні сили, набути попереднім поколінням, і ці продуктивні сили правлять йому за сировий матеріал для нового виробництва, — завдяки цьому фактові утворюється зв'язок у людській історії, утворюється історія людства, яка тим більше стає історією людства, чим більше зросли продуктивні сили людей, а значить, і їх суспільні відносини»³.

Нагромаджені радянським народом у процесі виробничої діяльності трудові традиції тісно пов'язані з його соціально-економічним, політичним і духовним життям, вони його духовне багатство, втілене в грандіозні досягнення, і складова частина суспільних відносин. Характерною рисою останніх є працелюбність радянських людей, що увійшла в їх кров і плоть, стала предметом подиву для всього світу, ознаменувавшись героїкою трудових буднів у всіх сферах суспільного життя.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 362.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 46.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 388.

Виховання на трудових традиціях — складний і повсякденний процес, що зумовлює передачу молоді досвіду попередніх поколінь — свідомого ставлення до праці й громадських обов'язків. Водночас важливо відзначити, що часто старі традиції бувають певною мірою консервативні за своєю роллю, тому передавати надбання минулого слід обережно, аж ніяк не допускаючи стихійності.

В. І. Ленін розглядав диктатуру пролетаріату як запеклу боротьбу, криваву і безкровну, насильствену і мирну, воєнну і господарську, педагогічну й адміністраторську «проти сил і традицій старого суспільства. Сила звички мільйонів і десятків мільйонів — найстрашніша сила»⁴. Тому до традицій інших епох і народів необхідно підходити по-партійному, критично, відбирати все прогресивне, що не суперечить, а сприяє боротьбі за комунізм і в якому акумулюється лише позитивний досвід.

Трудові традиції є основою суспільної практичної діяльності, вони показують роль людини в освоєнні природи і створенні таких форм організації праці, які б відповідали рівню розвитку суспільства. Їх передача — це реальний суспільний процес впливу на розум і серце поколінь, активізації в молоді суспільно цінних рис її характеру й устремлень. Науково продумана організація цього процесу сприяє формуванню сутності людини, її здібностей і нахилів.

Трудові традиції є виявом багатства активно-творчої діяльності народу; вони виникають у певну історичну епоху, охоплюючи за своїм змістом історію людства, доводять, що історія суспільства — це необхідний і природноісторичний продукт діяльності людей. Трудові традиції радянського народу є якісно новим і вищим ступенем у розвитку надбань попередніх епох та інших народів.

Виховання на трудових традиціях радянського народу не є запереченням трудових традицій інших народів і нашого — досоціалістичної доби, інакше це призвело б до нігілізму або націоналізму. Але оскільки комуністичне виховання має класовий характер, то й здійснюється воно теж із класових позицій, тобто підпорядковується боротьбі за побудову комунізму.

Разом з трудовим, багатогранний процес впливу на людину поєднує в собі ще й ідейно-політичне, інтернаціональне, естетичне й військово-патріотичне виховання. Останнє, як і всі інші, також немислиме без творчого засвоєння вітчизняних традицій, що склалися в умовах боротьби за соціальне визволення і незалежність нашого народу. Бойові традиції — це кращі зразки воєнного мистецтва, приклади самовідданого героїзму нашого народу протягом усієї його історії. Ніколи не згаснуть у пам'яті поколінь подвиги Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна і Дмитра Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова, К. Є. Ворошилова, М. В. Фрунзе, В. І. Чапаєва та багатьох інших видатних полководців землі нашої. Історія не забуде таких імен, як З. Космодем'янська, О. Матросов, капітан Гастелло, Олег Кошовий, льотчик Маресьєв, генерал Карбишев та інших. Радянський народ свято береже пам'ять про своїх героїв — творців традицій. Тому зміст останніх невпинно збагачується, авторитет їх і значення дедалі зростає.

На бойових традиціях виховується сила і мужність нашої молоді, якій прищеплюються почуття патріотизму й інтернаціоналізму. На піонерських зборах, у походах, на лінійках Слави юні піонери з гордістю згадують подвиги своїх батьків.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26.

Героїчна оборона Брестської фортеці, Москви, Ленінграда і Сталінграда, Одеси, Севастополя, велика битва на Орловсько-Курській дузі, форсування Дніпра і визволення Києва, взяття Берліна сколихнули весь світ. Ці події увійшли в героїчну історію нашої армії і народу, а також у світову історію як зразки масового героїзму в боротьбі за свободу соціалістичної Вітчизни, за мир, щастя й демократичний розвиток усього людства.

Бойові традиції народу, Комуністичної партії тісно переплітаються з їх революційними традиціями: боротьба з поміщицьким і буржуазним гнітом, з царизмом породила сотні тисяч відомих і безіменних героїв. «Революції,— писав В. І. Ленін,— свято пригноблених і експлуатованих. Ніколи маса народу не здатна виступати таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції. В такі часи народ здатний на чудеса...»⁵

Визначним етапом зміцнення і поглиблення революційних традицій були роки громадянської війни, коли Комуністична партія згуртувала і повела народ відстоювати великі завоювання Жовтня. І знову, як і раніш, у перших лавах бійців ішли комуністи, котрі надихали людей на стійкість і відвагу.

Партія показала себе послідовним борцем проти всякого гніту і насильства, готовою до кінця захищати інтереси народу. Саме завдяки цьому Комуністична партія є розумом, честю і совістю нашої епохи.

Виховання на революційних і бойових традиціях народу й партії, на прикладах життя і діяльності В. І. Леніна має виключно важливе політичне і пізнавальне значення. Воно дає змогу прищепити молодому поколінню кращі риси комуніста-ленінця, підготувати молодь до високосвідомої участі в будівництві комунізму. Воно поглиблює знання історії народу і партії, активізує маси.

Революційні традиції, таким чином, можна визначити як сукупність ратних подвигів народу і Комуністичної партії в ім'я визволення трудящих від експлуатації, за революційне перетворення суспільства на ґрунті комуністичного вчення. Тому вони невіддільні від бойових і трудових традицій. Весь наш соціальний досвід якраз і складається з революційних традицій у боротьбі за перебудову й оновлення світу. Цей досвід мав ряд етапів свого становлення, розвитку і збагачення. Наші соціалістичні традиції зміцніли і ствердилися в усіх галузях економічного, соціально-політичного й духовного життя. Виступаючи в різноманітних формах і відтінках, вони мають одну суть — вірне служіння великій справі комунізму.

В арсеналі ідеологічної роботи Комуністичної партії існує ціла система методів, форм і засобів, які дозволяють здійснювати передачу традицій молоді. Туристичні походи місцями бойової слави, зустрічі з ветеранами праці, воєн і революції, тематичні вечори, «вогники», дні пам'яті загиблих і ін. мають велику впливову силу на свідомість сучасного покоління. Також важливе місце у вихованні займає художня і політична література, мистецтво, музеї, виставки, лекції, радіо, телебачення тощо.

Молодь із захопленням дивиться кінофільми про героїку днів Великого Жовтня, років громадянської і Великої Вітчизняної воєн, з ентузіазмом сприймає незабутні образи В. І. Леніна, Ф. Е. Дзержинського, Я. М. Свердловла з кінофільмів «Ленін в Жовтні», «Шосте липня», «Синій зошит»... Агітатори й пропагандисти використовують книжки «Історичне покликання молоді» П. Ю. Шелеста, «Традиції і виховання

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 88—89.

нової людини» О. М. Швидака, «Моральні заповіді дитинства і юності» В. О. Сухомлинського та інші. Хорошу послугу роблять журнали, які вміщують цікаві добірки матеріалів про героїв і ветеранів праці й боротьби. Газети щоденно інформують про багатогранне життя нашого народу, його великі будні. Завдання полягає в тому, щоб, проводячи систематичну і продуману роботу над вихованням нашої молоді, крок за кроком пропагувати кращі традиції трудової і суспільно-політичної діяльності ветеранів праці, знайомити з їхнім життям, ставленням до покладених обов'язків.

Психологічно-виховне значення трудових традицій полягає у тому, що вони дають змогу глибоко усвідомити трудову діяльність як джерело матеріального і духовного життя людини, виробити в молоді свідоме ставлення до праці, піднести почуття радянської гордості за свою країну, посилити почуття обов'язку і відповідальності. Виховання на трудових традиціях займає одне з центральних місць у виховній роботі з учнівською та студентською молоддю.

Серед інших засобів виховання на традиціях, що їх необхідно використувати в школі, є насамперед урок — основна форма навчально-виховного процесу, а також позакласна робота з учнями (виховні години, гуртки, тематичні вечори, праця на пришкольніх ділянках тощо), крім того, слід назвати і позашкільні заходи — екскурсії на виробництво, участь у недільниках, праця на підприємстві, в колгоспі чи радгоспі, допомога старшим у спорудженні шкільних приміщень, в обладнанні майстерень, ремонті меблів. Майже нема такого навчального предмету в школі, на уроках якого, передаючи учням традиції, не можна було б поєднати елементи наочного споглядання й абстрактного мислення. Тим більше це стосується середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, які безпосередньо готують майбутніх спеціалістів, і де емоціональні розповіді викладача не можуть не вплинути на почуття і розум молоді.

Під час вивчення суспільних наук у вузах розкривається роль трудових традицій, ідей марксизму-ленінізму, що викликає в студентів активне бажання наслідувати кращих людей, їх вчинки. Тут здійснюється зв'язок: трудові традиції народу — студентів, студент (згодом спеціаліст, наставник і вихователь) — молоді. Так, викладачі вузів Чернігівщини в своїх лекціях показують корінні зміни, що відбулися в області за роки Радянської влади. Тепер це край з розвинутою промисловістю, продукція якої 1970 р. майже в 50 разів перевищила рівень 1913 р., з передовим сільським господарством. За останнє десятиріччя в області виникла і розвинулась хімічна, нафтова, текстильна промисловість. В Чернігові збудовано два велетні-комбінати — хімічного волокна імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та камвольно-суконний, один із гігантів сучасної Європи.

Чернігівщина багата революційними, бойовими і трудовими традиціями. Тут почав свою революційну діяльність Ю. М. Коцюбинський, формував червоні частини М. О. Щорс, звідси вийшли відомі більшовики М. І. Подвойський, В. М. Примаков, М. Г. Кропив'янський, Т. В. Черняк та багато інших. Чернігівщина дала 150 Героїв Радянського Союзу і 71 Героя Соціалістичної Праці, десятки тисяч нагороджених орденами і медалями Радянського Союзу. В Чернігівському педагогічному інституті є ряд стендів, які ілюструють революційні, бойові і трудові подвиги населення області.

Розглядаючи мораль як форму суспільної свідомості, викладачі розкривають перед студентами величні картини трудового процесу, героїчні зусилля радянських людей, які перетворили нашу країну з від-

сталої в передову. Жива розповідь викладача залишає у студентів незабутнє враження, створює в них чітке уявлення про моральне обличчя і трудову честь будівників комунізму, викликає прагнення берегти та примножувати завоювання старших поколінь.

Виходячи з того, що одним з домінуючих факторів виховання молоді на досвіді старших поколінь є безпосередня її участь у трудовому процесі, вузи під час канікул посилають тисячі студентів у колгоспи і радгоспи, на підприємства та будови країни. Молодь допомагала освоювати цілинні землі, будувати залізниці і нафтопроводи, електростанції, школи і стадіони.

1969 р. студентський загін України був одним з найбільших у СРСР. На будовах нашої республіки, Тюменської і Кустанайської областей, Калмицької АРСР, споруджуючи автомобільний гігант в м. Тольятті і меморіальні комплекси в Ульяновську та Шушенському, загін освоїв 95,5 млн. крб. капітальних вкладень. Це — четверта частина всієї суми, освоєної всесоюзним загоном. Українські студенти звели понад 800 житлових будинків, допомогли спорудити 22 школи на 5560 місць, 108 — відремонтували безкоштовно. Понад 18 тис. чол. працювали в сільському господарстві, а також на об'єктах меліорації республіки, де освоєно 19 млн. крб. капіталовкладень. Якщо 1968 р. в межах України для 24 тис. студентів це становило суму в 17,7 млн. крб., то 1969 р. для 30 тис. чол.— 34 млн. крб.⁶

Передачі трудових традицій учням загальноосвітніх шкіл великою мірою сприяє професійна орієнтація, що охоплює роботу всіх учителів і класних керівників та набирає особливого значення для випускних восьмих і десятих класів. Йдеться про свідомий вибір професії, творчий шлях людини, її майбутнє.

В цьому напрямі потрібно вести систематичну багатогранну роботу, не допускаючи випадків підміни фахівців і наочного прикладу, як це, скажімо, зробили в одній із шкіл, коли на вечорі, присвяченому Дню Конституції СРСР, працівник відділу кадрів провів коротку бесіду про ряд виробничих професій фабрики музичних інструментів, не володіючи жодною з них і не розкриваючи їх суті... Отже, вирішальну роль відіграють трудові традиції, що передаються знатними людьми підприємств, шефами, досвідченими працівниками, батьками, вчителями.

Не варто думати, що профорієнтація визначає лише шлях на виробництво — це було б надто вузько й однобічно. Вона означає також свідомий вибір профілю вузівського або виробничого навчання. Вибір професії часто йде від виробництва до вузу того ж самого профілю. Тут доречно розповісти, наприклад, про життєвий шлях відомого авіаконструктора А. С. Яковлева, чи інших відомих людей, які пройшли шлях від робітника, колгоспника до вченого, громадського діяча, або, залишившись працювати на виробництві, стали новаторами й героями праці.

У виборі професії визначну роль відіграє залучення дітей до такої праці, яка їм цікава і дає насолоду, до якої підліток ставить як до своєї майбутньої професії. Практика показує, що тут необхідною умовою успіху може бути лише стійке збереження нахилу до даної спеціальності в процесі її реалізації⁷. Весь педагогічний процес у школі виховує такі нахили, передає та розвиває славні трудові традиції нашого народу, традиції, що їх наслідують учні.

⁶ «Правда України», 15 травня 1970 р.

⁷ Професійна орієнтація молоді, К., 1966, стор. 39.

Конкретні соціологічні дослідження, проведені в січні 1968 р. Чернігівським обкомом ЛКСМУ серед учнів X класів шкіл Чернігова показали, що 485 учнів із 500 виявили бажання продовжувати навчання лише 15 — висловили намір працювати робітниками. І ніхто не заявив, що хоче трудитися в сільському господарстві (зауважимо, що серед опитаних було близько 10% дітей колгоспників). З тих, що бажають продовжувати навчання 160 бачать себе інженерами, 142 — лікарями, 87 — учителями, 20 — вченими і 10 — військовими. Характерно, що значний вплив на вибір професії в майбутньому робить сім'я. Учень, як і батько, теж хоче стати геологом; діти лікарів — лікарями і відповідно — вчителями та інженерами, робітником — дехто. Відповідаючи на запитання «Твоя мета?», учні пишуть, що хочуть бути справжньою людиною, корисною для суспільства, чесно працювати, роблячи людям тільки добро⁸.

Аналіз цих анкет з одного боку, свідчить про те, що наша молодь прагне працювати, бути справжніми громадянами, бути корисною для суспільства. З іншого — зобов'язує посилити трудове виховання в школі. З багатьох відповідей восьмикласників видно, що в них ще не зовсім сформувалось бажання й інтерес до певної професії. Останнє переважно не виявлене або не досить стійке.

Виховуючи на прикладах з життя і боротьби старших поколінь, Комуністична партія наполегливо добивається, щоб цей досвід як соціальна категорія став необхідною орієнтацією для радянської молоді в її навчальній і трудовій діяльності.

На XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв наголошував: «Наш обов'язок — передавати новим поколінням свій політичний досвід, досвід розв'язання проблем економічного і культурного будівництва, керувати ідейним вихованням молоді, робити все, щоб вона гідно продовжувала справу своїх батьків, справу великого Леніна»⁹.

Ростити молоде покоління — складна і відповідальна справа. Потрібно робити так, щоб кожен захід мав велике пізнавальне і виховне значення, ідейно гартував і кликав до нових перемог.

С. П. МАРЦЕНЮК, Д. М. ЧЕРНИШО

⁸ «Комсомольський гарт» (Чернігів), 4 червня 1968 р.

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 92.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ І ОХОРОНИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА УКРАЇНІ В ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Серед багатьох складних завдань, що постали перед молодого Радянською країною, не останнє місце належало вивченню й охороні пам'яток історії та культури. Вже 17—26 січня 1918 р. видатні українські вчені В. Г. Кричевський, Д. М. Щербаківський, Ф. Л. Ернст та ін. створили комісію, яка виявляла в Києві пам'ятники старовини, пошкоджені під час бомбардувань¹. Втілюючи в життя ленінські настанови про збереження пам'яток матеріальної культури, в квітні та грудні 1919 р., а також у 1921 і 1922 рр. Раднарком України видав ряд декретів про охорону культурних цінностей². З цією ж метою на початку 1919 р. було створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи³. Незабаром група вчених, що називала себе «ініціативною» (акад. М. Біляшівський, М. Макаренко, К. Антонович та ін.), звернулася в Раднарком з проханням створити при Українській Академії наук археологічну секцію⁴. Тяжке внутрішнє і напружене зовнішнє становище, труднощі революційної перебудови країни, нерозуміння і несприйняття завдань революції деякими вченими ускладнювали здійснення наміченої програми вивчення археологічних пам'яток.

30 травня 1921 р. на загальних зборах членів Академії наук її неодмінний секретар акад. А. Ю. Кримський зазначав, що «сьогодні спільне зібрання збирається сотий раз на протязі 30 місяців... Річ — зовсім аномальна, але вона показує ту силу праці, яку довелося перевести Українській Академії наук». На цьому зібранні було затверджено проєкт об'єднання археологічної секції відділу гуманітарних наук Українського наукового товариства і Археологічного Комітету в Археологічну Комісію. Її очолив Ф. І. Шміт. Комісія складалася з кількох секцій — археології, матеріальної етнографії, архітектурно-монументального мистецтва і музеєзнавства⁵. Одним із перших завдань, що їх мали вирі-

---

¹ Протокол огляду комісией «Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні» пошкоджених, причинених бомбардировкой города Киева 17—26 I 1918 г. памятникам старины и искусства.— Науковий архів Всеукраїнського Археологічного Комітету (далі — НА ВУАК), спр. 1, арк. 1.

² Пояснювальна записка № 2 до статуту Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи на Україні при ВУАН.— НА ВУАК, спр. 44, арк. 21.

³ Циркуляр ВУАК від 31 VIII 21 р.— НА ВУАК, спр. 3, арк. 47.

⁴ Протокол засідання археологічної секції наукового товариства 6 березня 1920 року.— НА ВУАК, спр. 3, арк. 1.

⁵ Протокол № 100 спільного зібрання Української Академії наук 30 травня 1921 р.— НА ВУАК, спр. 3, арк. 4, 10.

шити українські вчені, було складання археологічної карти⁶. Про піклування членів комісії за долю пам'ятників старовини свідчило звернення вчених до «Всіх установ і товариств, що розробляють питання археології, історії мистецтва, матеріальної етнографії, музеєзнавства і дбають про охорону пам'яток мистецтва, старовини й природи».

Однак найефективніші форми роботи було знайдено не відразу. 1921 р. ліквідовано Всеукраїнський комітет охорони пам'ятників історії, а 1922 р.— Археологічну комісію. Замість них у лютому 1922 р. створено Археологічний комітет. Але через відсутність службового апарату він виконував роль консультативного органу при Академії наук у справі охорони пам'ятників.

Через деякий час було розроблено новий проект, у якому говорилося, що комітет «покладає метою своєї діяльності підготовче розроблення пунктів законодавства, що стосуються охорони, реставрування та студіювання пам'яток старовини, мистецтва та природи на Україні, організацію цієї охорони як пасивної (заборона руйнування пам'яток, пошкоджень, вивозу), так і активної — з'ясування стану пам'яток шляхом анкет та командировання співробітників ВУАК на місця для їх огляду, підвищення свідомості громадянства у справі розуміння потреби охорони, вивчення, збереження пам'яток у всіх різноманітних їх формах, підготовки кваліфікованих музейних робітників та дослідників, переведення реєстрації пам'яток, концентрація їх по державних музеях, реєстрація їх, планове переведення й координація дослідів та ін.»⁷ Проект було схвалено в Києві і Харкові, а згодом затверджено Укрголовнаукою. В цей же час при ВУАК мали відкритися трирічні археологічні курси для підготовки кваліфікованих працівників у галузі археології, етнографії та музейної справи⁸.

Особлива увага приділялася залученню до охорони пам'яток місцевих краєзнавців, зокрема працівників краєзнавчих музеїв, що діяли в різних населених пунктах республіки і проводили здебільшого археологічні дослідження. Тільки на Донеччині 1920 р. такий музей було відкрито в Ізюмі, згодом у Луганську, 1924 р. в Артемівську, трохи пізніше в Маріуполі. Питання краєзнавчої роботи привернули увагу учасників з'їзду науково-продуктивних сил, що відбувся наприкінці 1924 р. у Харкові. Огляд краєзнавчої діяльності на Україні зробив професор М. Шарлемань. Професор А. С. Федоровський прочитав доповідь «Краєзнавство і студентство узів»⁹. На з'їзді виступали також працівники музеїв деяких областей України, зокрема Ізюмського (М. В. Сібільов) та Маріупольського (Н. С. Коваленко).

Поступово інтерес до археологічних досліджень на Україні зростав. Ставало зрозуміло, що республіка мала невичерпні археологічні багатства великої наукової цінності. ВУАК добився того, що польові дослідження стали проводитися виключно на підставі «відкритого листа». Його уповноважені встановили міцні зв'язки з периферійними охоронно-дослідними установами¹⁰. Але через нестачу коштів доводилося відмовлятися від деяких важливих задумів, зокрема від створення археологічних карт.

Готуючись до з'їзду в Одесі, ВУАК надіслав окрвиконкомам республіки звернення, в якому вказувалося на важливість проведення

⁶ Протокол спільного засідання археологічної і мистецької секції Археологічного Комітету Української Академії наук від 18 X 21 р., пункт 4.— НА ВУАК, спр. 3 арк. 70.

⁷ Звіт за діяльність ВУАКу при ВУАН протягом року 1924.— НА ВУАК, спр. 49, арк. 1.

⁸ «Коммунист», 4 листопада 1924 р.

⁹ Журнал чергових зборів ВУАКу, 13 I 1925 р.— НА ВУАК, спр. 62, арк. 6.

¹⁰ НА ВУАК, спр. 49/12, арк. 12.

археологічних досліджень на Україні, великі труднощі, що їх ускладнюють, на особливе значення польових робіт напередодні всеукраїнської конференції. Наприкінці звернення ВУАК звертався з проханням виділити 100—150 крб. для активізації роботи на місцях¹¹. Проте майже всі окрвиконкоми відмовилися фінансово підтримати ВУАК, хоча в більшості округів працювали краєзнавчі музеї. Луганський окрвиконком навіть пояснив свою відмову «відсутністю зайвих грошей». Але ентузіасти-археологи продовжували вивчати пам'ятники кам'яного віку Придністров'я, Сіверського Дінця та його приток, трипільські поселення на Чернігівщині, Київщині, Вінниччині, античні міста Північного Причорномор'я. 1926 р. на полях України працювали 14 стаціонарних експедицій¹². Для поліпшення обліку археологічних пам'яток була підготовлена реєстраційна карта-анкета, спеціальні анкети розсилалися в музеї.

Нагромаджений матеріал необхідно було популяризувати. Так виникли «Короткі звітлення ВУАКу», що хоча й видавалися малим тиражем, але мали велику популярність як у нашій країні, так і за кордоном (у Німеччині, Франції, Фінляндії та інших країнах). Виникла потреба в організації центрального музею України. Поряд з іншими відділами у ньому мав бути й археологічний.

2 липня 1926 р. у газеті «Вісті» було опубліковано постанову ВУЦВК і РНК УРСР про пам'ятники культури і природи. У додатку до неї були сформульовані функції установ у справі охорони пам'яток. Розроблено варіанти охоронних грамот, проект інструкції для реставрації приватних колекцій та окремих предметів, що мають наукове або історичне значення. Президія Укрнауки затвердила також інструкції про організацію мережі кореспондентів та окружних і місцевих комісій для охорони пам'яток культури і природи¹³. Йшла підготовка до скликання наради музейних працівників. Археологічні роботи стали планувати на п'ять років у масштабі всієї республіки. «Зазначена територія,— зазначалося в «Доповідній записці» ВУАК,— колосальне поле, що наповнене на велику глибину... рештками минулих культур, шляхи розвитку і міграції яких безліччю ниток з'єднані з культурними етапами розвитку всесвіту і тисячами культурних комплексів відбивають культурне лице передісторичної України. В цьому велика роль української території в розвитку культури Європи, звідси цінність її археологічних матеріалів як ключа до розв'язання культурних проблем євразійського передісторичного розвитку для нашого і європейського дослідного процесу»¹⁴.

Авторитет Археологічного комітету настільки виріс, що 1928 р. його публікації розсилалися більш ніж у 26 країн Європи, Азії, Африки та США. У свою чергу, ці країни також надсилали до ВУАК публікації з археології¹⁵.

Долаючи всі труднощі, з ентузіазмом працювали учасники експедиції під керівництвом акад. Д. І. Яворницького на Дніпропетровщині, на чолі з Ф. Л. Козубовським — на Побужжі, С. С. Гамченком — на Житомирщині, Б. В. Фармаковським — у Причорномор'ї, в різних місцях

¹¹ Звернення ВУАКу від 11 IV 1925 р.— НА ВУАК, спр. 39, арк. 6.

¹² І. Г. Шовкопляс. Розвиток радянської археології на Україні, К., 1969, стор. XV—XVI.

¹³ НА ВУАК, спр. 131, арк. 3—4, 11—13.

¹⁴ Доповідна записка до кошторису й операційного плану ВУАК на 1928—1933 операційний рік.— НА ВУАК, спр. 310, арк. 2.

¹⁵ Реєстр закордонних наукових інститутів, що їм було надіслано у 1928 році публікації Археологічного Комітету ВУАК і які у відповідь надіслали свої видання ВУАКові.— НА ВУАК, спр. 104, арк. 55, 58, 64.

України встигав побувати М. О. Макаренко. Серед краєзнавців виділявся своєю невтомною вдачею М. В. Сібільов, що відкрив на Донеччині понад 350 первісних стоянок.

Було вжито заходів, що посилили відповідальність за охорону пам'ятників. З цією метою в Харкові, Одесі та Дніпропетровську створено спеціальні крайові комісії. 1931 р. організована виставка археологічних матеріалів, зібраних за роки Радянської влади на Україні. На початку 30-х років почали виходити нові археологічні збірники¹⁶. На порядку денному знову стало завдання — скласти археологічні карти, насамперед Донбасу. Неодноразово воно обговорювалося на засіданнях ВУАК. Однак через нестачу спеціалістів і коштів ці важливі плани не було здійснено.

В роботі українських археологів і краєзнавців тих часів були великі хиби, про що вже писалось у спеціальній літературі¹⁷. Але краще з їх спадщини заслуговує на увагу. Те, що не змогли зробити дослідники 20—30-х років, здійснюється нині. Йдеться насамперед про складання археологічних довідників, на основі яких буде створено точну археологічну карту республіки, про яку мріяли ще ентузіасти 20—30-х років.

Д. С. ЦВЕЙБЕЛЬ

---

¹⁶ Хроніка археології та мистецтва, т. 1—3, К., 1930—1931; Записки ВУАК, т. 1 К., 1930.

¹⁷ І. Г. Шовкопляс. Розвиток радянської археології, стор. XVII.

Спогади

О. Ф. ЛЕВИЦЬКА

Ю. М. КОЦЮБИНСЬКИЙ У ВІДНІ

(До 75-річчя від дня народження)

З видатним радянським діячем Юрієм Михайловичем Коцюбинським вперше я познайомилася у Празі 1922 р. Тоді він як представник Радянської України у Відні часто бував у Чехословаччині, де вів переговори з радянським представником М. В. Левицьким. Співробітники представництва завжди були раді зустрітися з ним, поговорити. С. Козюра, К. Саврич (Максимович), Ф. Вей (Орловський) та інші любили розмовляти з «Стефаном» (псевдонім Коцюбинського), завжди привітним, щирим, готовим допомогти й порадити.

У 1925—1927 роках я часто зустрічалася з Юрієм Михайловичем у Відні, де він був першим радником повпредства СРСР. Згадуючи ті часи, я дивуюся, що він — дипломат, людина незвичайна, майже легендарна (за його плечима такі героїчні події, як участь у штурмі Зимового палацу в жовтні 1917 р., боротьба за Пулковські висоти під час оборони Петрограда від банд Краснова — Керенського, бої за Чернігів і Київ) так просто, наче з давно знайомими друзями зустрічався з нами, — віденськими студентами, які часто до нього заходили в особистих і громадських справах. Говорили ми з ним про роботу прогресивної організації «Єдність», до якої входили українські і польські робітники, ремісники, котрих доля занесла на чужину ще до першої світової війни.

Щосуботи і щонеділі в нашій організації відбувалися лекції та концерти, програму яких завжди погоджували з Юрієм Михайловичем. Ми редагували щотижневу стінгазету.

У нашій країні бурхливими темпами розвивалося соціалістичне будівництво, і ми в стіннівці писали про вплив ідей Леніна та пробудження свідомості поневолених народів. Особливо урочисто в «Єдності» відзначалися Перше травня, роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції, 8-е березня, Шевченківські дні. На сходках ми читали книжки радянських письменників, декламували вірші Шевченка, Франка, Маяковського та ін. Юрій Коцюбинський, який брав активну участь у цих вечорах, добре почував себе в товаристві молоді. У неділю він збирав співробітників радянського представництва, до них приєднувалися студенти і вирушали в гори. Під час таких прогулянок Юрій Михайлович розповідав про своє дитинство, юність, мандрівки в Карпати. Він дуже любив природу, збирав квіти, милувався лісами, слухав пташиний спів.

Нас, галичан, вважав своїми земляками, допомагав нам, стежив за нашим навчанням. Ю. М. Коцюбинський знаходив час відвідати університет, зайти до хімлабораторії, де я працювала.

Коцюбинський користувався широкою популярністю серед пролетаріату та прогресивної інтелігенції Австрії. Вечорами після роботи від-

відував віденських комуністів, бував у секретаря Компартії Австрії К. Томана. Там сходилися комуністи та комсомольці. Юрій Михайлович багато розповідав їм про Леніна, Комуністичну партію Радянського Союзу.

Мені запам'яталася одна з зустрічей у соціаліста Грінберга, на якій був і Ю. М. Коцюбинський. Тут зібралася передова віденська інтелігенція. Був серед них лідер австрійських соціал-демократів Отто Бауер, журналісти з «Арбайтер цайтунг». Розмови проходили в дружній обстановці. Йшлося про сучасну й класичну літератури, висловлювалися симпатії до Країни Рад.

У 1926—27 рр. у капіталістичних країнах швидкими темпами росла армія безробітних. У той час Коцюбинський часто з'являвся в пролетарських районах міст Відня та Вінернейштадту, допомагав як міг бідним.

Часто ми зустрічалися з Юрієм Михайловичем і на Батьківщині. Коли він приїздив з-за кордону, приходив до нас на квартиру у Харкові, розмовляв з Левицьким, фотографував нашу сім'ю. 1933 р. Юрій Михайлович працював заступником голови Держплану УРСР, заходив до Інституту прикладної хімії, де я працювала. Одного разу він попросив мене організувати лабораторії та контроль за точними вимірювальними приладами на хімічних заводах Донбасу. В зв'язку з цим я побувала в Рубіжівці, Первомайську, Костянтинівці і Лисичанську, завдання виконала і доповіла про це тт. Скрипнику та Коцюбинському. Через рік Ю. М. Коцюбинський переїхав у Київ, і наш зв'язок з ним припинився. Я дуже щаслива, що доля звела мене з Юрієм Михайловичем — людиною з полум'яним серцем бійця, патріота, громадянина.

Наш календар

ВЕЛИКА ПЕРЕМОГА

(До 30-річчя розгрому німецько-фашистських військ під Москвою)

Героїчною сторінкою в славу історію радянського народу ввійшла перемога радянських військ під Москвою в грудні 1941 року. Це була перша велика поразка німецько-фашистських військ у ході другої світової війни.

Генеральний наступ гітлерівців на Москву почався 30 вересня.

На 1 жовтня ворог мав на московському напрямі 77 дивізій, у тому числі 14 танкових і 8 моторизованих. Вони налічували більш як 1 млн. чол., понад 14 тис. гармат і мінометів, 1700 танків, 950 літаків. Їм протистояло 95 радянських дивізій, які мали близько 800 тис. чол., 6800 гармат і мінометів, 780 танків, 545 літаків¹.

Уже 3 жовтня ворожі моторизовані з'єднання вдерлися до Орла і рушили на Тулу, прорвали оборону наших військ у районі Вязьми і Брянська. Це створило велику небезпеку для Москви.

5 жовтня Державний Комітет Оборони (ДКО) прийняв спеціальне рішення про захист Москви, обравши головним рубежем опору військ Західного фронту Можайську лінію оборони. 10 жовтня Ставка наказала передати армії Резервного фронту до складу Західного, командування яким покладалося на генерала армії Г. К. Жукова.

За рішенням ДКО від 12 жовтня безпосередньо в районі столиці почалося будівництво оборонної лінії. Вся система оборони на близьких підступах до міста дістала назву Московської зони оборони. На її спорудження було мобілізовано 450 тис. жителів столиці².

10 жовтня гітлерівці почали наступ на Калінінському напрямі й 14 жовтня вдерлися до Калініна. 17 жовтня на базі військ правого крила Західного фронту створюється Калінінський фронт на чолі з генерал-полковником І. С. Конєвим.

13—18 жовтня з новою силою розгорілися жорстокі бої на московському напрямі. 18 жовтня наші війська залишили Можайськ, на півдні — Калугу, німці увірвалися до Малоярославця. Ворог стояв біля самих стін столиці. 19 жовтня було опубліковано постанову ДКО про введення у Москві стану облоги.

Тисячі робітників, службовців, творчої інтелігенції добровільно йшли в комуністичні батальйони. Близько 100 тис. жителів Москви проходили військову підготовку без відриву від виробництва. З ініціативи москвичів уже в перші місяці війни було сформовано 12 дивізій народного ополчення. На випадок прориву противника трудящі Москви сформували і озброїли сотні загонів бойових дружин і груп винищувачів танків³. По країні прокотилася хвиля мітингів на захист столиці. «Ми з тобою, рідна Москва», — говорили радянські люди. У багатьох районах країни формувалися нові частини і з'єднання, що направлялися під Москву. Тільки Західному фронту Ставка передала з внутрішніх військових округів, резерву та інших фронтів 11 стрілецьких дивізій, 16 танкових бригад, більш як 40 артилерійських полків⁴.

У такій важкій і надзвичайно складній обстановці наша країна зустрічала 24-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Незважаючи на те, що ворог стояв у безпосередній близькості від Москви, 7 листопада на Красній площі відбувся традиційний парад військ, де з промовою виступив Голова ДКО Й. В. Сталін. Звертаючись до воїнів, які йшли прямо з парадом на фронт, він говорив: «На нас дивиться весь світ, як на силу, здатну знищити грабіжницькі полчища німецьких загарбників. На нас дивляться поневолені народи Європи... як на своїх визволителів».

¹ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945, Краткая история, М., 1970, стор. 115.

² Там же, стор. 117.

³ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления. М., 1969, стор. 357.

⁴ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945, Краткая история, стор. 121.

Промова закінчувалася словами: «Під прапором Леніна — вперед до перемоги!»⁵

У кінці листопада бойові дії на всьому радянсько-німецькому фронті набрали дуже запеклого характеру, а під Москвою досягли свого апогею, завдали противникові великих втрат, загальмували, а потім і зупинили його наступ. Наприкінці листопада — перших числах грудня 1941 р. ворог повсюдно перейшов до оборони. Планк «бліцкригу» було зривано. Ворожа «стратегія» зазнавала краху.

У цих умовах Ставка Верховного Головнокомандування (ВГК) планує контрнаступ радянських військ на Західному напрямі, щоб ліквідувати загрозу, яка нависла над столицею нашої Батьківщини.

У планах контрнаступу під Москвою передбачалося завдати водночас кілька сильних ударів по ворогові військами Західного фронту у взаємодії з лівим крилом Калінінського та правим крилом Південно-Західного фронтів. Відповідно до цього Ставка ВГК тільки Західному фронтові передала 3 резервні армії, 9 стрілецьких і 2 кавалерійські дивізії, 8 стрілецьких і 6 танкових бригад⁶. Було посилено також Калінінський і Південно-Західний фронти.

Співвідношення сил на початок грудня під Москвою в результаті усіх цих заходів дещо змінилося. З'єднання і частини наших фронтів налічували близько 720 тис. чол., 5900 гармат і мінометів, 415 установок реактивної артилерії, 670 танків і 76 літаків (з них 590 нових конструкцій). Німецько-фашистські війська на той час мали 800 тис. чол., близько 10 400 гармат і мінометів, 1 тис. танків і більш як 600 літаків⁷. Ці дані викривають брехливі твердження західних істориків і колишніх гітлерівських генералів про значну перевагу радянських військ при контрнаступі під Москвою. Найголовнішою перевагою радянських військ була їх висока морально-політична перевага над гітлерівськими військами. Неоціненне значення мала моральна і трудова підтримка, що її подавала героїчним захисникам Москви, вся країна. Тільки на московських підприємствах було відремонтовано і передано Західному фронту 263 гармати, 1700 кулеметів, 15 тис. гвинтівок, 24 бронепоезди, 2 тис. вантажних автомашин. Трудящі столиці виготовили і передали фронтові 20 900 ватяних тілоріжок, 16 400 пар суконних штанів, 264 400 пар зимових рукавиць, і багато інших предметів зимового обмундирування⁸.

Перед початком контрнаступу «Правда» у передовій статті «Під Москвою повинен початися розгром ворога» писала: «Сильніше удар і — надломлений ворог не витримає!.. Настав момент, коли можна спинити його, щоб зломити... Знищивши ворога під Москвою, ми почнемо його знищення по всій загарбаній ним території»⁹.

У другій половині листопада радянські війська перейшли у контрнаступ на південний схід від Ленінграда. 29 листопада на півдні було визволено Ростов-на-Дону. Героїчні успіхи оборонців Ленінграда і Ростова запалювали радянських воїнів на священний бій за Москву, за Батьківщину.

Контрнаступ під Москвою почали вранці 5 грудня 1941 р. війська Калінінського фронту [командуючий — генерал І. С. Конєв, член Військової Ради — корпусний комісар Д. С. Леонов, начальник штабу — генерал І. І. Іванов]. З першого дня контрнаступу розгорілися жорстокі бої. 29-а армія генерала І. І. Масленникова атакувала противника на південний захід від Калініна і вклинилася в його оборону на 1,5 км. 31-а армія генерала В. О. Юшкевича після триденних упертих боїв прорвала оборону ворога на південь від Калініна і наприкінці дня 9 грудня перехопила залізницю Калінін — Москва.

6 грудня перейшли у наступ війська Західного фронту. Успішно діяли війська 30-ї, 1-ї ударної, 20-ї, 16-ї, 5-ї, 50-ї і 10-ї армій.

На головному напрямі частини 30-ї армії генерала Д. Д. Лелюшенко на світанку прорвали оборону противника до 5 км у глибину і до 12 км по фронту, а надвечір 6 грудня просунулися вглиб до 17 км, розширивши ділянку прориву до 25 км. Її сусіди зліва — 1-а ударна армія генерала В. І. Кузнецова, 20-та армія і 16-та армія генерала К. К. Рокоссовського успішно наступали до Солнечногорська і Істри. Війська лівого крила Західного фронту (50-а, 10-а армія і 1-й гвардійський кавалерійський корпус) завдавали ударів по 2-й німецькій танковій армії у районі Тули.

8 грудня з-під Тули завдали удару противнику з'єднання 50-ї армії. Глибоко охоплена з флангів, не маючи сил парировати удар Західного та оперативної групи Південно-Західного фронтів, армія Гудеріана почала відходити у напрямі на Вузлову, Богородицьк і далі на Сухиничі.

⁵ И. Сталин. О Великой Отечественной войне Советского Союза, М., 1953, стор. 21—22.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К., 1969, стор. 392.

⁷ Великая Отечественная война Советского Союза, 1941—1945, Краткая история, стор. 130.

⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945 гг., т. 2, М., 1961, стор. 276.

⁹ «Правда» від 27 листопада 1941 р.

У центрі наступала 5-та армія генерала Л. О. Говорова, що сприяло успіхові 16-ї армії.

Хід подій примусив німецько-фашистське командування переглянути свої плани. 8 грудня 1941 р. Гітлер підписав директиву № 39 про перехід німецьких збройних сил до оборони по всьому Східному фронті.

16-а армія в результаті майже триденного бою 8 грудня визволила Крюково і стала розвивати удар у напрямі Істринського водоймища.

Генерал К. К. Рокоссовський створює на підході до Істринського рубежу дві рухомі групи генерал-майорів Ф. Т. Ремезова і М. Ю. Катюкова з метою обходу водоймища з півночі і півдня.

У своїх спогадах Маршал Радянського Союзу К. К. Рокоссовський писав: «Гітлерівці висадили у повітря дамбу водоймища. Вода, що ринула, утворила потужний потік, який створив величезні труднощі нашим військам... На моїх очах сибіряки П. П. Белобородова (тепер генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу,— О. М.) у сильний мороз під вогнем ворога форсували бурхливий крижаний потік. У хід було пущено всі так звані «підручні засоби» — колоди, огорожі, ворота, плоти з соломи, гумові човни,— все, що могло триматися на воді»¹⁰. Енергійні охоплюючі дії рухомих груп у поєднанні з фронтальним ударом прискорили визволення м. Істри, перетвореного противником у важливий вузол опору. 11 грудня місто було очищено від гітлерівців.

Подолавши істринський рубіж, війська 16-ї армії з боями продовжували просування на захід, не даючи противнику можливості зупинитися і організувати оборону. Тривали безперервні бойові дії правого крила Західного фронту. Їх підтримувала авіація фронту, авіація ПВО країни та авіація дальньої дії. Військами лівого крила фронту були розгромлені 3-я, 17-а танкові та 29-а моторизована дивізії 2-ї танкової армії Гудеріана, які почали відступати на Венез.

Розвивали наступ 20-а і 16-а армії. 12 грудня війська правого крила Західного фронту визволили Солнечногорськ, куди першими увірвалися танкова рота старшого лейтенанта Грязнова і мотострілецький батальйон капітана Іванушкіна¹¹.

12 грудня Радінформбюро повідомило про провал німецького наступу на Москву та про контрнаступ наших військ, які з 6 по 10 грудня визволили від ворога 400 населених пунктів, захопили 386 танків, 704 гармати, 4317 автомашин, знищили (не рахуючи дій авіації) 271 танк, 211 гармат і мінометів, 565 автомашин. На полі бою ворог за цей період втратив тільки вбитими понад 30 тис. чол.¹² 13 грудня 1-а ударна і частина 30-ї армії підійшли до Клина і після жорстоких боїв у ніч на 15 грудня визволили його. У ході наступу на місто наша авіація зробила близько 2 тис. літако-вильотів і завдала величезних втрат противнику. У цих боях відзначився командир ескадрильї винищувачів 43-ї авіадивізії капітан Клещев. 14 грудня він знищив 3 ворожих бомбардувальники. Повертаючись, зустрівся з 7 ворожими винищувачами. Сміливо вступивши з ними у бій, двох збив, а свій пошкоджений літак привів на аеродром¹³.

У боях за Клин було розгромлено 2 моторизовані й танкову дивізії ворога. 17 грудня на цьому напрямі було введено у прорив кавкорпус генерала Л. М. Доватора разом з 22-ю танковою бригадою підполковника І. П. Єрмакова. Цього ж дня кавкорпус вийшов у район озера Тростенське і почав розвивати успіх, йдучи до річки Руза¹⁴.

У напрямі на Болхов і Орел наступав створений з 61-ї, 3-ї і 13-ї армій Південно-Західного фронту Брянський фронт (командуючий — генерал Я. Т. Черевиченко, член Військової ради — корпусний комісар О. Ф. Колобяков, начальник штабу — генерал В. Я. Колпакчі), який сприяв Західному фронту в розгромі південного крила німецької групи армій «Центр».

Успішно продовжували наступати на північний захід і південь від Калініна війська Калінінського фронту. 16 грудня було визволено від загарбників обласний центр — місто Калінін. У боях за нього противник втратив убитими понад 10 тис. солдатів і офіцерів¹⁵. 20 грудня частини 20-ї армії і оперативна група генерала М. Ю. Катюкова, що входила до складу 16-ї армії, визволили Волоколамськ, де за час окупації тисячі жителів міста і району були кинуті в тюрми, розстріляні й загнані у рабство.

20 грудня Гудеріан летить у ставку Гітлера і просить його дозволу на відведення своєї вже розгромленої армії. Гітлер категорично заборонив відступати і наказав ціною будь-яких жертв триматися¹⁵.

¹⁰ К. К. Рокоссовський. Солдатский долг, М., 1968, стор. 102.

¹¹ Л. М. Сандалов. На Московском направлении, М., 1971, стор. 259—260.

¹² «Известия» від 13 грудня 1941 р.

¹³ Д. Д. Лелюшенко. Москва, Сталинград, Берлин, Прага, М., 1971, стор. 112.

¹⁴ Великая Отечественная война Советского Союза, 1941—1945, Краткая история, стор. 133.

¹⁵ Там же, стор. 132, 133.

¹⁶ «Военно-исторический журнал», 1966, № 11, стор. 8.

У результаті успішного наступу радянських військ на західному напрямі виникла сприятлива обстановка. Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед Військовими радами фронтів вимогу розширити смуги наступу. Калінінський фронт повинен був наступати на Ржевському напрямі. До його складу передавалася 30-та армія Західного фронту і 39-а з резерву Ставки. Західному фронту наказувалось посилити натиск на противника, що відходив на флангах, і перейти у наступ 33-ю, 43-ю та 49-ю арміями¹⁷. 18 грудня ці армії перейшли у наступ і 25 грудня визволили Нарофомінськ, а через кілька днів — Малоарославець і Боровськ. 30 грудня після важких боїв війська 49-ї і 50-ї армій визволили Калугу, а через кілька днів — міста Бєлев, Мещовськ, Серпелик, Мосальськ.

На 7 січня 1942 р. війська лівого крила Західного фронту вийшли на рубіж Детчиново, Юзнів, Кіров, Людиново, війська Брянського фронту досягли рубежу Бєлев, Верхів'я.

Контрнаступ радянських військ під Москвою завершився у перших числах січня 1942 р. Північне і південне угруповання противника було розбито й відкинуто на 100—300 км. Безпосередня загроза столиці й Московському промисловому району була повністю ліквідована.

У боях під Москвою радянські воїни виявили мужність і героїзм, ламаючи впертий опір ворога, тиснули його на захід. Неможливо розповісти про всі подвиги — кожний полк, рота, взвод мали своїх героїв.

У своїх спогадах двічі Герой Радянського Союзу генерал армії Д. Д. Лелюшенко пише про подвиг комуніста-сержанта 1319-го стрілецького полку 185-ї дивізії Вячеслава Васильовича Васильківського. Біля села Рябинки на північ від Клина 6 грудня гітлерівці вели сильний вогонь з укріпленої точки. Васильківському вдалося підповзти до неї і вогнем з автомата примусити противника замовкнути. Але його вразила ворожа куля. Тяжко поранений, зібравши останні сили, він своїм тілом закрив амбразуру гітлерівського дзота. Герой загинув, але забезпечив наступ своєму підрозділу. В. В. Васильківський був посмертно нагороджений орденом Леніна. Подібний героїчний подвиг у районі села Мало-Щензово здійснив 25 грудня командир взводу 1174-го полку 348-ї стрілецької дивізії молодший лейтенант Микола Степанович Шевляков, якому було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁸.

Політрук роти 280-го стрілецького полку 185-ї дивізії комуніст М. П. Бочаров, заступивши пораненого командира роти, прорвався з бійцями у тил гітлерівців, захопив дві ворожі гармати і їх вогнем знищив роту противника, взявши при цьому 11 кулеметів і кілька автомашин. Миколі Павловичу Бочарову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁹.

У період найтяжчих боїв під Москвою (18—27 листопада 1941 р.), танковий екіпаж комуніста лейтенанта Миколи Федоровича Кретова з 23-ї танкової бригади у районі на північний захід від Істри знищив 14 танків ворога, 9 мінометів, 2 протитанкові гармати, одну важку гармату і велику кількість гітлерівців²⁰.

У жорстокому бою за село Олексіївку на Волоколамському напрямі рядовий Ісаєв (17-а стрілецька бригада 20-ї армії) заступив убитого командира роти (всі командири також вибули з строю). Сміливою і рішучою атакою у фланг противника рота під його командуванням внесла в ряди гітлерівців замішання, що сприяло успішному виконанню завдання батальйону. За вміле керування ротою в бою, сміливість та ініціативу Ісаєву було присвоєно звання лейтенанта і призначено командиром роти²¹.

У дві битви за Москву всі радянські воїни, від бійця до генерала, виявили високі моральні якості, показуючи чудеса масового героїзму.

Помітно відчувалась у період контрнаступу радянських військ на всіх етапах Московської битви активна допомога партизанів. Мужньо билися з ворогом народні месники, багато з них загинуло смертю героїв. Партизанський загін Волоколамського району під керівництвом Б. В. Тягунова і В. П. Міларщикова знищив 300 гітлерівців, 46 автомашин, 3 цистерни з паливом і склад з боєприпасами. Цей же загін висадив у повітря міст на шляху Волоколамськ — Клин, що створило скупчення ворожого транспорту і дало можливість нашій авіації знищити понад 100 ворожих машин²².

Коли частини 33-ї армії і 1-го гвардійського кавкорпусу виявилися відрізненими противником від основних військ Західного фронту в районі Вязьми, партизани активно допомагали їм у боротьбі з гітлерівцями. Разом з військами вони визволили місто

¹⁷ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, стор. 132, 133.

¹⁸ Д. Д. Лелюшенко. Заря победы, М., 1966, стор. 137.

¹⁹ Д. Д. Лелюшенко. Москва, Сталинград, Берлин, Прага, стор. 116.

²⁰ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, спр. 24, арк. 243.

²¹ Л. М. Сандалов. На Московском направлении, стор. 262; Архів МО СРСР, ф. 208, оп. 2526, спр. 46, арк. 531.

²² Архів МО СРСР, ф. 15, оп. 178359, спр. 1, арк. 351.

Дорогобуж. Партизани постійно порушували комунікації ворожих військ. Взаємодіючи з партизанами, оточені протягом двох місяців завдавали ворогові відчутних ударів²³.

Героїчно билася з окупантами підпільна комсомольсько-молодіжна група м. Людиново Калузької області на чолі з О. С. Шумовцовим. Група знищувала гітлерівців і зрадників, підривала мости, ворожі машини, склади з паливом, за завданням радянського командування проводила розвідку²⁴.

Відчутну допомогу наступаючим радянським військам подала героїчна боротьба партизанів і підпільників Московської, Калінінської, Тульської і Калузької областей. Особливу активність розвивали партизани в тилу німецької групи армій «Центр». За зиму 1941/42 р. вони пустили під укіс 224 поїзди, підірвали 650 мостів, знищили 1850 автомашин, визволили від загарбників великі райони, загальна площа яких перевищувала територію Бельгії, Нідерландів, разом узятих²⁵.

Так спільними зусиллями армії, народу і партизанів було підготовлено і одержано під Москвою історичну перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. Уперше за шість місяців війни Червона Армія завдала великої стратегічної поразки головному угрупованню гітлерівських військ, розгромивши 38 дивізій. Загальні втрати ворога, включаючи поранених і полонених, становили 300 тис. чол.²⁶ Особливо великих втрат зазнали танкові армії ворога, яким у планах захоплення радянської столиці гітлерівське командування відводило вирішальну роль. Навіть колишні гітлерівські генерали нині свідчать, що удари радянських військ під Москвою ледве не привели армію до катастрофи. «Сила удару росіян і розмах цього контрнаступу були такі,— згадує німецький генерал Тіппельскірх,— що хитали фронт на значній відстані й ледве не привели до непоправної катастрофи... Німецьким військам загрожувала доля великої армії Наполеона»²⁷.

Боездатність ворожих військ знизилась, моральний дух був надломлений. За поразку під Москвою Гітлер зняв з посади головнокомандуючого сухопутними силами Німеччини генерал-фельдмаршала фон Браухіча, головнокомандуючого групою армій «Центр» генерал-фельдмаршала фон Бока, командуючого танковою армією генерала Гудеріана та інших.

Битва під Москвою показала величезну організуючу і запальуючу роль Комуністичної партії, яка підняла весь радянський народ на захист Вітчизни.

Ця перемога перекреслила всі розрахунки гітлерівців на ізоляцію СРСР. 1 січня 1942 року 26 держав підписали з нами декларацію про співробітництво у війні проти фашистської Німеччини.

Битва під Москвою стала поворотним пунктом у ході війни, найважливішою віхою на шляху до цілковитої перемоги над фашистською Німеччиною. Червона Армія розвіяла міф про непереможність гітлерівської армії, у ворога було вирвано наступальну ініціативу.

Після контрнаступу під Москвою Ставка ВГК здійснює ряд наступальних операцій на всіх стратегічних напрямках: під Ленінградом, під Москвою, в Донбасі й у Криму.

З 6 січня по квітень 1942 р. війська Калінінського і Західного фронтів при підтримці військ Південно-Західного і Брянського фронтів завдали нової серйозної поразки німецькій групі армій «Центр». Були розгромлені ще 16 дивізій і одна бригада. Радянські війська просунулись на вітебському напрямі на 250 км, а на гжатському і юхнівському — на 80—100 км²⁸.

Гітлерівці втратили на полях Підмосков'я загалом понад 500 тис. чол., 1300 танків, 2500 гармат, понад 15 тис. машин і багато іншої військової техніки. Німецько-фашистські війська були відкинуті від Москви на захід на 150—300 км²⁹. Наша армія очистила від ворога величезну територію, визволила більш як 60 міст і близько 11 тис. населених пунктів.

З новою силою у ході зимового наступу Червоної Армії виявився масовий героїзм радянських воїнів. 36 тис. бійців і командирів були нагороджені орденами і медалями, а 110 — тим, що особливо відзначилися, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. За зразкове виконання бойових завдань 10 стрілецьким, 2 мотострілецьким, 5 кавалерійським дивізіям, 2 кавалерійським корпусам, 2 стрілецьким, 2 морським стрілецьким і 4 танковим бригадам, 2 мотоциклетним, 9 артилерійським,

²³ «Военно-исторический журнал», 1966, № 10, стор. 82.

²⁴ «Военно-исторический журнал», 1966, № 12, стор. 48—49.

²⁵ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг., Краткая история, стор. 142.

²⁶ «Военно-исторический журнал», 1966, № 11, стор. 8.

²⁷ К. Т и п п е л ь с к и р х. История второй мировой войны, М., 1956, стор. 201—203.

²⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 395—396.

²⁹ «Военно-исторический журнал», 1966, № 10, стор. 84.

4 протитанковим артилерійським, 2 винищувальним і 1 штурмовому авіаційним полком, 1 полку зв'язку було присвоєно почесне звання гвардійських³⁰.

Перемоги Червоної Армії під Москвою, Тихвіном, Ростовом і в Криму викликали істотну зміну обстановки не тільки на радянсько-німецькому фронті, але і на інших театрах другої світової війни. Невдачі Німеччини на Східному фронті викликали вплив німецько-фашистських військ з басейну Середземного моря, що врятувало тут становище Англії.

Поразка гітлерівців стримує впливу на правлячі кола Японії і Туреччини. Уряди цих країн утримались від виступу на боці Німеччини, відклавши його до кращих часів, яких вони так і не дочекались.

О. В. МОЙСЕЄВ

³⁰ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг., Краткая история, стор. 145.

ПОЛКОВОДИЧИЙ ШЛЯХ ГЕНЕРАЛА АРМІЇ М. Ф. ВАТУТІНА

(До 70-річчя від дня народження)

Микола Федорович Ватутін належить до найвидатніших і найталановитіших полководців Радянської Армії. Свій шлях у Радянських Збройних Силах він розпочав 1920 р. червоноармійцем 3-го запасного стрілецького полку, що дислокувався в Харкові. Вже через п'ять місяців після

призову учасник походів проти банд Махна, у жовтні того ж року вступив до Полтавської піхотної школи, де водночас із навчанням неодноразово брав участь у ліквідації банд Біленького та інших контрреволюційних груп на Полтавщині.

Закінчивши 1922 р. піхотну школу, М. Ф. Ватутін, командуючи відділенням, взводом, виховував своїх підлеглих сміливими захисниками Батьківщини. Водночас розширював та вдосконалював свої військові знання: 1924 р. успішно закінчив Київські вищі курси удосконалення командного складу, 1929 р.—Військову академію ім. М. В. Фрунзе, 1933 р.—оперативний факультет цієї академії, 1937 р.—достоюче Академію Генерального штабу. Займаючи різні посади, він завжди приділяв виняткову увагу діям військ у складних, подібних до бойової обстановки, умовах.

1938 р. М. Ф. Ватутіна як досвідченого командира, що мав добру оперативнотактичну підготовку, було призначено заступником начальника штабу Київського Особливого військового округу, а наприкінці року — начальником штабу. На цій посаді він перебував і під час визвольного походу Червоної Армії на Західну Україну. 1940 р. М. Ф. Ватутін став генерал-лейтенантом і заступником начальника Генерального штабу Червоної Армії.

З початком Великої Вітчизняної війни, 1 липня 1941 р., Миколу Федоровича було призначено начальником штабу Північно-Західного фронту, де під керівництвом командуючого військами генерала П. О. Курочкіна він виконував значну роботу щодо організації відсічі кількісно переважаючим німецько-фашистським військам, виявивши, зокрема, здібності щодо планування й проведення контрударів по наступаючих військах. Він виїздив безпосередньо в район бойових дій, у тяжких умовах створював ударні групи наших військ і зовсім несподівано для ворога завдавав йому відчутних ударів. Першим був контрудар військ 48-ї армії з 14 до 18 липня 1941 р. в районі Сольци на підступах до Новгороду, в ході якого наші частини, відкинувши противника на 40 км, відрізали від його основних сил танкову дивізію, що повністю втратила боєздатність, а тили моторизованого корпусу розгромили. Внаслідок цього німецько-фашистське командування змушене було тимчасово припинити наступ на Ленінград і підтягнути свіжі резерви.

Слідом з цим, на початку серпня, розгорнулися жорстокі бої на ділянці Новгород — Чудове. Зосередивши великі сили на північний захід від о. Ільмень, гітлерівці розпочали наступ на Новгород з метою розвинути свій основний удар на Ленінград. М. Ф. Ватутін, перебуваючи безпосередньо в районі бойових дій, сформував новгородську армійську групу, на яку поклав завдання виснажити активними діями противника, не допустити раптового захоплення Новгороду. Після триденного напруженого бою гітлерівцям удалося оволодіти Новгородом. Проте самовідданий опір наших військ спричинив припинення дальшого наступу ворога, командування якого змінило напрям удару й кинуло основні сили на Чудове, вважаючи, що там шлях на Ленінград відкритий.

Щоб зупинити ворожу навалу на шляху до міста Леніна, командування Північно-Західного фронту вирішило силами 34-ї та частково 11-ї армій при активній підтримці фронтової та далекобомбардувальної авіації завдати раптового контрудару в районі Старої Руси. Розробку детального плану дій було доручено М. Ф. Ватутіну.

Контрудар розпочався 12 серпня, а надвечір третього дня наші війська просу-

нулися тут на 60 км, глибоко охопили правий фланг староруського угруповання й створили загрозу прориву в тил іншого угруповання, що вийшло в район Новгород-Фашистське командування спішно перекинуло з-під Новгороду й Луги до Старої Русі кілька дивізій, підтягнуло з району Смоленська 39-й моторизований корпус у складі однієї танкової й двох моторизованих дивізій та значну кількість авіації 8-го авіаційного корпусу. Ці заходи дали змогу гітлерівцям змінити співвідношення сил на свою користь. Хоч контрудар не дістав розвитку, він дозволив нашим військам на деякий час зупинити просування фашистів до Ленінграда.

Завжди, коли того вимагала обстановка, М. Ф. Ватутін був на місці бойових дій. У середині жовтня 1941 р. під Калініним він сформував ударні групи й зовсім несподівано завдав ворогові нищівного удару. За високі організаторські здібності генерала Ватутіна 6 грудня 1941 р. було нагороджено орденом Червоного Прапора.

У липні 1942 р. винятково тяжке становище створилося на Воронежському напрямку, де гітлерівське командування, зосередивши кращі танкові й піхотні дивізії, намагалось оточити радянські війська, оволодіти Воронежем та захопити плацдарм на лівому березі Дону. В цій обстановці потрібна була виняткова мужність і відвага, щоб знекровити противника, зірвати його наміри раптово оволодіти Воронежем і не допустити за Дон.

Для виконання складного завдання з резерву Ставки Верховного Головнокомандування сюди прибули значні сили. Планування, організацію та здійснення бойових операцій було покладено на генерал-лейтенанта М. Ф. Ватутіна, уповноваженого Верховного Головнокомандування, а невдовзі — командуючого військами заново сформованого Воронежського фронту.

Внаслідок вжитих заходів у другій половині 1942 р. гітлерівці, зазнавши великих втрат у живій силі й бойовій техніці, зупинилися на Воронезькому напрямі й на тривалий час перейшли до оборони. Війська фронту під командуванням М. Ф. Ватутіна на кілька місяців скували значні резерви німецько-фашистських військ і не дали змоги перекинути їх під Сталінград, де на той час розгорнулася небачена за своїм розмахом битва.

Під час оборонних боїв на Волзі Ставка Верховного Головнокомандування готувала контрнаступ, основна мета якого полягала в тому, щоб вирвати стратегічну ініціативу у противника, оточити й знищити його угруповання, яке прорвалося до Сталінграда, і тим самим домогтися вирішального перелому в ході війни. Для досягнення цієї мети передбачалося завдати два удари: перший — з проривом оборони противника на середній течії Дону на південь від Серафимовичів силами військ Південно-Західного фронту; другий — на південь від Сталінграда силами військ Сталінградського фронту; потім ввести в прорив танкові й механізовані частини, розвинути наступ на всьому фронті й замкнути кільце оточення.

Командуючим військами Південно-Західного фронту в жовтні 1942 р. було призначено М. Ф. Ватутіна. Оскільки на той час наші війська не мали кількісної переваги над противником, командуючий, поряд з основними питаннями підготовки операції, велику увагу приділяв введенню фашистів у оману шляхом безперервного руху військ вздовж фронту. Внаслідок сміливого й умілого пересування наших військ у різних напрямках удалося замаскувати від німецької розвідки зосередження ударних угруповань і несподівано створити майже потрібну перевагу в танках, артилерії й мінометах на ділянках прориву. Це результати умілого перегрупування військ на вирішальних напрямках наступу. У листопаді 1942 р. всі питання підготовки операції, особливо щодо взаємодії на полі бою піхоти, танків, артилерії й авіації, командуючим було вирішено, бойові завдання військам поставлено.

Вранці 19 листопада 1942 р. залп багатьох тисяч гармат і мінометів сповістив початок контрнаступу. Довгожданий час відплати настав. Війська ударних угруповань могутнім натиском прорвали оборону 3-ї румунської армії одночасно з двох плацдармів — на південний захід від Серафимовичів та біля Клетської. Німецько-фашистське командування, не чекаючи удару подібної сили, було захоплене зненацька. Введення в прорив рухомих з'єднань та швидке просування їх вглиб ворожої оборони дали змогу розгорнути бойові дії на величезній ділянці. Було оточено і взято в полон Распопинське угруповання у складі чотирьох дивізій. З розвитку стрімкого наступу зазнали нищівного удару ще 11 фашистських дивізій. Зусиллями трьох фронтів — Південно-Західного, Сталінградського й Донського — в оточенні опинилася 330-тис. армія фельдмаршала Паулюса. Історія військового мистецтва не знає прикладів оточення таких великих угруповань за такий короткий строк. У цій операції ще яскравіше виявилися організаторські здібності й полководчий талант М. Ф. Ватутіна, якому 7 грудня 1942 р. було присвоєно звання генерал-полковника.

У грудні війська Південно-Західного фронту завдали ворогові другого нищівного удару на середній течії Дону в районі Тормосино. В цій операції генерал-полковник Ватутін прийняв винятково сміливе рішення — з'єднання танкового корпусу генерал-майора В. М. Баданова здійснили безприкладний рейд по глибоких тилах противника, з боями подолавши 350 км, зайнявши велику фронтову базу постачання ворожих військ станицю Тацинську, знищивши близько 7 тис. ворожих солдатів і офіцерів,

захопивши близько 300 літаків та 500 т пального. На честь подвигу танкістів корпус було переіменовано в гвардійський і йому присвоєно назву «Тацинський». Чимало солдатів, сержантів та офіцерів були нагороджені орденами і медалями, а М. Ф. Ватутін — орденом Суворова I ступеня. У лютому 1943 р. він став генералом армії.

Однак у ході успішних бойових дій не обійшлося без прорахунків та помилок. Особливо це виявилось в операції по визволенню Донбасу¹, коли відхід німецько-фашистських військ з нижньої течії Сіверського Дінця та перегрупування танкових і моторизованих дивізій з району Ростова в Костянтинівку, Красноармійськ М. Ф. Ватутін оцінив як рішення гітлерівців залишити Донбас. Помилкова оцінка намірів противника призвела до прийняття 12 лютого неправильного рішення про розвиток наступу по всьому фронту з метою випередження ворога при виході його до Дніпра. Крім того, не надаючи значення дедалі більшому опору фашистів у районі Красноармійська та недооцінивши небезпеки флангових ударів, М. Ф. Ватутін 17 лютого вирішив продовжувати наступ правого флангу на південний захід з метою виходу на р. Дніпро й захоплення переправ поблизу Дніпропетровська й Запоріжжя. Але розвинути наступ не вдалося, оскільки до 18 лютого противник створив три ударні групи (в районі Красноармійська, Краснограда й Чаплина) і 19 лютого розпочав контрнаступ проти правого флангу радянських військ, внаслідок чого останні були змушені перейти до оборони. Становище ускладнювалося тим, що під час наступу вони відірвалися від фронтових і армійських баз на 100—250 км, залізниці й мости ворог повисаджував у повітря, а відбудова їх йшла дуже повільно. Не вистачало автотранспорту, пального. Було надто мало патронів, снарядів і мін основних калібрів.

В обстановці, що виникла, доцільно було б підтягнути тили й решту артилерії, забезпечити війська боеприпасами, паливом і закріпитися на досягнутому рубежі. Атаківані переважними силами противника одночасно з трьох напрямків, війська правого флангу з боями відійшли на північ. Оскільки просування ворога зупинити не вдалося, М. Ф. Ватутін 27 лютого видав наказ військам правого флангу відійти на р. Сіверський Донець і організувати оборону на його лівому березі. Це дало змогу 3 березня зупинити наступ ворога. Водночас на Харківсько-Белгородському напрямі вели запеклі оборонні бої війська лівого флангу Воронежського фронту, які залишили Харків, Белгород і тільки 18 березня зупинили наступ німців на р. Сіверський Донець.

Невдовзі після оборонних боїв у Донбасі М. Ф. Ватутіна було призначено командуючим військами Воронежського фронту. Тут, у битві під Курськом, урахувавши попередні помилки, він виявив організаторський талант у розгромі могутніх танкових угруповань фашистів.

Війська Воронежського фронту завдали ворогові могутнього контрудару в районі Прохорівки, де в жорстокому танковому бою з обох сторін взяла участь понад 1,5 тис. танків. Втративши понад 400 машин, фашисти відійшли на попередні рубежі. Цим було покладено початок розгрому німецько-фашистських військ на Белгород-Харківському напрямку, внаслідок чого радянські війська перейшли в контрнаступ, оволодівши Белгородом, Харковом, розпочавши історичну битву за Дніпро.

Найважливішим напрямком боїв став Київський. У відповідності з загальним планом Ставки командуючий 1-м Українським фронтом* генерал армії М. Ф. Ватутін разом із своїм штабом розробив план Київської наступальної операції, що передбачав вихід до Дніпра, оволодіння Києвом, дальший наступ на Правобережній Україні. Щоб збільшити силу наступаючих військ, було введено в дію резерви. У визволенні Києва брала участь 1-ша Чехословацька окрема бригада під командуванням Людвіка Свободи.

Вранці 4 листопада бої набули винятково напруженого характеру. Ворог чинив одчайдушний опір. Туман і мряка утруднювали ведення артилерійського вогню й зовсім виключали можливість застосування авіації. Майже повністю непрохідними стали шляхи. Щоб якнайшвидше завершити прорив ворожої оборони, М. Ф. Ватутін перекинув 3-тю гвардійську танкову армію з Букринського плацдарму на північ від Києва. Опівдні введені в бій танкові корпуси просунулися вглиб оборони на 8 км. До ранку 5 листопада з'єднання танкової армії перерізали найважливішу комунікацію Київ—Житомир і вийшли на північну й західну околиці Києва. Того ж дня в бій вступив 1-й гвардійський кавалерійський корпус генерал-лейтенанта В. К. Баранова. Війська 38-ї армії до світанку 6 листопада повністю визволили Київ.

За відмінні бойові дії під час визволення столиці Радянської України з'єднання й частини, які особливо відзначилися в цих боях, дістали найменування «Київських». 1-ша Чехословацька окрема бригада була нагороджена орденом Суворова II ступеня.

Після визволення Києва війська 1-го Українського фронту, розвиваючи досягнутий успіх і розширюючи зайнятий плацдарм, розгорнули наступ у західному, південно-західному й південному напрямках. Особливо успішно він розвивався під Коростенем, Житомиром, Фастовом.

¹ Операції Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., т. II, М., стор. 161—168.

* 20 жовтня 1943 р. Воронежський фронт переіменовано в 1-й Український.

7 листопада з'єднання 3-ї гвардійської армії визволили Фастів. Втрата його дуже погіршила становище фашистів. З 8 листопада вони почали сильні контратаки на ділянці від Фастова до Дніпра, водночас намагаючись ліквідувати плацдарм наших військ на правому березі Дніпра, знову зайняти Київ. 15 листопада вісім танкових і моторизованих та сім піхотних дивізій противника перейшли у контрнаступ і ціною величезних втрат знову оволоділи Житомиром. Проте повністю прорвати нашу оборону на Київському напрямі їм не вдалося. В тяжких боях радянські війська утримали свої позиції і наприкінці грудня після прибуття свіжих резервів завдали удару на Житомирському й Бердичівському напрямках, внаслідок чого повністю визволили територію, захоплену фашистами під час їх контрнаступів. Київська наступальна операція, що тривала майже 3 місяці, завершилася повним успіхом військ 1-го Українського фронту.

Ця перемога стала ще одним свідченням полководчого таланту генерала М. Ф. Ватутіна. 27 листопада 1943 р. на мітингу, присвяченому визволенню Києва, він говорив: «Величезне стремління до Дніпра, прагнення на плечах противника форсувати цю могутню водяну перепону привело до того, що частини Червоної Армії в найкоротший строк очистили від ворога всю Лівобережну Україну й перевалили на правий берег. Цей прорив створили тисячі Героїв Радянського Союзу, які довели свою справжню богатырську силу й небачений героїзм. Кожний боєць, офіцер і генерал 1-го Українського фронту бачив перед собою наш рідний Київ. Ми проголошуємо велику славу радянському Києву! Честь і слава героям Київської битви!»²

Визволення Києва та створення стратегічного плацдарму в цьому районі створили сприятливі передумови для повного визволення Правобережної України й розгрому німецько-фашистських військ на півдні нашої країни. При цьому оволодіння військами 1-го Українського фронту Білою Церквою, а 2-го Українського фронту — Кіровоградом різко погіршило становище ворожого угруповання, що закріпилося на правому березі Дніпра в районі Корсунь-Шевченківського.

Організаторські здібності генерала Ватутіна яскраво проявилися під час Корсунь-Шевченківської операції, що ввійшла в історію радянського військового мистецтва як блискучий приклад оточення й повного знищення противника, а також операції по оволодінню Луцьком і Ровно, де М. Ф. Ватутін застосував глибоке охоплення флангу угруповання противника разом з могутнім ударом з фронту.

На жаль, повністю завершити розгром і вигнання гітлерівців з території Правобережної України М. Ф. Ватутіну не судилося. 1 березня 1944 р. під час однієї з поїздок по фронту його було тяжко поранено. 15 квітня перестало битися серце високоерудованого й мужнього полководця, вірного сина Радянської Батьківщини й Комуністичної партії генерала армії М. Ф. Ватутіна.

Всі, хто з ним працював, пам'ятають його як приємну шановану людину, умілого воєначальника, який беззавітно служив своєму народу і всі сили віддав зміцненню воєнної могутності Радянської держави.

М. Ф. Ватутіна поховали в Києві над Дніпром. Під час захоронення Москва віддала визначному воєначальнику останню шану — салют з двадцяти чотирьох артилерійських залпів з двадцяти чотирьох гармат. Відзначаючи великі заслуги генерала армії М. Ф. Ватутіна в роки Великої Вітчизняної війни, Президія Верховної Ради СРСР у день 20-ї річниці перемоги над гітлерівською Німеччиною присвоїла йому посмертно звання Героя Радянського Союзу.

Ф. Т. ОЛЕЙНИКОВ

² «За честь Родины», 3 грудня 1943 р.

ВИДАТНИЙ ДІЯЧ АНГЛІЙСЬКОГО РОБІТНИЧОГО РУХУ

(До 90-річчя від дня народження
Уїльяма Галлахера)

Уїльям Галлахер — один з засновників Комуністичної партії Великобританії, видатний діяч і ветеран англійського і міжнародного комуністичного і робітничого руху, народився 25 грудня 1881 р. в м. Пейслі (Шотландія) у робітничій сім'ї. Все своє свідоме життя У. Галлахер віддав служінню робітничому класу.

Вперше на роботу він поступив по найму в десять років. Пізніше хлопчик влаштувався учнем механіка на суднобудівній верфі Клайда (промисловий район Шотландії). Сувора школа життя залучила його до активної політичної боротьби, якій він і присвятив всю свою діяльність. Разом із зростанням політичної свідомості робітничого класу країни зростав, учився боротися, формувалася як керівник вірний син англійського народу Уїльям Галлахер.

З юнацьких років він брав участь у соціалістичному русі: був членом Незалежної робітничої партії, потім членом Соціал-демократичної федерації, а з 1911 р. —

членом Британської соціалістичної партії. З цього часу, а особливо в роки першої світової війни, очолював страйковий рух робітників і гірників Шотландії.

Розвиток англійського робітничого руху в роки першої світової війни привів до розширення по всій країні руху фабрично-заводських старост (шоп-стюардів), одним з організаторів якого став У. Галлахер. У 1915 р. його було обрано головою створеного комітету робітників Клайда. Він був також керівником великого масового руху — страйків проти підвищення квартплати, за сорокагодинний робочий тиждень, демонстрацій безробітних. У цей період він був двічі ув'язнений (в 1916 та 1919 рр.).

Звістка про перемогу Лютневої революції в Росії дала новий поштовх робітничому руху Шотландії. В своїй автобіографії «Обурення на Клайді» У. Галлахер писав: «На наших знаменах було накреслено: «Вільна Росія», і великі демонстрації з підтримку революції були організовані по всій Шотландії»¹. Хоч англійська буржуазна преса виливала потоки наклепів та брехні на більшовиків, Галлахер розумів і твердо знав головне: російські робітники взяли владу, скинули клас капіталістів і енергійно готуються до того, щоб покінчити з війною і розпочати соціалістичну перебудову суспільства. Активний діяч робітничого руху брав активну участь у русі «Руки геть від Радянської Росії». 1 травня 1918 р. він керував однією з найбільших демонстрацій проти імперіалістичної війни, іноземної інтервенції, за підтримку радянських мирних пропозицій.

У 1920 р. У. Галлахер як делегат руху фабрично-заводських старост брав участь у роботі II конгресу Комінтерну в Москві, де мав тривалі розмови з В. І. Леніним про становище в Англії, створення Компартії Великобританії. Ці бесіди допомогли У. Галлахеру перебороти лівосектантські тенденції у своїх поглядах.

Пізніше У. Галлахер з глибокою подякою згадував про ті бесіди з вождем пролетаріату: «Чим більше я розмовляв з Леніним та іншими товаришами, тим більше я починав розуміти значення партії робітників для революційної боротьби»².

Вказуючи на помилки У. Галлахера, В. І. Ленін завжди підкреслював, що, незважаючи на них, він завжди буде відданим революції. Виступаючи на II конгресі Комінтерну, Володимир Ілліч говорив: «...Тов. Галлахер розповів нам тут, як він і його товариші дійсно чудово організували революційний рух у Глазго, в Шотландії...»³

Повернувшись із Москви, У. Галлахер дуже багато розповідав своїм друзям, соратникам про зустрічі з вождем революції. Ці розповіді впливали на формування поглядів майбутніх керівників Комуністичної партії Великобританії. Г. Полліт згадував: «Біля Галлахера частіше за інших доводилось виправляти мене, коли я збивався зі шляху, але він робив це завжди своєчасно, в належному місці і з великим тактом,— а це головне»⁴.

Результатом об'єктивного розвитку англійського робітничого руху стало утворення Комуністичної партії Великобританії, організаційно оформленої 31 липня 1920 р. на Установчому з'їзді в Лондоні⁵.

Відомий прогресивний історик і видатний діяч робітничого руху Англії Пейдж Арнот у книзі «Вплив російської революції на Британію» писав: «Всюди широкі кола англійських робітників розглядали народження Комуністичної партії як кульмінаційний пункт впливу Жовтневої революції на Великобританію»⁶.

Тільки-но створена Компартія стала невід'ємною частиною англійського робітничого руху. Якщо їй не завжди вдавалось добитися негайних результатів, то вона своєю діяльністю справляла революціонізуючий вплив на процеси, що відбувалися в робітничому русі.

У. Галлахер вступив у Комуністичну партію в 1921 р. і з цього часу безперервно був членом її Виконкому. З 1943 по 1956 р. він був головою Виконкому компартії, а з 1956 по 1963 р.— президентом. У квітні 1963 р. на XXVIII з'їзді КПВ ветераном комуніста У. Галлахера було обрано довічним почесним членом Виконкому Компартії. Протягом багатьох років У. Галлахер працював у Виконкомі Комуністичного Інтернаціоналу, був делегатом II, V, VII Конгресів Комінтерну.

Працюючи на керівних партійних посадах, У. Галлахер разом зі своїми друзями та соратниками Г. Поллітом, П. Даттом, Б. Стюартом, Д. Кемпбеллом, У. Растом, П. Керріганом, Д. Голланом та іншими творчо поєднував марксистсько-ленінське вчення з практикою робітничого руху у Великобританії. В 1924 р. У. Галлахер став одним із керівників «Руху меншостей», що виник в англійських тред-юніонах, і вступав за єдність робітничого класу на революційній основі.

Керуючись ідеями В. І. Леніна про необхідність видання загальнопартійної що-

¹ W. Gallacher. *Revolt on the Clyde. An Autobiography*, London, 1936, стор. 137.

² W. Gallacher. *Revolt on the Clyde*, London, 1949, стор. 252—253.

³ В. І. Ленін. *Твори*, т. 31, стор. 222.

⁴ Гаррі Полліт. *Годы политического ученичества*. М., 1960, стор. 113.

⁵ *Communist Unity Convention. Official Report*, London, 1920, стор. 3.

⁶ R. P. Arnot. *The Impact of Russian Revolution in Britain*, London, 1967, стор. 186.

денної, масової газети для робітників, У. Галлахер брав найактивнішу участь у створенні газети «Дейлі уоркер» (нині — «Морнінг стар»), перший номер якої вийшов 1 січня 1930 р.

На загальних виборах у листопаді 1935 р., всупереч діям правих лейбористських лідерів, у деяких округах фактично був утворений єдиний фронт. Комуністи виставили свої кандидати, зокрема в Західному Файфі. У. Галлахер, який зібрав необхідну більшість голосів, пройшов у парламент і став його членом до 1950 р.

В бесіді з У. Галлахером на II Конгресі Комінтерну В. І. Ленін говорив про те, як повинен поводити себе революціонер у цій буржуазній установі⁷. У. Галлахер писав у своїй книзі «Гуркіт грому», що під час виборчої кампанії більшість висловлювала сумнів: що може зробити один комуніст на 600 депутатів парламенту. «Але вони не зважили,— вказував автор,— що один чоловік з партією за спиною, особливо такою, як комуністична, це уже зовсім інша справа...»⁸.

Обрання У. Галлахера до парламенту було великою перемогою партії. Як член парламенту, він напередодні другої світової війни рішуче боровся проти мюнхенської політики англійських правлячих кіл. Галлахер був зразком парламентарія-революціонера, єдиним депутатом, який виступив у палаті обшин проти цієї змови.

29 серпня 1939 р. У. Галлахер вніс пропозицію звернутися з закликом до парламентів усіх країн, а також Радянського Союзу, об'єднати зусилля з метою запобігати жорсткій катастрофі війни і зберегти мир⁹. 22 січня 1941 р. він протестував у парламенті проти заборони англійським урядом випуску газети «Дейлі Уоркер»¹⁰.

Після нагаду фашистської Німеччини на СРСР, виступаючи в палаті обшин 24 червня 1941 р., У. Галлахер говорив: «Без будь-якого вагання заявляю, що я повністю за Радянський Союз... Я займаю таку позицію не тому, що я найманець чи виконуючий чий-небудь накази... В парламенті я не представляю Москву чи Радянський Союз, а представляю робітників Західного Файфа, моя підтримка Радянського Союзу виходить від моєї вірності робітничому класу своєї країни»¹¹.

І після другої світової війни він на передньому краї боротьби за інтереси англійського народу, вів рішучу боротьбу проти реакційної антинародної політики уряду Великобританії, проти агресивного курсу англійської зовнішньої політики, за мир і демократію, дружбу з СРСР.

У. Галлахер швидко реагував на всі події, що відбувалися у Радянському Союзі. Про програму КПРС він писав: «Програма КПРС підсилить нашу рішучість довести боротьбу до переможного кінця»¹².

У зверненні до XXV (Надзвичайного) з'їзду Компартії Великобританії (19—22.IV, 1957 р.) У. Галлахер писав: «Слова Леніна, що тепер перевіркою для кожного, хто вважає себе соціалістом, буде його ставлення до Радянського Союзу, вірні сьогодні також, як і в той час. Ми представляємо собою англійську партію і ми завжди повинні боротися за перемогу робітничого класу»¹³.

У. Галлахер був пристрасним борцем за мир. Він виступав на мітингах біля заводських верстатів, брав активну участь у походах борців за мир, різко виступав проти «холодної війни» та гонки озброєнь.

«Як і всіх людей земної кулі,— писав він,— наш народ більш за все хвилює питання про мир. Це і зрозуміло. Від наявності миру на землі залежить прогрес людства»¹⁴.

Помер Уільям Галлахер 12 серпня 1965 р. В пам'яті радянського народу, в історії всього світового комуністичного та робітничого руху У. Галлахер залишився як непохитний борець за щастя англійського народу, проти гніту капіталістів, за соціалістичне майбутнє своєї країни.

Як казав Генеральний секретар Компартії Великобританії Джон Голлан на XXVIII з'їзді Компартії Великобританії в квітні 1963 р., Уільям Галлахер втілював у собі «все, що є найкращого в нашому комуністичному русі: благородну ненависть до капіталізму, яскраво виявлену неповажливості до його інститутів, класову свідомість, відданість принципам, незрівняну мужність, безприкладну чесність та цільність»¹⁵.

В. О. КОРНІЛОВА

⁷ Ендрю Ротштейн. В. И. Ленин и социалистическое движение в Великобритании. М., 1970, стор. 97.

⁸ W. Gallacher. The Rolling of the Thunder, London, 1948, стор. 150.

⁹ Parliamentary Debates, House of Commons, vol. 351, 24 August 1939, стор. 123.

¹⁰ Там же. Vol. 368, 22 January 1941, N 15, col. 185.

¹¹ Там же. Official Report, vol. 372, 24 June 1941, N 75, col. 988.

¹² У. Галлахер. Отклики на проект Программы КПСС.— «Новая и новейшая история». 1961, № 5, стор. 11.

¹³ XXV (Чрезвычайный) съезд Коммунистической партии Великобритании. М., 1958, стор. 6—7.

¹⁴ У. Галлахер. Сорок лет преданного служения делу рабочего класса.— «Партийная жизнь», 1960, № 15, стор. 6—7.

¹⁵ «Daily Worker». 14 April 1963.

ГЕРОЙ-ПАРТИЗАН 1812 р.

(До 190-річчя від дня народження
Є. В. Четвертака)

До героїчного літопису Вітчизняної війни 1812 р. немало яскравих сторінок вписали представники українського народу, в перших рядах яких стоїть ім'я організатора селянського партизанського загону на Смоленщині Є. В. Четвертака.

Єрмолай Васильович народився 1781 р. в сім'ї кріпака с. Мефедівка на Новгород-Сіверщині. Там же минули його дитячі і юнацькі роки, там він гнув спину на полях поміщика Завадовського. 1804 р. за якусь провину кріпосник віддав Єрмолая в рекрути, звідки останній утік, та був пійманий, покараний різками і повернений у військову частину.

Свою службу рядовий Четвертак (в армії його називали Четвертаковим) відбував у Київському драгунському полку. Сміливий, рішучий і кмітливий солдат, до того ж, мав неабияку фізичну силу; як видно з послужного формуляра, начальство атестувало Єрмолая з хорошого боку. В складі полку він брав участь у кампаніях 1805—1807 і 1809 рр., відчув на собі всю гіркоту поразки російських військ під Аустерліцом і Фрідландом.

З перших днів Вітчизняної війни 1812 р. Київський драгунський полк перебував у безперервних ар'єргардних боях, прикриваючи разом з іншими частинами відхід 1-ої Західної армії. 19 серпня в бою поблизу Царева-Займища під Четвертаком було поранено коня, й солдат потрапив у полон. Три дні вели його за собою французи, на четвертий — зупинилися в м. Гжатську. Звідти першої ж ночі Єрмолай утік.

Голодним й обірваним з'явився він на очі жителям с. Басмани Смоленської губернії. Та не лише про власний порятунок думав драгун: він зразу ж взявся агітувати селян стати до боротьби з ворогом. Але спочатку Єрмолай не зустрів підтримки в селян. До нього приєднався тільки один чоловік, з яким він вирушив до села Задкове. По дорозі вони вбили двох французьких піхотинців, забрали в останніх зброю й одяг, а прибувши в Задкове, знищили там ще двох наполеонівських кавалеристів. Ці сміливі дії надихнули селян до боротьби, і незабаром — лише за два дні — до Четвертака приєдналося 47 чоловік. Так у глибокому тилу французької армії зник селянський партизанський загін, очолюваний воїном-українцем.

Партизани розгорнули справжню війну в районі Гжатська: знищували фуражирів і мародерів, псували дороги і мости, нападали на дрібні гарнізони противника. Знання місцевості допомагало селянам перемагати чисельно переважаючих і добре озброєних французів. Так, під с. Красна партизани без втрат для себе знищили 12 ворожих латників, розсіяли інший загін у складі 57 чол., вбивши при цьому 15 солдатів та захопивши дві підводи з продовольством.

Завдяки особистій хоробрості і неабияким організаторським здібностям Четвертак завоював серед селян великий авторитет. Незабаром його загін збільшився до 300 чол., 127 з яких мали відбиту в противника вогнепальну зброю; під кожним партизаном був кінь, а головною базою загону стало с. Басмани.

Четвертак показав себе досвідченим командиром. Своїх бійців він розділив на дві частини: одна несла дозорну службу навколо партизанського табору, друга — чинила напади на противника. В найближчих селах розміщалися пікети, що стежили за дорогами і повідомляли своєму командирові про пересування французів. Четвертак уміло використовував особливості ландшафту і фактор несподіваності. У вільний час партизани опановували ратну справу: вчилися орієнтуватися на місцевості, рубати, колоти, вести прицільний вогонь. За мішені для стрільби брали доспіхи французьких кірасирів. Велику увагу командир приділяв також дисципліні.

З кожним днем посилювались удари по ворогу. Партизани вступали в бої з регулярними силами противника. Наприклад, у с. Семенівка загін розгромив піхотну роту, взявши в полон 50 чол. В тому ж селі було спалено 60 французьких мародерів, які після грабунків поснували в будинку священика. Стурбоване діями партизанів французьке командування надіслало проти загону батальйон піхоти з двома гарматами. Та на боротьбу з карателями піднялася ціла округа. Доки французи просуvalися до Басманів, під керівництвом Четвертака уже зібралося близько 4 тис. чоловік.

Сутічка відбулася неподалік с. Семенівки. З гиканням і свистом партизани зненацька атакували батальйон, що рухався похідним порядком. Французи навіть не встигли організувати опір: кинувши зброю, стали тікати. 125 полонених, дві гармати із зарядними ящиками й 10 підвід з боєприпасами та продовольством потрапило в руки партизан.

Відігнавши ворога від своїх сіл, селяни, повернувшись до мирної праці, інші в кількості 300 чол. продовжували бити інтервентів. Тільки за першу половину жовтня партизани Четвертака здійснили близько десятка операцій: в с. Антонівка знищили 19 французьких кірасирів, у с. Купсове розгромили загін у 400 чол., у с. Цвіткове — 50 чол., с. Михайлівка — одного офіцера і 14 рядових. Відчайдушний наліт зробила група партизанів на гарнізон Гжатська, де, знаючи вартових, селяни захопили дві гармати з боєприпасами. Французи кинулися переслідувати смільчаків й останнім довелося затопити трофеї в болоті.

Всього за два місяці бойових дій загін Четвертака знешкодив понад тисячу ворожих солдатів й офіцерів, знищив кілька транспортів з провіантом і боєприпасами, захопив 4 гармати. Партизани не дозволили французам господарювати в навколишніх місцях. Селяни «одностайно і з вдячністю» називали Четвертака своїм рятувником.

Коли в середині листопада в Гжатський повіт вступив авангард російських військ під командуванням генерал-майора Паскевича, в с. Тепле його зустрів озброєний селянський загін. Паскевич розпитав партизанського ватажка про його бойові дії і одержані відомості передав генерал-майору Еммануелю. Останній через кілька днів прибув у Басмани, але Четвертака там уже не застав: разом з загonom він ліквідував окремі групи противника, наприклад, під Драговым знищив 50 наполеонівських солдатів й офіцерів, що відмовилися здатися в полон.

Очистивши весь Гжатський повіт од французів, Четвертак розпустив свій загін, а сам прибув до Могилева, де на той час генерал кавалерії Кологривов формував резервні ескадрони. Від нього Єрмолай отримав звання унтер-офіцера, а про заслуги партизана Кологривов сповістив генерала Вітгенштейна, той склав докладний опис подвигів Четвертака і 21 липня надіслав рапорт головнокомандуючому російською армією фельдмаршалу Барклаю-де-Толлі, в якому клопотався про нагородження партизанського ватажка бойовим орденом¹. До рапорта було прикладено й відповідні матеріали, зібрані генералом Еммануелем.

У відповідь головнокомандуючий 28 липня 1813 р. писав: «По представлению Вашего сиятельства, наградив Киевского драгунского полка унтер-офицера Четвертакова за подвиги, оказанные в 1812 году против неприятеля, знаком отличия Военного Ордена (№ 23194), имею честь оный представить при сем для доставления означенному Четвертакову»².

Нагороду Єрмоласві було вручено в Парижі, у взятті якого він брав участь, пройшовши славний бойовий шлях від західного кордону Росії. В послужному списку солдата вказано, що він, «не рахуючи безконечного ряду дрібних справ», воював під Гольдербергом, Кацбахом, в «битві народів» під Лейпцігом, штурмував фортеці Мец і Реймс. На жаль, відомості про його дальшу долю виявити не пощастило.

Радянський народ свято шанує пам'ять про героя-партизана 1812 року. Його ім'я наміцно ввійшло в історичну наукову й учбову літературу та енциклопедії. Подвиги Є. В. Четвертака уособлюють бойову співдружність російського й українського народів під час боротьби з наполеонівським нашествям.

Б. С. АБАЛІХІН

---

¹ М. И. Кутузов. Сборник документов и материалов, т. IV, ч. 2, М., 1955, стор. 729—731.

² «Русская старина», 1898, № 7, стор. 102.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ЗДОБУТКИ ТА НЕДОЛІКИ БІОГРАФІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Класики марксизму-ленінізму, Центральний комітет КПРС неодноразово вказували на необхідність створення літератури про кращих представників народу — учасників революційного руху, героїв громадянської війни, визначних партійних діячів, активних будівників комуністичного суспільства¹. Радянські історики, письменники, журналісти, педагоги, соціологи провели плідну роботу по втіленню цих вказівок у життя. 1933 р. з ініціативи О. М. Горького у Москві почала видаватися серія «Жизнь замечательных людей», у ній вийшло друком понад 470 назв книжок, зокрема про революціонерів-більшовиків, які в різний час працювали на Україні*. Чималий внесок в історіографію проблеми зробили Політвидав України, «Наукова думка», «Молодь», «Веселка», університетські видавництва. Вони підготували ряд змістовних історико-біографічних праць про визначних партійних і державних діячів, учнів і соратників В. І. Леніна².

Під час здійснення Великої пролетарської революції й соціалістичного перетворення суспільства з народних «низів» вийшли сотні й тисячі героїв, беззавітних борців за благородні ідеали комунізму. Багато з них, на жаль, досі ще невідомі або маловідомі молодому поколінню радянських людей. У цьому провина дослідників, вчених, пропагандистів, які не сплатили борг тим, хто віддав своє життя за народне щастя. Заслугове, на наш погляд, всілякої підтримки робота, що її напередодні 100-річного ювілею В. І. Леніна розгорнули республіканські видавництва в обласних центрах України. Йдеться про видання серії книг під рубрикою «Ленінської гвардії бійці», де вже опубліковано 18 біографій загальним обсягом понад 70 друківаних аркушів³.

Відомо, що якість будь-якої науково-популярної праці, в тому числі й про історичну особу, багато в чому залежить від джерелознавчої бази. Для написання біографій автори використали чимало творів В. І. Леніна, окремі документальні збірники, праці Н. К. Крупської, Я. М. Свердлового, М. В. Фрунзе, С. М. Будьонного та інших діячів, періодичну пресу, спогади активних учасників і свідків подій, ряд історико-літературних досліджень. Біографи І. І. Радченка, С. М. Патолічева, А. В. Христева, С. К. Луценка, С. І. Покко, І. А. Назукіна вперше ввели до науко-

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 266; В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 559—560; Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови й статті, т. 2, К., 1970, стор. 552.

* У цій серії, зокрема, вийшли книги про І. В. Бабушкіна (1954), В. В. Воробського (1959), М. В. Фрунзе (1957, 1960), Артема (1960), Г. К. Орджонікідзе (1963), Г. І. Петровського (1963), П. П. Постишева (1965).

² Див. В. Туваєв, І. Сас. Полум'яні борці за комунізм. — «Комуніст України», 1968, № 8, стор. 77—84.

³ Трохим Кольяк. Степан Кузьмич Луценко, Харків, 1970; Є. Ю. Маленко. Брати Радченки, Харків, 1970; М. А. Воєводін. Сильвестр Іванович Покко Харків, 1970; Т. М. Василюк. Комбриг Патолічев, Львів, 1969; Михайло Ткачук. Ольга Василівна Коцко, Львів, 1970; М. Д. Дихан. Асен Христов, Одеса 1969; С. П. Качіков. Марія Олександрівна Фортус, Одеса, 1969; П. Мушинський. Трифон Маркович Гуляницький, Одеса, 1970; Г. Гімelfарб. Є. Зубицький. Андрій Васильович Трофимов, Одеса, 1970; С. І. Макар-Баткіна. Олександр Михайлович Макар, Одеса, 1969; С. В. Кольцов. Микола Миколайович Криворучко, Дніпропетровськ, 1969; Г. І. Шевченко. Василь Кузьмич Аверін Дніпропетровськ, 1970; І. Фостій. Іван Дмитрович Стасюк, Ужгород, 1969; І. Стецюра. Микола Іванович Сидоряк, Ужгород, 1971; Валентин Белоусов. Матвій Никифорович Ахтирський, Донецьк, 1970; Г. І. П'ятков. Олексій Васильович Мокроусов, Сімферополь, 1971; Г. І. Сьомін. Іван Андрійович Назукін, Сімферополь 1970.

вого обігу цікаві документи з центральних і обласних партійних та державних архівів. Окремі автори, органічно поєднавши публіцистичну розповідь про своїх героїв з аналізом їх літературної спадщини. Це дає змогу розкрити не лише практичну діяльність, а й духовний світ історичної особи. Нариси про «ленінської гвардії бійців» ілюстровані. Автори розшукали і вперше опублікували фотографії, що відображають різні періоди життя й діяльності героїв. Це значною мірою сприяє успіху біографічної праці.

Біографи акцентують увагу на висвітленні партійної (В. К. Аверіна, І. І. та С. І. Радченків, А. В. Трофимова), державної (С. К. Луценка), військової (М. М. Криворучка, М. Н. Ахтирського, С. М. Патолічева), громадсько-політичної (С. І. Покко, М. І. Сидоряка, А. В. Христева), дипломатичної (О. М. Макара) діяльності своїх героїв, показують їх зв'язки з широкими трудящими масами, на ряді історичних фактів розкривають особисту відвагу, відданість робітничому класу, палку любов до Вітчизни. М. О. Фортус, О. М. Макара, І. Д. Стасюк, О. В. Мокроусов зображені бійцями-інтернаціоналістами. Рецензовані книги — своєрідний пам'ятник вірним синам і дочкам свого народу.

Бійцям ленінської гвардії були притаманні такі дорогоцінні якості, як глибоке знання революційної теорії, науковий підхід до аналізу багатогранних процесів життя, великі організаторські здібності, єдність слова і діла. На жаль, у книгах про Т. М. Гуляницького, М. М. Криворучка, С. М. Патолічева, М. Н. Ахтирського, О. В. Мокроусова, О. М. Макара, О. В. Кошко, І. А. Назукіна, А. В. Христева цього або зовсім не показано на конкретно-історичному матеріалі, або показано мало і не завжди переконливо.

Перебуваючи здебільшого на партійній роботі, бійці ленінської гвардії брали безпосередню участь у пропаганді й здійсненні рішень партії та уряду, були непримирними до порушників ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва. Але автори (за винятком Т. М. Коляка, Є. О. Маленка, М. А. Воеводіна і Г. І. Шевченка) не дають про це кваліфікованої розповіді, майже не розкривають зв'язків героїв з В. І. Леніним, Центральним Комітетом партії та місцевими партійними комітетами й організаціями.

Протягом усього свого свідомого життя більшовикам-ленінцям доводилося вести запеклу боротьбу з сильними й підступними ворогами, зокрема ідеологами експлуаторських класів, троцькістами та іншими ренегатами. Саме в такому плані показано діяльність братів Радченків у Петербурзі, Києві, Херсоні, В. К. Аверіна в Катеринославі, С. К. Луценка на Полтавщині, С. І. Покко в Харкові, І. Д. Стасюка на Буковині, М. І. Сидоряка на Закарпатті. Проте в ряді нарисів питання про роль героїв у боротьбі з антиленінськими угрупованнями, за чистоту революційної теорії і єдність партії навіть не ставиться. А, наприклад, М. Д. Дихан замість принципového й аргументованого викриття антирадянської діяльності меншовиків обмежується лише лайкою на їх адресу («меншовицькі покидьки», «жалогідний писк» тощо). Незрозуміло, чому автори уникають саме тих питань, що, на нашу думку, мають визначати суть серії.

В постанові Центрального Комітету КПРС «Про нове видання біографії В. І. Леніна» (31 серпня 1956 р.) викладено основні принципи висвітлення життя й діяльності партійних і радянських діячів⁴. Але, на жаль, деякі автори не завжди їх дотримуються, зокрема не показують духовного зростання революціонерів, іноді перебільшують їх роль в історії. Так, С. І. Макара-Баткіна замовчує особисті помилки й недоліки О. М. Макара, зокрема тенденційно висвітлює його роль у боротьбі ленінської партії проти філософських збочень О. О. Богданова (1909 р.), в роз'ясненні змісту й значення праці В. І. Леніна «Про завдання пролетаріату в даній революції» (1917 р.), у боротьбі партійних і сільськогосподарських органів Північного Кавказу за виконання плану державних поставок хліба у 1932 р. Це робиться за рахунок припущення ролі партії, Центрального Комітету, місцевих партійних органів. Не можна також погодитися з авторкою, нібито в 1924 р. О. М. Макара був «першим радянським дипломатом з України». Цим самим автор перекреслює дипломатичну діяльність у 1917—1923 рр. таких видатних діячів, як Д. З. Мануїльський, Артем, Г. І. Петровський, Ю. М. Коцюбинський, хоча відомості про це є і в «Українській Радянській Енциклопедії»⁵.

Нам здається, що і в праці С. П. Качікова є тенденція до перебільшення історичної ролі М. О. Фортус. Але її партійна діяльність висвітлюється надто поверхово, побіжно. Не розкриті важливі твердження Марії Олександрівни: «Я учасниця революції і член ВКП(б) з 1917 року...» Викликає сумнів достовірність факту про участь М. О. Фортус у розповсюдженні в 1917 р. праці В. І. Леніна «Про завдан-

⁴ Вопросы идеологической работы. Сборник важнейших решений КПСС (1954—1961 годы), М., 1961, стор. 96—97.

⁵ УРЕ, т. 7, К., 1962, стор. 311; т. 8, К., 1962, стор. 464.

ня пролетаріату в даній революції» («Квітневі тези»), яка окремою брошурою їй не видавалась, а назва «Квітневі тези» з'явилася пізніше⁶.

У рецензованих книгах є випадки самовихваляння. С. В. Кольцов в уста гер свого нарису М. М. Криворучка вкладає слова, що вихваляють діяльність саме автора⁷. Це суперечить етиці соціалістичного суспільства і тому справедливо бути, як про це пише С. В. Кольцов в іншому місці, засуджено радянською історією наукою⁸.

Не викликають сумніву, вказував В. І. Ленін, лише ті твердження і висновки, що ґрунтуються на тлумаченні «точного змісту точного документа»⁹. «Особливо важливим є пильне вивчення документів»⁹,— наголошував вождь в іншому місці. Але деякі автори нерідко порушують цю вимогу. Так, у книзі про С. М. Патолічева, як до речі, має підзаголовок «Документальна повість», частина документів з різни авторитетних джерел автором наводиться неточно. Особливо неприпустимим є довільне цитування і тлумачення літературної спадщини В. І. Леніна. Таке трапляється у книгах Т. М. Васіна, М. Д. Дихана і С. І. Макар-Баткіної. Ленінську працю «Соціалістична вітчизна в небезпеці!» Т. М. Васін цитує чомусь за збірником «Документи по історії гражданской війни в СССР» (т. 1, М., 1941), до того ж, три відступивши від ленінського тексту. Автор не вказує, що відозва Радпаркому РСФР від 21 лютого 1918 р. була написана Володимиром Іллічем¹⁰.

С. І. Макар-Баткіна на стор. 70 своєї праці пише: «В номері за 9 листопада, 1918 року «Голоса трудового крест'янства» він (О. М. Макар.— В. Т., І. С.) видрукував нарис під коротким заголовком «Ілліч». Це одна з перших зарисовок, що показують нам вождя революції». Але в газеті такого нарису про Ілліча немає. Там вміщено статтю О. М. Макара під назвою «Наш съезд», де ім'я Леніна навіть не згадується, а історичні події, про які пише автор, висвітлюються, м'яко кажучи, не зовсім точно. Помилко у ленінському тексті припустилися й одесити Г. М. Гімельфарб і Є. Ф. Зубицький у книзі про А. В. Трофимова¹¹.

С. І. Макар-Баткіна іноді посилається на недокументовані розмови О. М. Макара з В. І. Леніним. Але, на нашу думку, вони не завжди відповідають дійсності і спростовуються документами. Так, викликає сумнів висловлювання вождя про денікінщину, виголошене, за авторською, у серпні 1918 р. Хоча з подальшого викладу видно, що Макар розповідав Володимирі Іллічу про австро-німецьких окупантів, з міста Одеса, Ростов, Харків, Белгород, про які нібито йшлося у розмові, денікінці захопили лише в другій половині 1919 р.¹² С. В. Кольцов, не зробивши посилання на джерела, неточно передає зміст бесіди під час зустрічі (14 лютого 1921 р.) вождя з селянами-ходаками¹³. У книзі М. Д. Дихана виклад промови А. В. Христева на об'єднаному засіданні губвиконкомів Бесарабії (2 жовтня 1917 р.) подекуди суперечить змістові документа, що на нього посилається автор¹⁴. Не вказує історичного джерела М. Є. Ткачук, наводячи дуже цікавий факт про розмову В. І. Леніна з га-лицьким комуністом Василем Кошко під час роботи III конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Жодного посилання на історичне джерело не дає письменник В. О. Белоусов, а П. Д. Мушинський це робить дуже рідко.

У постанові ЦК КПРС від 17 червня 1960 р. вказується на недопустимість фактичних помилок і неточностей в політичній літературі¹⁵. Проте у серії «Ленінської гвардії бійці» вони часто трапляються, зокрема у визначенні дат історичних подій, назвах населених пунктів і державних установ, прізвиськах діячів тощо. Вкажемо на деякі з них.

Так, П. Д. Мушинський пише, що I з'їзд КП(б)У відбувся не 5—12 липня 1918 р., а 7 липня 1919 р. Т. М. Васін твердить, що Кінна армія С. М. Будьонного

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 1, 65.

⁷ Див. С. В. Кольцов. Назв. праця, стор. 105.

* Див., напр., С. В. Кольцов, В. Л. Цетлін. На захист історичної правди.— «УІЖ», 1971, № 8, стор. 154—159.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 68.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 287.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 35, стор. 357—358.

¹¹ Порівняй: В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 315 і Г. Гімельфарб, Є. Зубицький. Назв. праця, стор. 52.

¹² Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 271—275; Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов, т. 2, М., 1961, стор. 491—583.

¹³ Порівняй: В. І. Ленін. ПСС, т. 42, стор. 586—587 і С. В. Кольцов. Назв. праця, стор. 55.

¹⁴ Порівняй: М. Д. Дихан. Назв. праця, стор. 111 і Борьба за власть Советов в Молдавии. Сборник документов и материалов, Кишинев, 1957, стор. 273.

¹⁵ Вопросы идеологической работы. Сборник важнейших решений КПСС (1954—1961 годы), стор. 174.

вступила в Майкоп не 28¹⁶, а 22 березня 1920 р. С. І. Макар-Баткіна доводить, нібито О. М. Макар був делегатом VIII з'їзду РКП(б), хоча його прізвища немає в списку делегатів ні з ухвальним, ні з дорадчим голосами¹⁷. Вона також вказує на існування в середині 1918 р. червоногвардійських загонів. Але ж відомо, що тоді вже була створена Червона Армія. У цій же книзі зазначається, нібито влітку 1918 р. трулящі Москви змушені були боротися за владу Рад, яка насправді там утвердилася назавжди ще 2 листопада 1917 р.¹⁸ С. І. Макар-Баткіна також переносить наступ австро-німецьких військ на Україну з зими на весну 1918 р. Орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» ніколи не була органом окружному КП(б)У, як твердить С. В. Кольцов. Правда, з 20 листопада 1923 р. вона була органом і губкому партії. Той же автор неправильно називає ім'я Й. Е. Якіра та ініціали В. О. Антонова-Овсієнка. М. Д. Дихан неточно переклав на українську мову важливий документ і цитати з третього тома «Історії Коммунистической партии Советского Союза». У нього ж подекуди трапляються неточності у висловах.

Ряд рецензованих книг написано переважно на основі спогадів. Такою, зокрема, є книга С. П. Качікова про М. О. Фортус. Відсутність будь-яких посилань на історичні джерела може викликати у читача певний сумнів щодо вірогідності фактів. Частина ж авторів, викривляючи певні джерела, зокрема мемуари, глумляться їх іноді суб'єктивно. Окремі автори і редактори не уникли стилістичних і мовних огріхів, печітких формулювань, двозначних виразів, штамів, вульгаризмів.

Не зважаючи на вказані недоліки, серія книг «Ленінської гвардії білці» в цілому є безумовним здобутком української радянської історіографії. Кращими, на наш погляд, є книги, видані в Харкові та Ужгороді. Наладі слід посилити вимогливість до авторів, які пишуть про революціонерів-ленінців, піднести науково-теоретичний рівень подібних видань, зробити їх цікавішими й аргументованішими. Цього можна досягти в тому разі, коли дійову допомогу авторам подаватиме наукова громадськість і видавництва. Зразком для авторів мають стати біографічні твори класиків марксизму-ленінізму про видатних історичних осіб¹⁹. Треба також враховувати чималий досвід радянських фахівців, які створили, зокрема, такі фундаментальні праці, як наукові біографії К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, підготовлені до друку Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПКРС²⁰.

Видання великої серії історико-біографічних книжок про визначних діячів партії й держави, що працювали на Україні, сприятиме вихованню нових загонів активних будівників комуністичного суспільства на революційних, бойових і трудових традиціях, що їх заповіли прийдешнім поколінням білці славної ленінської гвардії.

І. Х. СА С, В. І. ТУ ВА Є В

¹⁶ С. М. Буденный. Прожденный путь, М., 1958, стор. 440.

¹⁷ Восьмой съезд РКП(б). Протоколы, М., 1959, стор. 457—483.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 258, 260; Подготовка и победа Октябрьской революции в Москве. Документы и материалы, М., 1957, стор. 40—448.

¹⁹ Ф. Енгельс. Фергюс О'Коннор і ірландський народ.—К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 388—390; його ж. Вільгельм Вольф.—К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 55—96; його ж. Карл Маркс.—К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 104—113; В. І. Ленін. Карл Маркс (короткий біографічний нарис з викладом марксизму).—Твори, т. 21, стор. 25—69; його ж. Фрідріх Енгельс.—Твори, т. 2, стор. 5—13; його ж. Микола Ернстович Бауман.—Твори, т. 9, стор. 391—392; його ж. Іван Васильович Бабушкін (некролог).—Твори, т. 16, стор. 319—322; його ж. Кілька слів про М. Є. Федосеева.—Твори, т. 33, стор. 399—400; його ж. Август Бебель, Твори, т. 19, стор. 256—261.

²⁰ Карл Маркс. Біографія, М., 1968; Фрідріх Енгельс. Біографія, М., 1970; Володимир Ілліч Ленін. Біографія, К., 1970.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

З. В. ПЕРШИНА.

**В. И. ЛЕНИН О РЕВОЛЮЦИОННО-
ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ ЭТАПЕ
ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ
В РОССИИ.**

Спецкурс, Одесса, 1970, 133 с.

Фундаментальними дослідженнями життя та діяльності засновника Комуністичної партії Радянського Союзу, творця першої у світі соціалістичної держави В. І. Леніна відзначили знаменний ювілей і радянські історики.

Рецензована книга становить певний інтерес як серйозна спроба узагальнення досягнень радянських істориків останніх десятиріч у вивченні ленінської теоретичної спадщини про різночинний, буржуазно-демократичний етап визвольного руху в Росії.

З. В. Першина передбачає можливі заперечення проти назви своєї роботи: «З точки зору ленінської діалектики суспільного розвитку, її проникнення в ідейне багатство та своєрідність суспільно-політичної думки, розкриття головного змісту буржуазно-демократичного етапу в Росії, визначення його провідної тенденції, ми маємо право говорити про революційний демократизм як етап, історичний рубіж розвитку російського визвольного руху, який передував пролетарському етапу. Саме у цьому плані ми розкриваємо революційно-демократичний етап, маючи на увазі передусім ленінський аспект його дослідження» (стор. 11).

Іноді у нашій історичній, філософській, економічній, літературі трапляються, з одного боку, протиставлення тією чи іншою мірою понять «буржуазно-демократичний» і «революційно-демократичний», а з другого — змішання цих понять. Необхідність надати перевагу поняттю «революційно-демократичний етап» автор мотивує у свою чергу тим, що В. І. Ленін у праці «Від якої спадщини ми відмовляємось?» підкреслив, що марксисти вважають себе спадкоємцями революційної, а не буржуазної демократії. Автор при цьому попереджує, що ці поняття не тавтологічні, хоч і рівнозначні, так як характеризують головний зміст цього періоду революційної боротьби у нашій країні. Можна згодитися,

що ці поняття не тавтологічні, але важко допустити, що вони рівнозначні. Доповнення ленінського визначення другого етапу визвольного руху Росії поняттям «революційно-демократичний етап» викликало бажанням підкреслити його особливість у Росії на відміну від буржуазно-демократичного етапу на Заході.

Проте поняття «революційно-демократичний етап» і ленінське поняття «буржуазно-демократичний етап» визвольного руху в Росії не рівнозначні.

Історичний зміст другого етапу визвольного руху, економічна, соціальна, класова, політична суть, все, що пов'язує його з світовим історичним процесом визначено ленінським поняттям «буржуазно-демократичний етап». «Революційно-демократичний етап» висловлює лише особливість процесу розвитку. Належить при цьому пам'ятати, що узагальнену характеристику трьох етапів визвольного руху Росії В. І. Ленін дав після першої російської революції, спираючись на її досвід, після багаторазових застосувань терміну «революційний демократ», «революційний демократизм», отже, визначення другого етапу як «різночинний» або «буржуазно-демократичний», є кінцеве. Викликає певний інтерес трактування визначення В. І. Ленінін хронологічних рамок другого етапу російського визвольного руху. Автор ставить питання — чому, називаючи 1861 рік вихідним для цього етапу, Ленін каже «приблизно». Відповідь на це заслуговує на увагу, і, загалом, зроблена правильно. Належить при цьому підкреслити загальну закономірність у виникненні тенденції нового етапу надрах старого — поява його спочатку в ідейній течії, а потім уже перетворення більш або менш масовий рух. Заслугу на увагу питання про три періоди буржуазно-демократичного руху в Росії та узагальнення автором дискусії з проблем його періодизації, бо деякі радянські історики вважають 70-і роки у порівнянні з 60-ми періодом занепаду революційної теоретичної думки, рухом назад.

У книзі всебічно з'ясовується ленінський підхід до питання про історичні корені другого етапу визвольного руху в Росії та його ідейного початку. Автор підкреслює що Ленін завжди розглядав російський революційний процес як невід'ємну частину світового революційного. Це положення підтверджується ленінським аналізом

житками кріпосництва центрів»¹. В праці показано, наскільки глибоко і всебічно В. І. Ленін проаналізував закономірності історичного розвитку українського народу, методологічне значення його висновків про те, що Україні, як і Росії були властиві спільні риси капіталістичного розвитку, що об'єктивні соціально-економічні передумови соціалістичної революції на Україні були підготовлені всім попереднім історичним розвитком капіталістичного суспільства. Саме цей висновок В. І. Леніна, відзначає автор, зводить нанівеще зусилля буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів, які намагаються довести «специфічний» характер української історії, заперечують факт існування капіталістичних відносин, національної буржуазії і промислового пролетаріату, а звідси й об'єктивні передумови соціалістичної революції на Україні.

Повно й глибоко розкрито причини, особливості, характер і рушійні сили українського національно-визвольного руху в 1917 р. Автор правильно відзначає, що різке піднесення національно-визвольного руху на Україні після перемоги Лютневої революції було наслідком невирішеності корінних питань революції і збереження основ соціального і національного гноблення народів.

Відзначаючи протилежні за своїм характером і класовим спрямуванням напрями в українському національному русі, а саме: буржуазно-націоналістичний та інтернаціональний, І. Ф. Курас чітко визначає соціальний склад останнього. Насамперед, це пролетаріат України, багатомільйонне трудяще селянство, демократична інтелігенція, що стояла близько до трудящих мас, розуміла і відстоювала їх корінні інтереси (стор. 37—42).

В окремому розділі автор розкриває форми роботи більшовиків України по інтернаціональному згуртуванню трудящих у період мирного розвитку революції та підготовки до збройного повстання, висвітлює їх діяльність серед робітників, селянських і солдатських мас, у Радах, профспілках і фабзавкомах, в органах місцевого самоврядування, в молодіжних, жіночих, освітніх та інших масових організаціях трудящих. У монографії ґрунтовно розкривається роль більшовицької центральної і місцевої преси в інтернаціональному вихованні трудящих, посиленні керівництва партійних організацій України національно-визвольним рухом.

Розкриваючи діяльність місцевих партійних організацій, І. Ф. Курас відзначає, що в деяких комітетах РСДРП (б), зокрема Київському, досить виразно виявились два напрями з питань політики і тактики щодо національно-визвольного руху на Україні — ленінський і люксембургіанський (стор. 70). Звертаючись до характеристики останнього, автор показує нерозумін-

ня люксембургіанцями на чолі з Г. Пятаковим самої суті національного питання, прогресивного значення національно-визвольного руху, їх невміння розрізнити двох протилежних за своїм характером і цілями напрямів в українському національно-визвольному русі.

Автор робить аналіз рішень і резолюцій з національного питання й приходить до цілком вірного висновку, що, незважаючи на окремі помилки і хитання, більшовицькі організації України та їх представники в масових організаціях трудящих різко критикували великодержавну політику Тимчасового уряду, націоналістичної Центральної ради і дрібнобуржуазних партій, захищали і відстоювали справедливі вимоги українського народу, викривали українських буржуазних націоналістів, забезпечуючи тим самим умови для інтернаціональної єдності трудящих.

Окремий розділ монографії присвячено викриттю більшовиками України контрреволюційної суті українського буржуазного націоналізму.

Велику увагу приділяє автор дослідженню питання викриття більшовиками контрреволюційної політики української буржуазної Центральної ради. В книзі простежується тактика більшовиків України, особливо Київського комітету РСДРП (б) щодо неї на різних етапах розвитку революції.

Історично правдиво розкриває він питання про вступ Київських більшовиків до так званого «Крайового комітету по охороні революції», створеного Центральною радою 25 жовтня 1917 р., об'єктивно оцінюючи рішення комітету, дає глибокий всебічний аналіз конкретної обстановки, що склалася на той час на Україні, і в Києві зокрема, тісно пов'язуючи її з подіями в країні в цілому. Висвітлюючи тактику Київського комітету РСДРП (б) Центральної ради, щодо цієї угоди автор вказує на умови, що спонукали більшовиків вступити до «Комітету», приводить зміст словлювання щодо оцінки цієї угоди представників, як однієї так і другої сторони.

Однак цей матеріал подано в такому відношенні, що складається враження ніби Центральною радою чітко уявляла всі вісім років від цього компромісу, а більшовики не змогли оцінити справжньої позиції останньої (стор. 121—122). Хоч у документах зокрема, в спогадах М. Майорова відзначається, що більшовики, вступаючи і «Крайовий комітет», не плекали особливості ілюзій, щодо його характеру, оскільки знали контрреволюційну політику Центральної ради і чекали того моменту, коли вона відкрито виступить проти революції².

На основі ленінських теоретичних положень і узагальнення великого фактичного матеріалу, автор ґрунтовно і цікаво ви-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 211.

² М. Майоров. Из истории революционной борьбы на Украине. 1914—1918 К., 1922, стор. 48.

світлює боротьбу більшовиків за скликання і хід роботи I Всеукраїнського з'їзду Рад, рішення якого знаменували собою початок створення радянської національної державності українського народу, що стала могутнім фактором перебудови його життя на нових соціалістичних началах.

Відзначаючи в цілому ґрунтовну і всебічну розробку в монографії основних питань проблеми діяльності більшовиків на чолі з В. І. Леніним з керівництва національно-визвольним рухом трудящих України в 1917 р., слід вказати на ряд важливих питань і сторін цієї проблеми, які залишились поза увагою автора. Найважливіші

серед них — питання про ідейний і політичний крах українських буржуазно-націоналістичних партій на соціалістичному етапі розвитку революції, боротьба більшовиків за демократичну інтелігенцію в 1917 р., як одну із рушійних сил українського національно-визвольного руху.

Загалом же праця написана з глибоким знанням історичних подій досліджуваного періоду і є вагомим внеском у наукову розробку історії Комуністичної партії України періоду підготовки і проведення Великого Жовтня.

*Н. М. Якупов,
В. В. Мусієнко.*

М. А. БЕССАРАБОВ.
КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ
В БОРОТЬБІ ЗА ЗМІЦНЕННЯ
І РОЗВИТОК СОЦІАЛІСТИЧНОГО
СУСПІЛЬСТВА (1937 — ЧЕРВЕНЬ
1941 рр.),

*видавництво Київського університету,
1971, 175 с.*

Монографія М. А. Бессарабова присвячена малодослідженому і важливому періоду в житті КПРС і Комуністичної партії України зокрема.

У досліджуваній автором період Радянський Союз вступив у період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму, коли партія і радянський народ приступили до розв'язання основного економічного завдання СРСР — догнати і випередити найбільш розвинуті капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення. Розв'язання його у вирішальній мірі залежало від ідейно-організаційної міцності партійних організацій, які мали мобілізувати трудящих на виконання третього п'ятирічного плану розвитку народного господарства країни і автор поступив цілком логічно, розпочавши свою працю з висвітлення партійно-політичної діяльності КП(б)У. На основі великого фактичного матеріалу показано перебудову роботи партійних організацій на основі розгортання внутріпартійної демократії, висвітлюється робота XIII, XIV і XV з'їздів КП(б)У, вибори партійних органів, які проходили в 1937—1941 роках, заходи партії щодо зміцнення і збільшення своїх рядів. Ці події, зрозуміло, були важливою ланкою в загальному ланцюгу заходів партії, але авторові було б необхідно показати й зміни в усій структурі КП України, дати характеристику кількісному і якісному складу комуністів, висвітлити нові форми і методи роботи парторганізацій тощо.

В умовах переходу Радянської держави до комунізму КП(б)У надавала великого значення ідеологічній роботі. У рецензованій

праці на конкретних прикладах показано заходи партійних організацій щодо підвищення ідейно-теоретичного рівня партійної пропаганди. Наводячи дані про широку мережу гуртків і шкіл політичної освіти, автор показує як недовіли в роботі сітки партійної освіти, які були узагальнені в постанові ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. «Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)». Відповідно до цієї постанови було перебудовано пропагандистський апарат і з цього часу основною формою вивчення теорії марксизму-ленінізму став метод самостійної політосвіти. Всі ці авторські висновки підкріплені переконливими узагальнюючими даними. У праці вперше дано аналіз роботи місцевих партійних організацій, спрямованої на поліпшення стану політосвіти, систематизовано форми і методи ідейного виховання трудящих, що сприяло успішному виконанню завдань третьої п'ятирічки.

Одночасно слід зауважити, що в цьому розділі чомусь не сказано про видання в республіці творів класиків марксизму-ленінізму. Було б також доцільно назвати гуртки і школи, які діяли у досліджуваній період і показати як змінювався їх склад. Недостатньо уваги приділено і якій стороні ідеологічної роботи, на яку в той час зверталася особлива увага.

У будівництві соціалізму і комунізму важлива роль належить Радам, профспілкам і Ленінському комсомолу, які, працюючи під керівництвом партійних організацій, мобілізують трудящих на виконання накреслених партією. В рецензованій праці про це розповідається в спеціальному параграфі першого розділу «Зростання ролі радянських, профспілкових і комсомольських організацій», а також і в інших. Вибрана автором структура не дала йому змоги запобігти деяким повторень. Але автор головну увагу звертає на дослідження діяльності історії громадських організацій (особливо комсомольських), тоді як в історико-партійній монографії слід було б розкрити форми і методи партійного керівництва Радами, профспілками і організаціями ЛКСМУ.

У наступних розділах висвітлюється діяльність КП України по дальшому розвитку промисловості, транспорту та сільськогосподарства. Автор показав як партійні організації дбали про розвиток важкої промисловості, особливо вугільної та металургійної.

У монографії належне місце відведено висвітленню діяльності партійних організацій щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів, МТС і радгоспів. Особливістю цього процесу було те, що він відбувався в умовах завершення в основному технічної реконструкції народного господарства і колективізації сільського господарства. Це сприяло швидкому зміцненню колгоспного ладу на селі. Особливу увагу у книзі приділено технічному переозброєнню сільського господарства. Проте не можна погодитись з автором в тому, що він це питання виділив в окремий параграф, а не виклав в попередньому, де йдеться про організаційно-господарське зміцнення колгоспів, МТС і радгоспів.

Ю. І. РИМАРЕНКО.
УКРАЇНСЬКИЙ БУРЖУАЗНИЙ
НАЦІОНАЛІЗМ — ВОРОГ
ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО
ЄДНАННЯ ТРУДЯЩИХ,

вид-во «Наукова думка», К., 1970, 160 с.

Відтоді як виникли нації й утворилися два протилежних класи — пролетаріат і буржуазія, у світі точиться запекла боротьба між двома ідеологіями. На одному полюсі виступає ідеологія майбутнього суспільства — пролетарський інтернаціоналізм, на іншому — буржуазний націоналізм. Змінюються історичні умови цієї боротьби, її форми, але вона продовжується. В. І. Ленін з цього приводу писав: «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — ось два непримиренно ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають дві політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»¹.

Викриттю реакційної суті буржуазного націоналізму, зокрема українського, присвячено чимало наукових і науково-популярних праць. Однак узагальнюючого дослідження з цієї проблеми ще немає. Тому значний інтерес являє рецензована книга Ю. І. Римаренка. В ній з позицій марксизму-ленізму висвітлюються класові та гістоологічні корені українського буржуазного націоналізму. Автор вдало поєднує конкретно-історичний матеріал з узагальненнями. Поряд з історичним мину-

У книзі наводяться цікаві приклади про роботу партійних організацій колгоспів, про зростання врожаїв зернових, технічних і овочевих культур, розвиток громадського тваринництва. Автор не обмежується лише конкретними даними, а й показує, за рахунок яких заходів було досягнуто підвищення сільськогосподарського виробництва. Правда, в монографії головна увага приділяється зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства і не досить ґрунтовно розкрито масово-політична робота партійних організацій.

Останні два розділи присвячені діяльності КП України за підвищення добробуту і культури трудящих та поліпшення оборонної і фізкультурної роботи.

Незважаючи на окремі огріхи, монографія М. А. Бессарабова ґрунтовно розкриває багатогранну діяльність КП України в одні із складних періодів її життя і заслуговує в цілому позитивної оцінки.

Ю. В. Бабки

лим в праці аналізуються проблеми сучасності.

На великому фактичному матеріалі в книзі розкривається антинародний, антинаціональний й антидемократичний характер ідеології українського буржуазного націоналізму, переконаливо доводиться, що вона є складовою частиною антикомунізму, під чорним прапором якого об'єдналися всі сили реакції.

Суть будь-якого націоналізму полягає в приставленні однієї, а саме «своєї», нації іншим, вип'ячуванні національно особливого, того, що роз'єднує людей різних націй. Для цього націоналісти висувають у «своєї» нації такі риси, яких немає в інших, і на цій підставі намагаються обґрунтувати її виключність, перевагу. Тому однією з центральних проблем дослідження є критика буржуазно-націоналістичних концепцій сутності нації. В книзі підкреслюється, що для прикриття антинаціональної та антинародної суті буржуазного націоналізму його представники намагаються створити над своєю ідеологією та політикою загальну «національну» оболонку.

Антинаукові концепції українського націоналізму є суб'єктивно-ідеалістичними та містичними, вони споріднені з расистськими теоріями, які пропагував німецький та італійський фашизм і взяв на озброєння сучасний неорасизм. Спільність українських буржуазно-націоналістичних «теорій» нації з німецько-фашистськими расистськими теоріями підтверджується також тим, що ідеологи націоналізму «доводять», нібито українці мають більше спільних рис з так званою «арійською» расою, ніж росіянами.

У монографії подаються нинішній кри-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 10.

гиці геополітична, біологічна, психологічна та інші концепції нації, розроблені ідеологами українського буржуазного націоналізму, викриваються їх спроби відновити старі теорії про «безбуржуазність» та «безкласовість» української нації, намагання обґрунтувати в політиці пріоритет національного над соціальним, зокрема національної єдності над класовою, що суперечить об'єктивній дійсності.

Щоб підірвати дружбу і співробітництво українського народу з російським та іншими братніми народами Радянського Союзу, ватажки націоналістичного охвістя та їх ідеологи вигадали безліч «непізнаних» рис «національного духу», «національного характеру», «геопсихіки» та інших ідеалістичних категорій. Мета цієї деологічної та містичної термінології полягає в тому, щоб довести «виключність» «відрубність» української нації, відірвати її від могутньої соціалістичної співдружності і зорієнтувати в бік капіталістичного Заходу.

Не заперечуючи наявності певних рис національного характеру, прогресивних національних традицій, що свідчать про правну духовну велич українського народу, його волелюбність, палку любов до своєї Вітчизни, визвольну боротьбу, автор разом з тим підкреслює їх класовий характер, єдність і нерозривність життєвих інтересів українського та російського народів. Водночас він викриває традиції, що особлюють відсталість трудящих та суперечать їх життєвим інтересам. Саме останні підтримували українські буржуазні націоналісти.

Мета будь-якого буржуазного націоналізму, зокрема українського, полягає не тільки в ізоляції «своєї» нації від інших, але й в обґрунтуванні (на підставі вигаданих переваг даної нації) її історичного іоюкняння — диктувати свою волю «неовноцінним» народам, тобто пропагувати деологію шовінізму. Викриттю шовіністичної спрямованості націоналістичної «теорії» так званого месіанізму українського народу присвячено окремий розділ праці.

Ідеологи українського буржуазного націоналізму формулюють положення про месіанізм українського народу, спираючись на геополітичні та расистські теорії, запо-

зичені у фашистів, а також на агресивну політику американського імперіалізму, з яким націоналісти знайшли спільну мову і якому вони вірно служать. Шовіністичні апетити українських буржуазних націоналістів великі. Прикриваючись старим, заіржавілим лозунгом про створення «соборної» та «самостійної» України, вони мріють про відновлення капіталістичних порядків не тільки на власне українській території, але й зазіхають на інші землі. За їх розрахунками, до «самостійної» України повинні ввійти великі частини Чехословаччини, Румунії, Польщі, Білорусії, РРФСР («аж до берегів Тихого океану»), Туркменії і т. д.

У рецензованій праці аналізується реакційний характер так званого елітеїзму, розкривається кінцева мета українських буржуазних націоналістів — створення «соборної» та «самостійної» України, встановлення влади еліти з представників «шляхетного проводу», як визначив цю верхівку один з апологетів українського буржуазного націоналізму Д. Доцюв. «В ідеологічному арсеналі українського буржуазного націоналізму, — стверджує автор книги, — все виразніше проявляється дещо відмінна від «теорії» «єдиного потоку» соціально-політична конструкція: нація не є суцільною субстанцією, а складається з «первнів» нації і «людей послуху», націоналістичних провідників з «ласки божої» і трудящих мас, еліти і народу. Отже, «нація-пан», за міркуваннями націоналістичних авторів, розпадається на еліту, тобто панівну верству, і рабів — простого люду» (стор. 128).

Праця не позбавлена й недоліків. Вона певною мірою переобтяжена термінологією і цитуванням окремих місць з націоналістичних видань, що утруднює сприйняття змісту дослідження. Багато було б використати поряд з літературними більше архівних джерел. Зустрічаються окремі недоречності редакційного характеру.

Однак все це не знижує високого наукового та ідейно-теоретичного рівня оригінальної праці, яка є значним внеском у розробку важливої проблеми.

С. А. Кривошеєв,
В. Ф. Панібудьласка

Б. А. РЫБАКОВ.
«СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ»
И ЕГО СОВРЕМЕННОКИ.

изд-во «Наука», М., 1971, 293 с.

Важко знайти інший твір світової літератури, що породив би таку величезну літературу, як «Слово о полку Ігоревім». Тема «Слова» не вичерпана й досі; учені — літературознавці, історики, археологи, лінгвісти, етнографи, мистецтвознавці продов-

жують ретельні дослідження пам'ятки, виявляючи все нові й нові факти, деталі, що збагачують нашу уяву як про самий твір, так і про добу, що його породила.

Період, так званого феодального роздроблення, належить до числа найменш досліджених в історії нашої країни. Цьому є об'єктивні причини: величезна кількість літописних списків, складених в різний час, в різних місцях, при дворах багатьох можновладців, відбивають різні тенденції і містять безліч протиріч; далі —

дивовижна складність політичної обстановки; неймовірний калейдоскоп подій, на перший погляд позбавлених будь-якої логіки; різні зміни в позиції тих або інших діячів; прихованість справжніх зв'язків — все це приводило у відчай не одного дослідника.

Історіографія містить неодноразові спроби синтезувати величезний фактичний матеріал «феодального роздроблення».

Рецензована книга академіка Б. О. Рибакова має ту перевагу, що вона прагне розкрити саме закономірність доби; виявити внутрішні, приховані від стороннього погляду важелі, тобто ті зв'язки і обставини, що були справжньою причиною іноді дивовижних поворотів у розвитку подій. Запорукою успіху в цьому стало те, що радянська історична наука має досить ґрунтовну загальну концепцію доби, значною мірою, до речі, розроблену автором рецензованої монографії. Однак мусимо підкреслити, що написанню цієї книги передувала справді титанічна робота над вивченням і систематизацією літописних джерел.

Б. О. Рибаків відомий як один з найвидатніших сучасних текстологів і безумовно найкращий знавець давньоруського літописання XII—XIII ст. Він продовжує дослідження О. О. Шахматова та його школи, поширивши їх на добу, чие літописання майже не привертало уваги текстологів — саме завдяки особливим труднощам, що чекали учених на цьому шляху.

У згаданій монографії сам процес вивчення літописного матеріалу опущений; подано лише його наслідки. І безнадійний, здавалося б, хаос перетворився в монолітну систему; розрізнені факти — в суцільний ланцюг. Словом, сталося те, що завжди було і є головною метою марксистського історичного синтезу — історія перестала бути строкатим накопиченням випадковостей і перетворилася на закономірний процес із своєю внутрішньою логікою.

Завдяки цьому історичний зміст «Слова о полку Ігоревім» дістав цілком переконливу і вичерпану інтерпретацію. Стало очевидним, що саме це і саме так мусив писати поет, що в кінці XII ст. взявся за подібну тему. А що стосується останньої то знову підтверджено, що саме в другій половині XII — початку XIII ст. вона була актуальною.

В ході розгляду обраного кола питань Б. О. Рибаків звертається до ряду конкретних сюжетів, зв'язаних з розумінням поеми, її історичного змісту. Перший розділ, зокрема, значною мірою присвячений реконструкції текстової структури «Слова». Сам текст, як такий, не розглядається; тут автор спирається на наявні розробки. Однак зазначимо — автором обрано далеко не найкращий варіант, бо переклад В. І. Стелеського, крім деяких неточностей у відтворенні давньоруського оригіналу, містить інтерпретації зараз відкинуті

наукою. (Наприклад, тлумачення таємничого «въ стази»: «свист звернений в стада бил» — замість загальнозвуженого після роз'яснення В. Ф. Ржиги (вста близ»). Втім, це не має істотного значення для проблеми, якій присвячено книгу.

Головну увагу Б. О. Рибаків приділяє відтворенню первинної послідовності розповіді, як вона уявляється йому внаслідок спеціальних досліджень. Як відомо, про необхідність деяких перестановок в літературі заявлено давно, зокрема — стосовно того епізоду поеми, де йдеться про сонячне затемнення (гіпотеза О. Соболевського, В. Перетца, підтримана М. К. Гудзієм та іншими вченими). Припускалося, що в одному з рукописів, який передував Мусію-Пушкінському списку, випав один аркуш і був покладений не на своє місце.

Б. О. Рибаків іде далі і, відштовхуючись від цієї гіпотези, припускає, що той рукопис взагалі був у поганому стані, через що цілий ряд аркушів потрапили не на свої місця. Він пропонує, крім загальноприйнятої, ще п'ять інших перестановок, підкріплюючи свої міркування певними розрахунками в знаках. Звичайно, ця частина книги залишається дискусійною.

Зокрема, визнавши причиною перестановки ряду аркушів, необхідно суворо дотримуватися «принципу парності» (здаємо, що саме порушення цього принципу змусило свого часу відмовитися від підрахунків В. Перетца). Адже кожний аркуш має дві сторінки, тому кількість, як переставлених сторінок, так і тих, що відділяють одну перестановку від іншої, повинна бути обов'язково кратною двом. Тимчасом у Б. О. Рибакова дві перестановки (№ 3 та № 6) складаються лише з одної сторінки кожна, та, крім того, непарну кількість сторінок мають деякі інтервали (один — в Мусію-Пушкінському списку і аж шість — в реконструйованому).

Але треба визнати, що запропонований Б. О. Рибаківим текст виглядає набагато стрункішим, послідовнішим і логічнішим, аніж опублікований в 1800 р.

В четвертому розділі докладно розглянуто маршрут Ігорєвого походу в степ і більш-менш точно визначено місце трагічної битви. Цей сюжет уже розроблявся в літературі, причому запропоновано чимало гіпотез, що взаємно виключають одна одну. Просторовий діапазон у виборі місця битви досягає майже 400 км!

Висновки Б. О. Рибаків ґрунтуються на розрахунках відстані по денних переходах, визначених за літописними свідченнями. При цьому наслідки цих розрахунків збіглися з даними генерал-майора В. Г. Федорова, оснований на сучасних військових нормах. Звичайно, і точка зору, обстоювана в рецензованій книзі, є дискусійною, але в усякому разі набагато правдоподібнішою попередніх. Б. О. Рибаківу пощастило з'ясувати питання про море — одне з найдошкульніших у розумінні обставин фатального походу. Загальнопо-

ширене припущення, що йдеться нібито про велике озеро, чомусь назване «морем», становить собою очевидну натяжку; в рецензованій же книзі йде мова про Азовське море, причому обгрунтовується закономірність цієї згадки (нааявно не лише в «Слові о полку Ігоревім», а й в Іпатському літопису).

Основним змістом книги є реконструкція життєвого шляху героїв безсмертної поеми, і насамперед — Ігоря Сіверського, його брата Всеволода, Святослава Київського, а також князів Ярослава Осмомисла, Всеволода Велике Гніздо, смоленських Ростиславичів і т. д. Біографії конкретних осіб подано на широкому історичному тлі, і саме тут автор міг найкраще виявити своє знання епохи. Відтворення життєпису давньоруських зверхників XII — початку XIII ст. подано в книзі бездоганно. У змалюванні ж історичного фону можуть бути деякі застереження, що, правда, стосуються окремих деталей.

Мабуть, автор рецензованої книги (як, зрештою, і всі інші дослідники «Слова») занадто переоцінює масштаби половецької небезпеки. Так, Кончаку приписується прагнення до завоювання Русі, захоплення Києва і т. п. Та навряд чи міг половецький хан розраховувати на щось подібне: Русь і половці з погляду військових можливостей неварто порівнювати, бо на-

віть окремі уділи запросто справлялися з кочовими ордами, коли ті виступали одні, а з'єднані руські сили були для степовиків нездоланними. Максимально, на що могли розраховувати навіть наймогутніші хани — принагідно здобути кілька прикордонних фортець. Облога великих, добре укріплених міст була їм не під силу, що, зрештою, добре демонструє реальний перебіг подій. Іноді половці пробивалися до Києва чи Переяслава, але здобути їх власними силами жодного разу не змогли.

Думається, що ідейна концепція «Слова» мала більш широкий характер і стосувалася не лише половецької небезпеки. Трагічний фінал походу 1185 р. був використаний поетом лиш як привід для глибоких роздумів про стан країни та її майбутнє. Половці, мабуть, з'явилися на сторінках твору, як службовий елемент, як наслідок чисто сюжетної (а не ідейної) конкретизації. З таким же успіхом за фавбулу міг бути обраний інший епізод тогочасної історії, а місце половців зайняли будь-який зовнішній ворог.

Нова праця Б. О. Рибаківа — вагомий і оригінальний внесок в дослідження надзвичайно важливої проблеми, крок вперед у вивченні феодальної Русі та її культурного розвитку.

М. Ю. Брайчевський

А. Ф. КІЗЧЕНКО. НАПЕРЕДОДНІ ТРАГЕДІЇ

(з історії зовнішньої
політики Чехословащини,
травень 1935 р.— березень 1938 р.),

Видавництво Київського університету,
1971, 250 с.

У травні 1971 р. усе прогресивне людство світу відзначило 50-річчя Комуністичної партії Чехословащини (КПЧ) — одного з бойових загонів міжнародного комуністичного руху. Важливий етап в її піввіковому шляху припадає на другу половину 30-х років, коли Чехословацькій буржуазній республіці загрожувала небезпека фашистського поневолення. Тоді на противагу правлячим класам, які відверто стали на шлях зради свого народу, КПЧ висунула чітку програму боротьби за національні інтереси.

Про міжнародне становище напередодні другої світової війни, зокрема про політику уряду буржуазної Чехословащини, є чимало праць. Але далеко не всі питання цієї проблеми висвітлені різнобічно. Так, недостатньо досліджена зовнішня політика буржуазної Чехословащини, яка в другій половині 30-х років опинилася в центрі середньоевропейської політики великих західних держав. У радянській історіографії

найбільше уваги приділено дослідженню тогочасних радянсько-чехословацьких відносин. У цьому плані найгрунтовнішими є монографії І. А. Петерса¹. Але в них не охоплено всього комплексу зовнішньополітичних відносин між СРСР і Чехословащиною. Ще гірше досліджені відносини Чехословащини з Німеччиною, Італією, Польщею, Угорщиною, Румунією, Югославією, хоча окремі аспекти цієї проблеми частково висвітлюються в працях радянських і зарубіжних учених. Тому доцільним є зауваження А. Ф. Кізченка, що ґрунтовне дослідження всього комплексу питань зовнішньої політики буржуазної Чехословащини дасть змогу краще з'ясувати причини воєнної катастрофи, що сталася восени 1939 р. Актуальність рецензованої монографії зумовлена також тим, що в умовах загострення ідеологічної боротьби ідеологи імперіалізму дедалі більше посилюють нападки на СРСР, фальсифікують його зовнішню політику, зокрема відносини з Чехословащиною, історію братніх комуністичних партій, які відповідно до рішень Комуністичного Інтернаціо-

¹ І. А. Петерс. Чехословацко-советские отношения (1918—1934), К., 1965; його ж. СССР, Чехословацкая и европейская политика накануне Мюнхена, К., 1971.

налу розробили єдину програму захисту миру й демократії.

Воду на млин буржуазної історіографії в 1968—1969 рр. лили й окремі чехословацькі історики (Ф. Лукеш, В. Олівова), які відійшли від марксистсько-ленінської методології й стали на шлях перегляду основних концепцій зовнішньої політики Чехословаччини 30-х років, зокрема чехословацько-радянських відносин. Вони, вихваляючи буржуазні порядки, ідеалізуючи зовнішню та внутріполітичну діяльність Масарика й Бенеша, фактично скотилися на позиції буржуазної історіографії. Обов'язок істориків піддати такі праці нищівній критиці, зробити правильні висновки з уроків зовнішньої політики буржуазної Чехословаччини напередодні другої світової війни. Така праця, вказував 9 травня 1969 р. перший секретар ЦК КПЧ Г. Гусак, матиме велике політичне значення². Отже, рецензована монографія має важливе не лише наукове, а й політико-пізнавальне значення. А. Ф. Кізенко своєчасно відгукнувся на ті проблеми, що поставили перед радянськими істориками в останні роки і значною мірою диктуються необхідністю посилення боротьби проти буржуазної та опортуністичної історіографії, за чистоту соціалістичної ідеології.

Рецензована монографія написана на основі ґрунтовного вивчення документальних матеріалів, що зберігаються в архівах ЧСРР і Радянського Союзу, а також багатьох оригінальних публікацій джерел російською, чеською, німецькою й англійською мовами. Наслідком багаторічних наукових пошуків автора є його глибока обізнаність з джерелами та літературою з цієї проблеми. Це дало А. Ф. Кізенку змогу навести численні приклади на підтвердження зрадницької політики правлячих кіл Чехословаччини у другій половині 30-х років. Він переконливо викриває корені реакційної, антинаціональної політики уряду буржуазної Чехословаччини, спростовує антинаукові твердження буржуазних ідеологів про надкласовий характер політики Т. Масарика та Е. Бенеша, а також тих чехословацьких істориків, які в 1968—1969 рр. ідеалізували всю історію буржуазної республіки і перекручували факти з діяльності КПЧ, зокрема її боротьбу за оборону країни та правильну зовнішньополітичну орієнтацію.

Спеціальний розділ присвячено висвітленню радянсько-чехословацьких відносин у 1935—1938 рр. Використані А. Ф. Кізенком нові матеріали чехословацьких архівів дали змогу глибше розкрити підступний характер політики президента Е. Бенеша та його прихильників. Автор переконливо доводить, що союз з СРСР для правлячих класів Чехословаччини був неприйнятним насамперед з класових міркувань. І класові інтереси чехословацької буржуазії

брали верх над національними інтересами республіки і народу (стор. 66). Аналізуючи план М. Годжи створити у Центральній Європі блок країн, А. Ф. Кізенко доходить висновку, що то був один із засобів чехословацької буржуазії спочатку ухилитись, а згодом і зовсім відмовитись від співробітництва з СРСР. На словах і Бенеш, і Годжа виступали за зміцнення зв'язків з Країною Рад, а насправді робили все можливе, щоб їх обмежити і навіть розірвати.

Чимало місця відведено висвітленню чехословацько-німецьких відносин у 1935—1938 рр., політиці уряду Чехословаччини щодо Угорщини, Австрії, Польщі, діяльності Малої Антанті. Автор глибоко розкрив підступні дії фашистської дипломатії щодо Чехословаччини, дав ґрунтовну критику позицій західних союзників. Рецензована праця є першим у радянській історіографії дослідженням, де всебічно розкрито всю складність німецько-чехословацьких відносин і визначено їх місце в розвитку європейської кризи наприкінці 30-х років.

На численних фактах А. Ф. Кізенко простежує, як внаслідок агресивної політики фашистської Німеччини дедалі зростала загроза суверенітету Чехословаччини. Автор показує, що в питаннях міжнародного становища й зовнішньої політики країни правлячі кола відверто зраджували інтереси народу. Вони на угоду монополіям підтримували реакцію в середині держави, йшли на поступки фашистській Німеччині, не вживали рішучих заходів для захисту країни, проводили прозахідний курс зовнішньополітичної орієнтації.

На противагу офіційному курсу зради КПЧ вела боротьбу за задоволення соціальних і політичних вимог народу, вказувала на необхідність зміцнювати обороноздатність країни і підтримувати пропозиції СРСР про створення системи колективної безпеки. Компартія доводила, що лише Країна Рад захистить свободу та незалежність чехословацького народу, що відповідало його корінним інтересам.

Значну увагу приділено висвітленню боротьби КПЧ і всіх трудящих за встановлення та зміцнення чехословацько-радянських відносин. Дослідник згадує про діяльність масових громадських організацій — Товариства культурних і економічних зв'язків з СРСР, Союзу друзів СРСР, аналізує рішення з'їздів і пленумів ЦК КПЧ, у яких підкреслювалася нагальна необхідність дружби з Країною Рад та поширення правди про соціалістичне будівництво в Радянському Союзі. Автор глибоко дослідив форми і методи масової роботи КПЧ серед трудящих, виховання їх у дусі любові до СРСР. Вітання трудящим СРСР до 20-х роковин Великого Жовтня підписало понад 2 млн. дорослого населення Чехословаччини. Маніфестації в честь Великого Жовтня тоді проходили під гаслами: «Хай живе СРСР!», «СРСР —

² Gustav Husak. Projevi a stati, Praha, 1970, стор. 53—55.

оплот миру!», «Пліч-о-пліч з Радянським Союзом», «Хай живе КПЧ!» і т. д. Робітники м. Кладно писали: «Ми твердо віримо, що ця робітничка держава (СРСР — *І. Г.*) з своєю великою армією є міцною перешкодою для розбою фашистських держав».

Грунтовно досліджуючи радянсько-чехословацькі відносини, А. Ф. Кізченко показує, що панівні класи Чехословаччини формально ставилися до укладеної в 1935 р. угоди з СРСР, не бачили в ній серйозної політичної сили. КПЧ навпаки вважала, що підписання угоди зміцнило міжнародне становище країни. В монографії логічно доводиться, що справжній союз Чехословаччини з СРСР був би надійною гарантією її незалежності. Автор викриває спроби чехословацьких опортуністів, ідеологів антисоціалістичних сил, які в 1968—1969 рр. намагалися довести нібито СРСР ніколи не був послідовним захисником інтересів трудящих Чехословаччини. Наведені в монографії факти повністю спростовують вигадки ворогів чехословацького народу.

В рецензованій монографії мають місце й окремі недоліки. Так, автор поверхово висвітлив відносини Чехословаччини з Англією та Францією. Чехословацько-польський конфлікт виник не лише з приводу

Тешінської області, як це твердить автор (стор. 181—182), але й Закарпаття та встановлення спільного кордону з Угорщиною. Недостатньо розкрито діяльність п'ятої колони Гітлера й Хорти, яка підривала обороноздатність Чехословаччини.

Важко погодитися з доцільністю висвітлення питання про позицію Чехословаччини в італо-єфіопському конфлікті в розділі про відносини з СРСР. Про це, очевидно, слід було б говорити в розділі про розпад Малої Антанти та відносини з країнами Центральної й Південно-Східної Європи.

Нарешті про вступ. Автор правильно визначив завдання дослідження, широко характеризував його джерелознавчу базу, однак не проаналізував праці марксистсько-ленінської історіографії з проблеми. Відсутня також бодай загальна критика праць буржуазної історіографії. Це дещо збіднює дослідження.

Звичайно, окремі недоліки не знижують високої оцінки монографії, написаної загалом на належному науковому та ідейно-теоретичному рівні. Її вихід у світ — вагомий внесок у розвиток української радянської славістики. Рецензована монографія належить до кращих досліджень у галузі загальної історії, опублікованих за останні роки вченими України.

І. М. Гранчак

Хроніка та інформація

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА ГЕРОЇЧНІЙ ОБОРОНІ КИЄВА

17 вересня 1971 р. у воєнно-науковому товаристві при Київському окружному будинку офіцерів відбулася наукова конференція, присвячена 30-річчю героїчної оборони Києва. В ній взяли участь генерали й офіцери запасу та у відставці, офіцери, курсанти й солдати місцевого гарнізону.

У вступному слові голова воєнно-наукового товариства генерал-лейтенант С. Г. Горячев розповів про неперевершені зразки відваги й героїзму воїнів Червоної Армії, партизан і населення під час 73-денної битви з фашистською навалою під Києвом. «У цій грандіозній битві, — сказав він, — ворог зазнав нищівного удару і втратив велику кількість добірних військ, що мали йти на захоплення столиці нашої Батьківщини Москви. Отже, було зірвано гітлерівську спробу «блискавичного» вирішення війни на свою користь. Десятки тисяч фашистських загарбників знайшли свою безславну загибель під стінами древнього міста Києва.

Захисники столиці Радянської України проявили масовий героїзм, за який Верховна Рада СРСР присвоїла Києву найвищу нагороду — звання міста-героя. Радянські воїни і жителі міста зазнали в оборонних боях великих втрат. Залишаючи Київ, смертю хоробрих загинули командуючий Південно-Західним фронтом генерал М. П. Кирпонос, начальник штабу генерал В. І. Тупіков, член Військової ради фронту Секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистренко, секретар міського комітету партії П. В. Шамрило та багато інших славних синів і дочок радянського народу».

Учасники конференції вшанували пам'ять загиблих товаришів хвилиною мовчання.

З доповіддю «30-річчя героїчної оборони міста-героя Києва» виступив голова воєнно-історичної секції генерал-майор запасу М. А. Карандеев. «Грандіозна битва за Київ, — сказав доповідач, — відбувалася на великій території — від Гомеля на півночі до Кременчука на півдні.

Радянські воїни, підтримувані партизанами й жителями міста, стояли на смерть, захищаючи кожний метр землі, показуючи нечувану хоробрість і безстрашність. Ці чудові зразки військової доблесті назавжди увійшли до скарбниці радянського військового мистецтва, стали золотим фондом нашої військової науки».

Перед присутніми виступили учасники оборони міста-героя: колишній начальник політичного відділу 87-ї стрілецької дивізії П. А. Діденко, колишній комісар Київського укріпленого району І. Ф. Євдокимов, колишній командир кавалерійського корпусу генерал-лейтенант у відставці В. Д. Крючонкін, генерал-майор авіації у відставці В. Г. Шпагин, працівник штабу фронту В. Г. Кадовський, командир дивізіону В. Г. Максименко та ін.

Особливий інтерес у слухачів викликала жвава і змістовна розповідь П. А. Діденка, який детально розповів про перші місяці боїв на Південно-Західному фронті й особливо під Києвом. На закінчення головуючий генерал-лейтенант С. Г. Горячев сердечно подякував усім учасникам конференції.

П. А. Гаврюк

КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 350-РІЧЧЮ ХОТИНСЬКОЇ БИТВИ

8 жовтня 1971 р. у м. Хотині відбулася наукова конференція, присвячена 350-річчю Хотинської битви. Вона була організована Інститутом історії АН УРСР та Чернівецьким державним університетом за до-

могою Чернівецького обкому КП України та партійних і радянських органів м. Хотина. В роботі конференції взяли участь пропагандисти, партійні, радянські і комсомольські працівники, трудящі

м. Хотина, представники громадськості багатьох районів Чернівецької області.

Вступним словом її відкрив секретар Чернівецького обкому КП України О. Ю. Гаврилюк, який, зокрема, відзначив, що 350 років тому, у вересні—жовтні 1621 р., відбулася подія, яка наввік ввійшла в історію слов'янських народів. Під стінами Хотина—«города давнього, на всю землю вельми славного», як співається в старовинній пісні, об'єднані українські і польські війська зупинили навалу турецько-татарських полчач, що загрожували поневолити всю Європу.

Доповідь «Героїчні традиції минулого та їх виховне значення» зробив директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба. Він підкреслив, що сторінки нашої країни, зокрема України, ювілейні ще чимало зробити для виховання і радянських людей поваги до славного минулого, на чому наголошувалося також у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду КПРС. Доповідач розповів про роботу, що її проводить у цьому напрямку колектив науковців Інституту історії АН УРСР.

З великою увагою присутні вислухали доповідь старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР, кандидата історичних наук О. М. Апанович «Хотинська битва 1621 р. та її історичне значення». Доповідачка зупинилася на характеристичній тогочасної османської Туреччини, яка, використовуючи свого васала крымського хана, вела грабіжницькі війни з метою поневолення слов'янських народів. Та її перешкоди стало козацтво. Козаки дійсновали сміливі походи проти турок, боях відбивали полонених, захоплених заручниками. Коли в 1621 р. 30-тис. військ Речі Посполитої опинилося віч-на-віч перед майже 200-тис. турецько-татарською армією, уряд Польщі звернувся за допомогою до козаків. Останні погодилися взяти участь у війні, знаючи, що після поразки Польщі турки б напали на них. Хотинська війна закінчилася розгромом

величезної турецько-татарської армії. Вирішальну роль у цьому відіграли козаки, які врятували Річ Посполиту та інші країни Європи від загибелі.

З доповіддю «Історіографія Хотинської війни 1620—1621 рр.» виступив доцент кафедри історії СРСР Чернівецького держуніверситету, кандидат історичних наук О. М. Попомарьов.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР О. С. Романець зробив доповідь «Хотинська війна 1620—1621 рр. у народній творчості та художній літературі». Він розглянув деякі українські народні пісні, а також твори Б. Хадшеу, Д. Мордовія, О. Маковая та З. Тулуб, в яких оспівано героїзм українського народу в Хотинській битві. На думку доповідача, на основі фольклорних і літературних джерел, мемуарів, історичних досліджень радянські письменники повинні створити широке епічне полотно про видатну подію в історії героїчної боротьби народів Європи проти турецької експансії.

Про соціалістичні перетворення, які відбулися в Хотинському районі за роки Радянської влади, розповів перший секретар Хотинського райкому КП України М. І. Макаренко.

Тепло зустріли присутні виступ польського історика Леха Підгородецького. «Хотинська битва,— сказав він,— є однією з славних сторінок минулого українського і польського народів. Тому польські історики приділяють значну увагу дослідженню цього питання. До того ж, в архівах ПНР зберігається багато неопублікованих матеріалів з даної проблеми. Їх вивчення дасть змогу дослідникам ширше висвітлити той період, коли український і польський народи пліч-о-пліч захищали свою незалежність в боротьбі із зовнішніми ворогами».

Учасники конференції оглянули музей м. Хотина, створений на громадських засадах, відвідали Хотинську фортецю.

В. І. Кучер.

СЕМІНАР ДЖЕРЕЛОЗНАВЦІВ

1 жовтня 1971 р. у Львові відбувся ерговий семінар з питань джерельної бази наукових бібліотек і музеїв. Його відкрив директор ЦДІА УРСР Н. Ф. Радій. З доповіддю «Документальні матеріали Наукової бібліотеки Львівського державного ордену Леніна університету ім. Івана Франка» виступив Ф. П. Максименко, який ознайомив присутніх з комплектуванням багатопрофільних фондів XII—XX ст.), їх збереженням та обліком. Про «Особові архіви рукописного відділу Львівської державної наукової бібліотеки

АН УРСР ім. Василя Стефаника» розповів Є. М. Гуменюк. Реферат «Документи і матеріали Львівського історичного музею» прочитала Н. К. Кривонос, тему «Збірки Львівського музею українського мистецтва—джерельна база мистецтвознавчих досліджень» розкрила В. І. Свенціцька. В семінарі взяли участь архівіст І. І. Дмитерко, літературознавець Й. П. Криль, історик М. Т. Савка та інші. Учасники семінару оглянули унікальні видання, рідкісні книги, фоторепродукції і рукописи.

О. П. Криль

ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Завдяки археологічним розвідкам, здійсненим за останні роки в долині р. Соб на Вінниччині, виявлено понад тридцять поселень трипільської культури. Одна з найбільших її пам'яток у названому районі — Вербівське поселення в урочищі «Каміне», де виявлено сліди 128 майданчиків од жител, а також рештки зруйнованої глиняної долівки, що нагадують шматки цегли.

Житла розташовувалися колом, посередині якого знаходився майдан для загону худоби; в самих житлах були печі, про що свідчать залишки перепаленої глини, в кутку знаходилися спеціальні підвищення — культові місця або «вітгар» для обрядів і жертвоприношень.

Знайдено випалені з глини статуетки людей і тварин. В одній з них (корови чи бика) зроблено жолобок для наповнення їжею з метою умилостивлення богів. Деякі з жіночих статуєток мали спеціальні отвори на плечах — очевидно, для підвищування в культових місцях. Як відомо, роль жінки в той період була дуже значною: вона займалася землеробством (в окремих статуєтках є зернини — ознака родючості), вела велике домашнє господарство, займалася гончарством, ткала, виконувала інші важливі роботи. Чоловік був тільки скотарем і мисливцем.

У поселенні знайдено також зернотерки із сірого та білого каменю, круглі глиняні

відтяжки до примітивних ткацьких верстатів, кам'яні ядра, що використовувалися для полювання на тварин, кремінні ножі та рештки гончарного посуду. Останній орнаментований невеличкими жолобками і малюнками.

Іншу пам'ятку трипільської культури дослідив кандидат історичних наук П. І. Хавлюк біля села Чорторія на узбережжі р. Сорока (урочище «Ялесеєва гребля»). Тут виявлено залишки кількох землянок, мотики, примітивні рала з рога оленя, кремінні сокири, ножі, серпи, проколки, грузила до сіток, відтяжки до ткацьких верстатів, а також прясла, маховички до веретен у вигляді цибулин, подекуди оздоблені загадковими знаками. Поселення відноситься до пізнього періоду трипільської культури і свідчить, що на той час скотарство переважало над землеробством, у зв'язку з чим відбувалися зміни і в родовому ладі — від матріархату до патріархату. Чорторійське поселення мало землеробсько-скотарський характер.

Вивчення на уроках історії епохи енеоліту (трипільської культури) має велике значення не лише для кращого пізнання історії племен наступного періоду (епохи бронзи і раннього заліза), але поглиблює наші знання про походження ранніх східних слов'ян.

І. В. Пилипчук

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Б. П. КАВАЛЕВСЬКИМ

19 листопада 1971 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідувачим Відділом історії комуністичного будівництва Інституту історії АН УРСР Б. П. Ковалевським на тему: «Дальше зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства в період комуністичного будівництва. 1959—1970 рр. (на матеріалах Української РСР)».

Офіційні опоненти — доктор історичних наук Д. О. Коваленко (*Москва*), доктор історичних наук, професор Ю. Ю. Кондуров, доктор історичних наук, професор М. І. Шатагін (*Москва*) та доктор історичних наук, професор В. П. Столяренко (який внаслідок хвороби був відсутній на захисті, але розгорнутий відзив його був зачитаний на Вченій раді), та неофіційні опоненти — доктор історичних наук, професор П. А. Лавров і доктор історичних наук, професор М. А. Рубач — високо оцінили дослідження Б. П. Ковалевського, як одну з перших узагальнюючих робіт, при-

свячених проблемі дальшого зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. В ній подано детальний історіографічний огляд існуючої літератури, критика буржуазних фальсифікаторів історії союзу робітників і селян, досліджені найважливіші аспекти зміцнення економічного, політичного та культурного співробітництва трудящих міста і села.

Дисертація Б. П. Ковалевського, як відзначалось на Вченій раді, характерна переконливою аргументацією, глибоким і всебічним аналізом головних процесів і явищ, які відбуваються на сучасному етапі комуністичного будівництва, містить цікаві узагальнення та висновки. В ній дана ґрунтовна характеристика нового етапу в історії союзу робітничого класу і колгоспного селянства, показані відмінні риси і особливості, шляхи і засоби дальшого його зміцнення.

На думку опонентів, дисертаційна робота Б. П. Ковалевського, що написана на основі вивчення творів класиків марксизму-ле-

нізму, рішень партії та уряду, великої кількості архівних та інших джерел, являє собою значний внесок в історіографію комуністичного будівництва.

Ця ж думка висловлена у відзивах на дисертацію та автореферат, які надійшли від докторів історичних наук, професорів С. М. Королівського, І. К. Рибалка, Г. Д. Діденка, колективів ряду кафедр вузів та інших наукових закладів.

Опоненти, однак, відзначивши високий науковий рівень дисертаційної роботи

Б. П. Ковалевського, зробили водночас деякі критичні зауваження, а також висловили ряд цікавих думок і положень, що стосуються сучасного етапу соціально-політичного розвитку радянського суспільства, шляхів і закономірностей просування його до соціальної однорідності.

Вчена рада одноголосно ухвалила присудити Б. П. Ковалевському вчений ступінь доктора історичних наук.

Н. П. Халаїм

ІВАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ ГУРЖІЙ

Українська радянська історична наука зазнала великої втрати. Після тяжкої хвороби 31 жовтня ц. р. пішов від нас відомий історик, заступник директора Інституту історії АН УРСР, завідувачий відділом історіографії та джерелознавства член-кореспондент Академії наук Української РСР, доктор історичних наук, професор Іван Олександрович Гуржій.

І. О. Гуржій народився 15 вересня 1915 р. у бідній селянській родині в с. Худяки на Черкащині. Шести років залишився без батька, рано зазнав нестатків. 1930 р. родина Івана Олександровича вступила до колгоспу «Сім'я червоних партизанів». Після закінчення школи колгоспної молоді і короткотермінових педагогічних курсів у Черкасах юнак протягом 1932—1934 рр. працював учителем Леськівської неповної середньої школи. У 1934—1935 рр. він вчився на мовно-літературному факультеті Черкаського педагогічного інституту (з осені 1935 р. цей факультет був переведений до Полтави). Любов до пісенної народної творчості, художньої літератури залишилась у Івана Олександровича назавжди. В його наукових працях часто зустрічаються вдало підібрані уривки з народних дум, пісень, кращих творів українських поетів.

Внаслідок матеріальних утруднень 1936 р. Іван Олександрович залишив інститут і працював учителем історії 6—9 класів у Врідіївській середній школі на Одещині. Восени того ж року вступив на історичний факультет Одеського університету, де й почав займатися науково-дослідною роботою, будучи головою «Єдиного наукового студентського товариства». Свою першу статтю, вміщену 6 червня 1939 р. в газеті «Чорноморська комуна», він присвятив турбаївському повстанню 1789—1793 рр.

Протягом 1933—1940 рр. І. О. Гуржій перебував у лавах Ленінського комсомолу. 1941 р. з відзнакою закінчив університет і з липня того ж року до квітня 1945 р. брав участь у боях за Радянську Вітчизну на

Південно-Західному і 1-му Білоруському фронтах, був поранений. Після демобілізації Іван Олександрович працював старшим викладачем Чернігівського педагогічного інституту, читаючи нову історію.

З листопада 1945 р. наукова діяльність І. О. Гуржія тісно пов'язана з Інститутом історії АН УРСР. Достроково закінчивши аспірантуру, в травні 1948 р. він захистив кандидатську дисертацію і протягом 1948—1954 рр. працював старшим науковим співробітником інституту. 1954 р. вступив до рядів КПРС.

На основі кандидатської дисертації І. О. Гуржій підготував монографію «Повстання селян в Турбаях (1789—1793)» (К., 1950, 143 с.). Про цю подію і раніше було написано чимало праць, видано документи. Але молодий дослідник використав новий архівний матеріал і розкрив тему значно глибше, особливо початковий етап повстання. Іван Олександрович ґрунтовно вивчав селянські рухи на Україні. Його увагу привертали славні постаті ватажків антифеодальної боротьби У. Кармалюка, С. Гаркуші.

Від вивчення класової боротьби за феодалізму і капіталізму І. О. Гуржій перейшов до ґрунтовного дослідження її економічної основи. 1953 р. він захистив докторську дисертацію, яку поклав в основу великої монографії «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (К., 1954, 452 с.). Наукову діяльність І. О. Гуржій тісно пов'язував з організаторською роботою. В 1953—1955 рр. за сумісництвом працював завідувачим відділом методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. З 1955 р. — він професор, протягом трьох років — завідувачий відділом історії феодалізму, а з 1958 р. до останніх днів життя — заступник директора Інституту історії АН УРСР по науковій частині. В 1958 р. Загальні збори Академії наук Української РСР обрали І. О. Гуржія членом-

кореспондентом АН УРСР з спеціальності «Історія України періоду феодалізму».

В цей час історик досліджував процес зародження робітничого класу України. На основі документальних матеріалів І. О. Гуржій створив монографію «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)» (К., 1958, 179 с.). Певний підсумок студіям з історії експлуатованих класів українського суспільства — робітників і селян він підбив у праці «Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)» (К., 1958, 168 с.).

Вивчаючи суспільні відносини на зламі двох формацій — феодалної та капіталістичної, що є дуже складним завданням, дослідник не міг не зацікавитися соціально-економічними умовами, в яких формувалися ці відносини, їх економічними наслідками. Результатом старанного опрацювання великого матеріалу з цієї проблематики була монографія «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.)» (К., 1962, 207 с.). У книзі «Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст.» (К., 1968, 191 с.) розкривається роль України в промисловому і сільськогосподарському виробництві, транспортних зв'язках, зовнішній торгівлі Росії.

Широке коло наукових інтересів, зокрема на стику наук, висока комуністична ідейність були характерними для нього як одного з провідних суспільствознавців республіки. В 1961—1963 рр. І. О. Гуржій працював заступником голови Відділу суспільних наук АН УРСР, а протягом 1963—1968 рр. — членом Президії Академії наук Української РСР, академіком-секретарем Відділення економіки, історії, філософії і права.

Іван Олександрович був прихильником колективних форм у науковій роботі. Він входив до складу редколегій і був співавтором ґрунтовних узагальнюючих праць «Історія Української РСР» (у двох томах), «Історія робітничого класу Української РСР», «Історія селянства Української РСР», «Історія Академії наук Української РСР», «Великі звершення» та ін. Вчений написав чимало брошур і статей разом з М. Н. Лещенком, В. С. Петренком, В. Г. Сарбеем та ін.

Значним є доробок науковця з методології історії, української історіографії та джерелознавства. Одним з перших він досліджував важливу проблему «В. І. Ленін і

Україна», висвітлював історичні погляди Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, О. М. Лазаревського. В своїй останній книзі «Фрідріх Енгельс про Україну» (К., 1970, 154 с.) І. О. Гуржій скрупульозно показав ставлення Енгельса до історичного минулого України і Росії, його вплив на революційний рух в нашій країні, поширення і видання енгельсівських творів в УРСР.

З 1968 р. вчений очолював відділ історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР.

Багато сил і вміння доклав Іван Олександрович для створення посібників та науково-популярної літератури для шкіл, вузів, широкої громадськості. За його редакцією виходили хрестоматії, книги для читання з історії Української РСР. Перу науковця належать праці з атеїстичного виховання. Загалом Іван Олександрович написав понад 250 праць, з них 7 монографій і 13 брошур.

І. О. Гуржій був дбайливим вихователем молодих істориків, часто очолював державні екзаменаційні комісії на історичних факультетах вузів, керував аспірантами, консультував докторантів. Як визначний науковець, І. О. Гуржій має своїх послідовників. До нього часто зверталися за порадами, консультаціями.

І. О. Гуржій був членом багатьох редколегій: Головної редакційної ради 12-томної «Історії СССР», «Української Радянської Енциклопедії», «Українського Радянського Енциклопедичного Словника», «Радянської енциклопедії історії України», ряду наукових записок, збірників Інституту історії АН УРСР, входив до складу редакційних колегій журналів «Історія СССР» (1957—1960), «Соціалістична культура» (1957—1965), «Наука і життя» (1962—1964). З 1957 р. Іван Олександрович беззмінно входив до складу редколегії «Українського історичного журналу», якому постійно приділяв надзвичайно багато уваги.

За великі заслуги в науково-організаторській і дослідницькій роботі І. О. Гуржій був нагороджений орденом «Знак Пошани» (серпень 1971 р.) та медалями.

Іван Олександрович був взірцем науковця-історика, принциповим комуністом, чуйним товаришем, здібним і різностороннім ученим, доброзичливим і, разом з тим, вимогливим. Пам'ять про нього назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав, з ним працював, хто читав його розумні і оригінальні праці.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ,
НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1971 р.

№

Статті

Апанович О. М.—Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській і російській історіографії	11
Бєбко В. С.—XXIV з'їзд КПРС про актуальні питання економічної політики партії	7
Білий П. Х. (<i>Полтава</i>)—Розгром махновщини	5
Гайдуков Л. Ф., Остапушенко О. Т.—В. І. Ленін про науково-технічний прогрес та його роль у розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства	4
Гладилін В. М.—Про взаємовідносини людини та природи у первісну епоху	4
Горбик В. О.—Антиробітничка політика правлячих кіл сучасної Англії	7
Євсєєв І. Ф.—Використання братніми соціалістичними країнами досвіду СРСР у перетворенні сільського господарства	10
Завдання історико-партійної науки в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України	6
Кадеєв В. І. (<i>Харків</i>)—Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е.	9
Кизя Л. Є.—Про тактику партизанської боротьби	8
Кожукало І. П.—Деякі питання розвитку ленінського вчення про партію в рішеннях XXIV з'їзду КПРС	8
Корнієнко Є. А.—Творчий розвиток питань соціалістичної демократії в документах XXIV з'їзду КПРС	12
Курас І. Ф., Нем'ятий В. М.—Первинні партійні організації республіки на сучасному етапі комуністичного будівництва	10
Лапін В. В.—Людина і природне середовище	7
Маланчук В. Ю.—Про завдання координації історико-партійної науки в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС	9
Масальський В. Н. (<i>Донецьк</i>)—Наукова неспроможність буржуазних технократичних теорій	8
Нагорна Л. П.—XXIV з'їзд КПРС про завдання боротьби проти ідеології антикомунізму	11
Павлюк П. І., Щедрина Д. С.—П'ятдесятиріччя Інституту історії партії ЦК КП України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС	4
Пінчук Ю. А.—Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці М. І. Костомарова	2
Плющ М. Р.—Основні напрямки науково-технічного прогресу в народному господарстві СРСР у післявоєнні роки	8
Приходько Н. А.—Вклад жінок Української РСР у комуністичне будівництво	5
Сарбей В. Г.—Початок засвоєння марксистських ідей українською історіографією	11
Стеблій Ф. І. (<i>Львів</i>)—Східна Галичина і селянське повстання 1846 р. (До 125-річчя Галицького селянського повстання)	5
Хорошоженко М. В. (<i>Владивосток</i>)—Зміцнення економічного співробітництва радянських республік на сучасному етапі	9

Назустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України

Варшавчик М. Я.—Матеріали партійних з'їздів як джерело вивчення історії КПРС	1
Василенко В. К.—Діяльність партійних організацій України по вихованню і зміцненню дисципліни праці в період комуністичного будівництва (1961—1970 рр.)	2
Голубков М. Є.—Єдність партії та народу—заорука успішного будівництва комунізму	2
Кожукало І. П.—Зростаюча роль КПРС у будівництві комунізму	3
Слюсаренко А. Г.—Партійне керівництво підготовкою наукових кадрів на Україні (1959—1970 рр.)	1

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

Чирко В. А.—Утворення Радянського Союзу—важлива віха в історії 12

До 30-річчя від дня початку Великої Вітчизняної війни

Данилюк М. З., Сікорський В. Б.—Комуністична партія України на чолі боротьби працівників сільського господарства за мобілізацію продовольчих ресурсів для фронту і тилу 6
Дубровченко П. М.—Цивільний повітряний флот у початковий період Великої Вітчизняної війни 6
Коваль М. В., Ладивір І. І.—Діяльність трудящих України по нарощуванню воєнно-промислового потенціалу на початку війни 6
Супрун Д. М.—Нові дані про учасників антифашистської боротьби на Україні 6

До 100-річчя Паризької Комуні

Іваненко В. В. (*Сімферополь*), Шарапа В. Ф. (*Сімферополь*)—З історії відзначення ювілеїв Паризької Комуні на Україні 3
Сарбей В. Г.—Ідеї Паризької Комуні у поглядах української прогресивної еміграції 70-х років XIX ст. 3
Свечарников Д. Б. (*Ізмаїл*)—До питання про соціально-економічну політику Паризької Комуні 3
Урсу Д. П. (*Одеса*)—Інтернаціональний рух солідарності європейського пролетаріату з Паризькою Комунію 3
Штернберг Я. І. (*Ужгород*)—Комунар Лео Франкель і революційна Росія 3

Методологія та методика історичних досліджень

Бутич І. Л.—Правила видання історичних документів 5
Корнеева М. Г.—Тенденція до інтеграції наукового знання—закономірність розвитку сучасної історичної науки 10
Миронець Н. І.—Художня література як джерело вивчення історії 7
Мулявічюс Л. П. (*Вільнюс*)—Про методи та методику вивчення селянських рухів 1

Повідомлення

Алексеев Л. Д.—Питання думської тактики на сторінках більшовицької преси України в 1907—1910 рр. 3
Белік М. В.—Ідейно-виховна робота партійних організацій у виробничих колективах 11
Беренштейн Л. Ю.—Сіонізм на службі імперіалізму 10
Васюта І. К. (*Івано-Франківськ*)—Аграрне перенаселення на Західній Україні в 20-х—30-х роках XX ст. 11
Волошина М. Т.—Більшовики в боротьбі за пролетарські жіночі маси в умовах двовладдя (березень—липень 1917 р.) 9
Воробей П. І. (*Одеса*)—З історії української преси в Росії (1905—1914 рр.) 10
Горбик В. О.—Консерватори на службі британського монополітичного капіталу (1945—1970 рр.) 1
Горбул О. Д.—Організаційне зміцнення первинних партійних організацій морського транспорту України в 1959—1965 рр. 4
Добрецова В. В. (*Львів*)—Про реакційну діяльність сіоністських організацій на Західній Україні в 1920—1929 рр. 7
Загороднюк П. О., Надольний І. Ф.—Суспільно-політичні погляди Лесі Українки (До 100-річчя від дня народження) 2
Калениченко П. М.—Революційні заворушення в польській Міліції людовій (листопад 1918—жовтень 1919 рр.) 7
Каришківський П. Й. (*Одеса*)—Скіфи на Дунаї 9
Кононенко М. М. (*Ніжин*)—Мобілізація до лав Червоної Армії на Україні (листопад 1918—червень 1919 р.) 12
Коротков С. П. (*Харків*)—Діяльність Ради робітничо-селянської оборони у справі розгрому Колчака 9
Кунах Ю. І. (*Тольятті*)—До питання про виникнення та діяльність українських філій змішаних акціонерних товариств у 1923—1925 рр. 3
Литвин О. К.—З історії підготовки та проведення II Всеукраїнського з'їзду Рад 5
Лобурець В. Є. (*Полтава*)—Подолання безробіття на Україні—велике завойовання соціалізму (1921—1930 рр.) 2
Мазило В. М. (*Вінниця*)—Роль преси України в мобілізації сил на відсіч фашистським агресорам у початковий період Великої Вітчизняної війни 10

Максимов О. М. (Донецьк) — Боротьба робітників Донбасу за союз з селянством у 1905 р.	10
Марголіс Ю. Д. (Ленінград) — Т. Г. Шевченко і Петербурзький університет	4
Мартиненко А. К. — Російсько-болгарські економічні відносини 1900—1909 рр.	6
Міньковецький Д. И. (Самбір Львівської області) — З історії експансії католицизму на Схід у роки Великої Вітчизняної війни	1
Носиков Ю. В. (Херсон) — З історії відбудови народного господарства України в 1943—1945 рр.	7
Олійник В. У. (Кам'янець-Подільський) — Про маловідомий історичний художній твір М. П. Старицького	8
Пиха Д. Д. — Підготовка поповнення Червоної Армії на Україні в роки мирного соціалістичного будівництва	3
Поліщук М. С. — Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60—90-х роках XIX ст.	3
Прахов Б. Г. — З історії розвитку госпрозрахункових зв'язків науки з виробництвом	12
Романцов В. О. — Про зміни структури робітничого класу УРСР за статтю та віком у післявоєнний період	4
Сабадирьов І. Л. (Кишинів) — З історії спільної боротьби селянських мас Молдавії та Півдня України напередодні й під час першої російської революції	5
Санін Г. О. (Москва) — Боротьба України й Росії проти турецької агресії в 1672 р.	12
Свердлов М. Б. (Ленінград) — Відомості про Київ у хроніці Титмара Мерзебургського	8
Сидоренко В. П. — Піднесення матеріального добробуту робітничого класу УРСР в 1959—1965 рр.	8
Ситенко Л. Т. — Модернізм і консерватизм релігійного розуміння історії	5
Слободанюк О. М. (Ровно) — В. І. Ленін про роль профспілок у створенні матеріально-технічної бази соціалізму	6
Соловйова А. А. — Діяльність Комуністичної партії України по посиленню політосвітньої роботи на селі в 1929—1932 рр.	7
Стрельський В. І., Кац Р. С. — З історії прошикнення іноземного капіталу в суднобудівну промисловість України наприкінці XIX — на початку XX ст.	11
Сухобоків О. В. — Населення Дніпровського Лівобережжя перед утворенням Київської Русі	6
Тимченко Ж. П. — Ради селянських депутатів на Україні в 1917 р.	8
Тесленко М. П. (Львів) — Пропагандистська та агітаційно-масова робота партійних організацій західних областей України (1939—1941 рр.)	12
Фомін Ю. Ю. — Матеріальна допомога українського народу національно-визвольному руху південних слов'ян у 1876—1877 рр.	11
Фроянов І. Я. (Ленінград) — Характер соціальних конфліктів на Русі в X — на початку XII ст.	5
Хижняк З. І. — Київська академія — перший вищий учбовий заклад на Україні	1
Хижняк В. П. — З досвіду агітаційно-масової роботи сільських партійних організацій України (1961—1970 рр.)	6
Хміль І. В. — Боротьба селян України за здійснення Декрету про землю (жовтень — грудень 1917 р.)	5
Хонігсман Я. С. (Дрогобич) — Особливості промислового перевороту в Західній Україні	8
Чумак О. Ф. (Кривий Ріг) — Про ліквідацію наслідків «смуги осілости» в 20-х роках	8
Шарлай Г. М. (Дніпропетровськ) — Зростання виробничих партосередків КП(б)У в 1927—1932 рр.	8
Шинш А. З. (Івано-Франківськ) — Крах католицької дії на західноукраїнських землях	9
Шрамко Б. А. (Харків) — Господарство лісостепових племен на території України (VII—III ст. до н. е.)	1
Штепа О. Ф. — Комсомол України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму (1959—1965 рр.)	10
Юхнович Д. І. (Івано-Франківськ) — Створення радянської інтелігенції на Прикарпатті (1939—1959 рр.)	1
Яценко Б. І. (Ужгород) — Де і коли написане «Слово о погибелі Рускыя земли»?	2

До 100-річчя від дня народження Рози Люксембург

Кулжнич І. М. — Роза Люксембург і революційний рух у Німеччині	2
Кундюба І. Д. — Роза Люксембург і польський робітничий рух	2

До 125-річчя виникнення Кирило-Мефодіївського товариства

Гончарук П. С.—Питання єднання та співробітництва народів у поглядах кирило-мефодіївців	1
Сергієнко Г. Я.—Про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства	1
<i>З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін</i>	
Коваленко С. Л. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Богуслав чи Буслав? (До етимології слова)	4
Котляр М. Ф.—Грошовий обіг на Лівобережній Україні в другій половині XVII—першій половині XVIII ст.	4
Мишко Д. І.—Густицький літопис як історичне джерело	4
Пономаренко Л. А.—Межові міри	12
Святовець В. Ф.—В. І. Ленін про епістолярну спадщину К. Маркса і Ф. Енгельса	4
Сидоренко О. Ф.—З давньої української метрології («відро»)	4
Тхоржевський Р. Й. (<i>Чернівці</i>) — Паперові грошові знаки (бони) як історичне джерело вивчення радянського суспільства періоду 1917—1925 рр.	12
Яценко Б. І. (<i>Ужгород</i>) — Історична основа «Слова Данила Заточеника»	12

Замітки

Алексієвець М. М.—Здійснення в НДР ленінських принципів соціалістичної перебудови сільського господарства	2
Бабишин С. Д. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Кіївська школа в XI ст.	7
Барабой А. З.—Чому Богдан Хмельницький самотитулувався по-різному?	2
Бушуєв П. П. (<i>Москва</i>) — Про діяльність фронтових бібліотек у 1944 р.	6
Вайнштейн О. Л. (<i>Ленінград</i>) — Український історик Я. А. Рубан	3
Варгатюк П. Л. (<i>Кривий Ріг</i>) — Про видання в Катеринославі восени 1914 р. нелегальної більшовицької газети	10
Веснін В. П. (<i>Жданов</i>) — Роль Маріупольського порту в зовнішній торгівлі Росії наприкінці XIX—на початку XX ст.	3
Волос Є. М. (<i>Чернівці</i>) — До питання про діяльність КП України щодо механізації колгоспного виробництва (1951—1958 рр.)	5
Гладких М. І.—Різні прояви пізньопалеолітичної культури в середньому Подніпров'ї	10
Голуб В. Й.—З досвіду співробітництва БКП і БЗНС у соціалістичному будівництві	9
Гончарук П. С.—Питання культури та освіти у творчій спадщині кирило-мефодіївців	12
Горякіна В. С. (<i>Сімферополь</i>) — З історії Кримської партійної організації (1907—1914 рр.)	7
Дишлевий П. С.—Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941—1944 рр.)	6
Дмитрук В. Г. (<i>Луцьк</i>) — Участь КСМЗУ в народному русі на захист СРСР (1920—1939 рр.)	6
Дробот Б. Г. (<i>Москва</i>) — З історії Кримської Радянської Армії в 1919 р.	1
Забарко Б. М.—Пролетаріат Аргентини і Бразилії — Країні Рад (1921—1922 рр.)	5
Заслуженюк В. С.—Питання народної освіти в діяльності більшовиків у дореволюційний період	9
Звездов Я. М. (<i>Одеса</i>), Філімонов М. Ф. (<i>Миколаїв</i>) — Співдружність працівників Одеського та Красноводського портів під час Великої Вітчизняної війни	6
Кабузан В. М. (<i>Москва</i>) — Переселення українців у Далекосхідний край в 1850—1916 рр.	2
Кашченко С. Г. (<i>Сімферополь</i>) — З історії колгоспного будівництва на Україні в 1919 р.	10
Кирилін Д. С. (<i>Керч</i>) — З історії археологічних досліджень Керченського музею старожитностей	12
Кірсенко М. В.—Про економічне становище Греції напередодні Балканських війн	2
Комаренко Н. В.—Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів та її діяльність у галузі історії (1931—1936 рр.)	12
Кондратов І. П. (<i>Сімферополь</i>) — До питання про роль радянської авіації у допомозі кримським партизанам у роки Великої Вітчизняної війни	12
Король І. Ф. (<i>Ужгород</i>) — Газета «Правда» про становище трудящих Закарпаття в 1919—1929 рр.	8
Костенко І. П. (<i>Ніжин</i>), Лескевич М. А. (<i>Ніжин</i>) — Революційно-демократичний рух у Ніжинському історико-філологічному інституті на початку XX ст.	10

- Коцюба О. Й. (*Ніжин*) — Про історичні погляди О. В. Марковича 10
- Крюков А. В. (*Івано-Франківськ*) — І. І. Срезневський і Галичина 5
- Кудрицька Л. Є. (*Житомир*) — Матеріали до біографії кирило-мефодіївця І. Я. Посяди 9
- Липко С. А. (с. *Любань Житомирської області*) — Де був давній Болохов? 4
- Лисова С. І. — Про народні читання на Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. 2
- Лутченко О. І. (*Москва*) — Підготовка інженерно-технічних кадрів у роки Великої Вітчизняної війни 12
- Мазурок О. С. (*Ужгород*) — З історії економічних зв'язків західноукраїнських земель з Україною й Росією в другій половині XIX ст. 5
- Мальцев М. І. (*Горлівка*) — Житлово-комунальне і культурне будівництво в Донбасі в роки першої п'ятирічки 12
- Маркуш В. М. (*Ужгород*) — Соціально-економічне становище Мараморощини в XIV — XVII ст. 7
- Миколенко М. М. (*Дніпропетровськ*) — Участь гірників України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму 10
- Молдавська М. А. (*Донецьк*) — Боротьба французьких друкарів проти підприємців у 70-х роках XVI ст. 7
- Москаленко А. Є. (*Воронеж*) — Сторінка з історії медієвістики на Україні 4
- Носов Л. І. — Перший на Україні колгоспний університет мистецтв 9
- Одохівська І. А. (*Одеса*) — З історії українсько-угорських зв'язків другої половини XIX ст. 10
- Папашенко В. В. — Український історик-архівист І. М. Каманін 5
- Пашуто В. Т. (*Москва*), Шталь І. В. (*Москва*) — Забуте повідомлення про рабство у червонопорусів (XI—XII ст.) 3
- Плахотнюк С. Д. (*Гайсин Вінницької області*) — Революційна діяльність більшовиків Поділля в період реакції 1907—1910 рр. 9
- Поляков О. В. — До участі радянських воїнів у відбудові народного господарства УРСР в 1943—1944 рр. 5
- Поляков О. В. — З історії діяльності армійських партійних організацій в період Великої Вітчизняної війни 11
- Прохоров Д. А. — Діяльність партійних організацій України по комуністичному вихованню учнівської молоді середніх спеціальних учбових закладів у 1956—1961 рр. (За матеріалами Київської, Харківської та Дніпропетровської областей) 8
- Путро О. І. — До питання про антифеодальну боротьбу українського козацтва в другій половині XVIII ст. 8
- Сегеда Т. С. (*Ужгород*) — Діяльність Спілки молоді Закарпатської України по вихованню підростаючого покоління на революційних і бойових традиціях ВЛКСМ (1944—1945 рр.) 3
- Скотаренко П. Я. (*Харків*) — До питання про створення Російської організаційної комісії щодо скликання VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП 12
- Степаненко Т. Л. (*Харків*) — Підвищення технічного рівня робітників машинобудівної промисловості України в 1933—1935 рр. 4
- Столяр А. Д. (*Ленінград*) — Археологічне вирішення проблеми походження анімалістичного мистецтва 11
- Стрельченко Ф. Й. (*Біла Церква*) — Раціоналізація державного апарату на Україні в 1921—1925 рр. 11
- Стрілко А. А. — І. Франко про Сімона Болівара 4
- Титова О. М. (*Ленінград*) — До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині XIX ст. 10
- Тертишник Н. М. (*Горлівка*) — Про соцзмагання між шахтарями Донбасу та Кузбасу в 1946—1956 рр. 1
- Торба А. В. (*Ворошиловград*) — Роль загальноосвітньої школи в підвищенні культурного рівня трудящих Донбасу (1959—1965 рр.) 6
- Траф'як М. В. — Діяльність сільських комсомольських організацій України по ідейно-політичному вихованню молоді (1966—1970 рр.) 11
- Турівнюк М. І. (*Донецьк*) — Інтернаціональне та патріотичне виховання воїнів Радянської Армії під час визвольного походу в Болгарію 12
- Уткін О. І. — Громадсько-політична діяльність М. П. Балліна 11
- Фещенко Р. А. (*Біла Церква*) — Партійне керівництво діяльністю МОДР на Україні по інтернаціональному вихованню трудящих (1926—1932 рр.) 8
- Чаговець Л. В. — До історії боротьби більшовиків за відокремлення школи від церкви в дожовтневий період 4
- Чорногор А. М. (*Донецьк*) — До історії заснування міста Жданова 4
- Чуприна М. С. (*Чернігів*) — Ю. М. Коцюбинський на чолі відділу Полтавського губкому партії по роботі на селі (1920 р.) 3

- Шевченко А. П. (*Москва*) — Роль партійних організацій у розвитку творчої співдружності науки і виробництва в 1944—1950 рр. (За матеріалами Дніпропетровської області) 5
- Шепета М. Т. (*Чернівці*) — Творча співдружність працівників науки і виробництва УРСР у 1951—1955 рр. 7
- Шкробтій Й. А. (*Черкаси*) — Про деякі зміни колгоспної виробничої інтелігенції в сучасних умовах 9
- Шкура В. П. — Діяльність партійних організацій України по ідейно-політичному вихованню молодих робітників у 1951—1955 рр. 2
- Юристовський О. І. (*Львів*) — 40-річчя заснування Українського селянського об'єднання 7
- Ятлук К. П. (*Львів*) — Комсомол Західної України — організатор і керівник комуністичного руху дітей (1920—1932 рр.) 9

З життя українців за рубежом

- Вітрученко О. Н. — Солідарність українців Латинської Америки з СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 6
- Перцігер І. Б. (*Чиршик Уз.РСР*) — З історії солідарності західноукраїнської трудової еміграції у Франції з республіканською Іспанією (1936—1939 рр.) 6

Повертаючись до надрукованого

- Духніч В. О. (*Івано-Франківськ*) — Ставлення київських князів до Дрєвлянської землі в 946—988 рр. 11
- Забочень М. С. (*Москва*) — Ще раз про філокартію 12
- Литвинов В. Д. (*Нижин*) — До історії Києво-Могилянської академії 10
- Лихолобова З. Г. (*Донецьк*) — До історії ліквідації безробіття в Донбасі (1926—1930 рр.) 5
- Мінц І. І., академік АН СРСР (*Москва*), Журавльов Є. П. (*Москва*), Примаков Ю. В. (*Москва*) — Всебічний аналіз подій необхідності 8
- Плющ М. Р. — До питання про наслідки науково-технічної революції 1
- Подольн Ф. П. — Ще раз про Василя Григоровича-Барського 6
- Попомаренко М. Ф. (*м. Золотоноша Черкаської області*) — Богуслав чи Буслав? 9
- Самойловський І. М. — Переяславські Зміїві вали 3
- Шморгун П. М. — Ще раз про революційну пропаганду пародників серед робітників України в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. 2
- Юровський В. М. — До питання про ленінський призов у партію на Україні 4

Висновки з наукових досліджень

- Адамська Л. Д. (*Дніпропетровськ*) — Про атеїстичну пропаганду на промислових підприємствах Дніпропетровщини 2
- Артеменко І. Т. (*Кіровоград*) — Зміцнення зв'язків армії та народу в період Великої Вітчизняної війни (За матеріалами Кіровоградської та Дніпропетровської областей) 2
- Жученко І. Я. — Допомога Радянських військ народним комітетам Закарпаття 2
- Мандрик І. О. (*Ужгород*) — Становище і революційна боротьба сільськогосподарського пролетаріату Угорщини в 1900—1914 рр. 3
- Нагорних Л. С. (*Одеса*) — Участь комуністів промислових центрів Півдня України в громадсько-політичному житті в роки семирічки 4
- Орловський Б. М. — Залізорудна промисловість України у 80—90-х роках XIX ст. 4
- Островський Г. С. — Спортивна робота серед молоді енергобудов України в 1959—1965 рр. 1
- Пшегодський С. В. (*Херсон*) — З історії боротьби комсомольської організації України проти троцькізму (1924—1925 рр.) 6
- Руднк П. А. — Діяльність парторганізацій України по розвитку трудової активності колгоспників і працівників радгоспів (1952—1958 рр.) 3
- Савицький К. І. (*Одеса*) — Ради Півдня України в соціалістичних перетвореннях періоду громадянської війни (січень 1918 — березень 1921 рр.) 6
- Скиртач Г. Є. (*Ворошиловград*) — З історії боротьби за зміцнення влади Рад у Донбасі (листопад 1917 р. — березень 1918 р.) 1
- Тищенко В. М. (*Львів*) — Становище та боротьба трудящих Західної України у висвітленні радянської преси (1929—1933 рр.) 6
- Федорина М. І. — Про партійне керівництво пресою України в роки другої п'ятирічки 5
- Щуляк О. С. (*Мелітополь*) — Діяльність партійних організацій України по зміцненню керівних колгоспних кадрів у роки семирічки 3

На допомогу викладачу історії

Бандура Р. Р. (<i>Ровно</i>) — Учням — про соратників В. І. Леніна	4
Єремєєв Б. Г., Шкурко І. І. — Походи студентів по історичних місцях	8
Крол С. Є. — Про поєднання програмного матеріалу з курсів історії в середній школі	6
Марков А. П. (<i>Кременчук Полтавської області</i>) — Питання культури українського народу XVII—XVIII ст.	2
Марценюк С. П. (<i>Чернігів</i>), Чернишов Д. М. — Прогресивні традиції та їх роль у вихованні молоді	12
Матюша І. К. (<i>Чернігів</i>), Опищенко І. З. (<i>Чернігів</i>) — З досвіду патріотичного виховання учнів у школах Чернігівщини	7
Охотніков М. В. (<i>Стрий Львівської області</i>) — Вивчення питання «В. І. Ленін і початок будівництва Радянської держави»	1
Сенчило В. Л. (<i>Житомир</i>) — Від історичного гуртка до клубу «Юний атеїст»	5
Талденко В. І. (<i>Суми</i>) — З досвіду опитування на уроках історії в школах робітничої молоді	3
Уховська П. Л. — Факультативні заняття з історії та суспільствознавства в школі	11
Червінкін-Корольов І. І. (<i>Івано-Франківськ</i>), Червінкіна-Корольова В. І. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Вивчення соціально-економічного розвитку Росії на рубежі XIX—XX ст. в шкільному курсі історії СРСР і Української РСР	9

Охорона і використання пам'яток історії та культури

Акуленко В. І. — Про наукові критерії визначення й оцінки пам'яток історії та культури	6
Білокінь С. І. — До питання про історизм у творах Г. Нарбута	3
Бондаренко Б. А. (<i>Харків</i>) — Військові поселення XIX ст. та їх архітектурні пам'ятки в Чугуєві	11
Бугай А. С. — Один із стародавніх оборонних рубежів на території Київщини	7
Лепченко В. О. — Невідомий план Запорізької Січі	10
Ратушний Ф. Я. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Стара Самара	1
Стойко І. М. (<i>Богородчани Івано-Франківської області</i>) — Скит Манявський	4
Таранушенко С. А. — Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст.	2
Храбан Г. Ю. (<i>Умань</i>) — Перший архітектор Софіївки	9
Цвейбель Д. С. (<i>Донецьк</i>) — З історії вивчення і охорони археологічних пам'яток на Україні в перші десятиріччя Радянської влади	12
Щербань П. М. (<i>Полтава</i>) — Роль шкільних музеїв у політичній освіті старшокласників	5

Документальні розповіді

Членов А. М. (<i>Москва</i>) — Шестибожжя князя Володимира	8, 9, 10
--	----------

Документи та матеріали

Бутник-Сіверський Б. С. — Невідомий варіант статті А. В. Луначарського «Інтернаціонал»	10
Документ, що викриває плани німецько-фашистських окупантів. Підготував до друку В. С. Коваль	6
Лещенко М. Н. — Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях	11

Спогади

Гаврюк П. А. — Робітфак індустріального гіганта	1
Іжевський В. Й. (<i>Москва</i>) — Відкриття пам'ятника на могилі Т. Г. Шевченка (1923 р.)	3
Левницька О. Ф. (<i>Львів</i>) — Ю. М. Коцюбинський у Відні	12

Наш календар

Абаліхін Б. С. (<i>Волгоград</i>) — Герой і партизан 1812 р. (До 190-річчя від дня народження Є. В. Четвертака)	12
Безродний Є. Ф. — Уільям Фостер на Україні (До 90-річчя від дня народження)	2
Безродний Є. Ф. — Вірний соратник В. І. Леніна (до 90-річчя від дня народження А. Берзіна)	10

- Божук Г. В. (*Ужгород*) — П'ятдесята річниця загального страйку сільськогосподарських робітників Закарпаття 3
- Брайченко М. Ю.— Альбрехт Дюрер та український ренесанс (До 500-річчя від дня народження) 6
- Брайченко М. Ю.— Вальтер Скотт й історія (До 200-річчя від дня народження) 8
- Булкіна В. П.— Ветеран славної лєпінської гвардії (До 90-річчя від дня народження О. В. Куусінена) 10
- Буцик А. К.— Полум'яний син Вітчизни М. В. Буташевич-Петрашевський (До 150-річчя від дня народження) 11
- Вольський С. А. (*Одеса*) — Немеркнуча сторінка історії (До 30-річчя оборони м. Одеси) 8
- Голубова Г. Г.— Один з керівників КП(б)У (До 80-річчя від дня народження І. Є. Клименка) 9
- Деуш А. М. (*с. Розумівка Кіровоградської області*) — Герой Вітчизняної війни 1812 р. (До 200-річчя від дня народження М. М. Раєвського) 9
- Драчук В. С.— До 50-річчя Кримської обласної організації ЛКСМУ 6
- Знаменська М. В.— 20-річчя Закону про захист миру 3
- Івасюта М. К. (*Львів*) — Революціонер, письменник, комуніст (До 60-річчя від дня народження О. Я. Гаврилюка) 4
- Качкан В. А. (*Івано-Франківськ*) — Громадсько-політична діяльність В. Стефаніка (До 100-річчя від дня народження) 5
- Корнілова В. О. (*Харків*) — Видатний діяч англійського робітничого руху (До 90-річчя від дня народження Уільяма Галлахера) 12
- Кузьминська О. Д., Лисенко В. Г.— 150 років від дня заснування «Південного товариства» декабристів 3
- Кулаковський В. М.— Василь Григорович-Барський і його записки (До 270-річчя від дня народження) 2
- Кулинич І. М.— Полум'яний революціонер-інтернаціоналіст (До 100-річчя від дня народження Карла Лібкнехта) 8
- Лещенко П. Я. (*Ровно*) — В лавах безсмертних (До 60-річчя від дня народження М. І. Кузнецова) 7
- Майдан І. Г.— До 50-річчя укладення радянсько-афганського договору про дружбу 2
- Мишко Д. І.— Визначний російський революціонер (До 100-річчя від дня народження М. Є. Федосєєва) 5
- Мельникова І. М.— Шляхом боротьби й перемог (До 50-річчя Комуністичної партії Чехословаччини) 5
- Мельникова І. М.— До 75-річчя від дня народження Клементя Готвальда 11
- Мойсєєв О. В.— Велика перемога (До 30-річчя розгрому німецько-фашистських військ під Москвою) 12
- Музиченко С. М.— До 50-річчя заснування Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук 6
- Наумов Д. М.— Комуністичній партії Канади — 50 років 6
- Нечай В. І.— Від феодалізму до соціалізму (До 50-річчя Монгольської Народної Республіки) 7
- Олейников Ф. Т. (*Москва*) — Полковничий шлях генерала армії М. Ф. Ватутіна (До 70-річчя від дня народження) 12
- П. А. (*Івано-Франківськ*) — Визначний учений (До 100-річчя від дня народження В. М. Гнатюка) 4
- Павловський П. Ф.— До 100-річчя Колегії Павла Галагана 10
- Пархомчук С. М.— До 50-річчя створення Румунської Комуністичної партії 5
- Пиха Д. Д.— Командарм І. Е. Якір (До 75-річчя від дня народження) 8
- Пияшев М. Ф. (*Москва*) — В. В. Воровський і Держвидав (До 100-річчя від дня народження) 10
- Перельман М. Б. (*Москва*) — Київський робітник-революціонер І. З. Бичков (До 100-річчя від дня народження) 1
- Погребенник Ф. П.— Леся Мартович (До 100-річчя від дня народження) 2
- Сарбей В. Г.— Питання історії на сторінках першого лєнінського науково-політичного журналу «Зоря» (До 70-річчя виходу першого номера) 4
- Скакун О. Ф. (*Харків*) — М. Д. Іванишев як історик і археограф 9
- Слободян М. О. (*Кам'янець-Подільський*) — Ювілей Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту 3
- Слущевська І. Я.— Полум'яний більшовик, талановитий організатор (До 75-річчя від дня народження М. Н. Демченка) 5
- Ступак Ю. П. (*Суми*) — Важливий науковий осередок (До 50-річчя від дня заснування «Товариства дослідників української історії, письменництва й мови») 11

Суслопаров М. З., Шеліхова Н. М.—Командир 27-ї піхотної (До 200-річчя від дня народження Д. П. Неверовського)	10
Фостій І. П. (<i>Чернівці</i>)—До 80-річчя від дня народження С. Г. Галицького	2
Ф. Ш.—Академік М. В. Нечкіна	2
Чернихівський Г. І. (<i>Львів</i>)—М. Драгоманов і деякі питання історії України (До 130-річчя від дня народження)	9
Шовкопляс І. Г.—Гіншівська палеолітична стоянка (До 100-річчя її виявлення)	9
Шостак П. В.—50-річчя X з'їзду РКП(б)	3
Щедрина Д. С.—До 80-річчя від дня народження М. М. Попова	1
Юровський В. М.—До 70-річчя від дня народження Л. Р. Корніяца	8
Юрченко А. В.—Г. І. Котовський на фронтах громадянської війни на Україні (До 90-річчя від дня народження)	6

До 350-річчя Хотинської битви

Дашкевич Я. Р. (<i>Львів</i>)—Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни	9
Підгородецький Лех (<i>Польща</i>), Рашба Н. С. (<i>Харків</i>)—Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.)	9

До 100-річчя від дня народження А. Ю. Кримського

Гурницький К. І. (<i>Ужгород</i>)—Про початок громадської діяльності А. Ю. Кримського	1
Зибіна Г. Г.—Академік А. Кримський і Арабський Схід	1
Сороковська С. В.—А. Ю. Кримський як бібліограф	1
Черніков І. Ф.—Питання історії Туреччини в творах А. Ю. Кримського	1

Огляд джерел та літератури

Апатов С. П. (<i>Одеса</i>)—Про «Курс американської цивілізації»	8
Бутенко В. І. (<i>Харків</i>)—Колгоспне будівництво на Україні (1917—1927 рр.) в радянській історіографії	4
Галкович Б. Г. (<i>Москва</i>)—Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст.	9
Дмитрієнко М. Ф., Шелюх Т. М.—Історична періодика на Україні в радянський час	7
Замлинський В. О.—Українська радянська історіографія про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни	1
Калакура Я. С.—Питання організаційно-партійної роботи КП України в післявоєнні роки у працях радянських істориків (1946—1970 рр.)	10
Кольяк Т. М.—Літературна спадщина В. Я. Чубаря (До 80-річчя від дня народження)	2
Мусієнко В. В.—Історіографія боротьби більшовиків України за маси напередодні Великого Жовтня	11
Олійник Л. В., Слабеев І. С.—«Пам'ятники України»	6
Петренко В. С.—Історія селянства України 1951—1970 рр. в радянській історіографії	3
Руденко Н. М.—Радянська історична література про допомогу СРСР рухові Опору в зарубіжних слов'янських країнах (1941—1945 рр.)	5
Сас І. Х., Туваєв В. І.—Здобутки і недоліки біографічної літератури	12
Худяк Р. А.—Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України у висвітленні радянської історіографії (1946—1969 рр.)	1
Шморгун П. М.—Нові видання книжкової Ленініани	4

Критика та бібліографія

Анісімов Ю. О., Матійко М. М.—І. І. Ладивір. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною	5
Антонюк С. М.—Ленін и Польша. Проблемы, контакты, отклики	2
Артеменко Є. О. (Ровно), Марискевич Г. Ф. (<i>Івано-Франківськ</i>), Федорчак П. С. (<i>Львів</i>), Хорошайлов М. Д. (<i>Донецьк</i>)—Курс лекцій з історії КПРС	4
Астахов В. І. (<i>Харків</i>), Шерман І. Л. (<i>Харків</i>)—Історіографічні дослідження в Українській РСР	9
Бабко Ю. В.—М. А. Бессарабов. Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства (1937—червень 1941 рр.)	12
Барабой А. З.—Зигмунт Лукавський. Поляки в російському соціал-демократичному русі 1883—1893 рр.	6
Барішпольець О. Т.—Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик	11

- Білоусов В. І.—Ю. В. Бабко. Парти́йне будівництво на Україні у 1933—1937 рр. 7
- Бойко В. Г.—І. Гуржій. Фрідріх Енгельс про Україну 3
- Брайчевський М. Ю.—Б. А. Рыбаков. «Слово о полку Игореве» и его современники 12
- Варшавчик М. Я., Стерельський В. І.—Источниковедение. Теоретические и методические проблемы 8
- Волобуєв В. О. (*Сімферополь*), Когонашвілі К. К. (*Сімферополь*)—Историческое краеведение (Основные источники изучения истории народного края) 7
- Гаєвський Б. А., Завадська О. Я.—Л. А. Шевченко. Дружба братніх культур. Культурне співробітництво українського народу з братніми народами СРСР, 1946—1958 9
- Гаєвич І. В. (*Одеса*), Дихан М. Д. (*Одеса*)—А. С. Бейлис. Становление марксистской историографии в Болгарии (с конца XIX в. до социалистической революции 1944 г.) 9
- Гельфман О. А. (*Одеса*)—З. Г. Чумаченко. В. О. Ключевский — источниковед 9
- Голіченко В. Д. (*Житомир*)—А. Ф. Хашкевич. Солдат великих боев 5
- Гонтар О. В. (*Одеса*)—Профсоюзы—В. И. Ленину. Документы и материалы 4
- Гранчак І. М. (*Ужгород*)—А. Ф. Кізченко. Напередодні трагедії (3 історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935—березень 1938 рр.) 12
- Гудзенко П. П.—П. Ю. Шелест. Україно наша Радянська 5
- Гуржій І. О., Маркіна В. О.—Е. И. Дружинина. Южная Украина 1800—1825 гг. 7
- Дашкевич Я. Р. (*Львів*)—Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів 1
- Демиденко Л. А.—Национальное и интернациональное в жизни народа. Материалы Межреспубликанской научной конференции 7
- Денисенко П. І.—И. Гречуха. Страницы дружбы беззаветной 6
- Дягилев Е. В., Канавенко С. А.—Нариси історії Харківської обласної партійної організації 6
- Завіновський М. Л., Матвійчук М. М.—Історія Ленінської комуністичної спілки молоді України 5
- Зайцев В. М., Слабеев І. С.—Р. Оксенюк. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний рух трудящих (1861—1939 рр.) 1
- Зашкільняк П. С. (*Львів*), Кипаренко Г. М. (*Львів*)—А. Ф. Костин. В. И. Ленин — создатель партии нового типа 2
- Злива В. А.—П. В. Костин. ФБР: портрет во весь рост 1
- Івасюта М. К. (*Львів*), Кобиллянський С. Д. (*Львів*)—І. М. Кравченко. Розквіт буковинського села 3
- Калюжко Н. І. (*Одеса*), Мельник С. К. (*Одеса*)—Российский пролетариат. Облик, борьба, гегемония 10
- Кириченко С. Н.—Л. І. Ткачова. Радянська Армія — українському народові 6
- Кізченко А. Ф.—І. М. Кулінич. Українсько-німецькі історичні зв'язки 5
- Кілунов А. Ф.—Философские проблемы исторической науки 8
- Клоков В. І.—С. Афтенюк, Д. Елин, А. Корнеев, И. Левит. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. 2
- Ковалевський Б. П., Панібудьласка В. Ф.—М. А. Черниш. Обласна партійна організація в боротьбі за індустріалізацію м. Львова (1939—1955) 5
- Ковалевський Б. П., Петренко В. С.—І. В. Шульга. Робітничий клас України—організатор допомоги селянству (Комуністична партія України—організатор допомоги робітничого класу трудівникам села 1951—1965 рр.) 10
- Котляр М. Ф.—Як «невдячне» козацтво виступало проти «інтелігентних» провідників 7
- Кравченко В. Г. (*Запоріжжя*)—Герои освобождения Прикарпатья 6
- Кривко Я. О. (*м. Глухів Сумської області*)—М. А. Литвиненко. Джерела історії України XVIII ст. 8
- Кривошеєв С. А., Панібудьласка В. Ф.—Ю. І. Ринаренко. Український буржуазний націоналізм—ворог інтернаціонального єднання трудящих 12
- Кулінич І. М.—С. И. Сидельников. Болгарский революционный Центральный комитет (1869—1872 гг.) 7
- Лисенко В. Г.—С. К. Брысякин, М. К. Сытник. Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа 5
- Литвах І. О.—Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. 6
- Лещенко М. Н., Олійник Л. В.—А. М. Анфимов. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX—начало XX века) 7
- Локаєнко А. Р. (*Вінниця*), Ліскун Е. І. (*Вінниця*)—Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму (1933—1945 рр.) 4

Мальчик Ю. М., Слюсаренко А. Г., Чепінога В. Г.—Я. Серішев, В. Шевчук. Про виховання комуністичного ставлення до праці	8
Марлінський С. Я. (<i>Одеса</i>) — Історія Одеського університету за 100 років	1
Маркіна В. О., Мухіна З. І.—П. Г. Козловський. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII—XVIII в.	2
Маркіна В. О.—Вопросы истории славян, вып. 3	9
Мельник С. К. (<i>Одеса</i>) — Петро Маркушевський. За землю радянську Кобзар воював	4
Михайлина П. В. (<i>Чернівці</i>), Стафійчук І. П. (<i>Чернівці</i>) — В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець, Н. Сирота, Б. Тимошук. Північна Буковина, її минуле і сучасне	2
Мойсеев О. В. — Г. И. Ванеев, С. Л. Ермаш, Н. Д. Малаховский, С. Т. Сахио, А. Ф. Хренов. Героическая оборона Севастополя. 1941—1942	3
Молодчиков О. В.—С. О. Петров. Книги гражданського друку, видані на Україні. XVIII—перша половина XIX століття	11
Мусієнко В. В., Якупов Н. М. (<i>Одеса</i>) — І. Ф. Курас. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції	12
Петрова Г. П. (<i>Чернівці</i>) — Хрестоматія з історії Чернігівщини	3
Піналов С. А.—В. Айзенштадт. Русская советская историческая драматургия	5
Пойда Д. П. (<i>Дніпропетровськ</i>) — М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму	10
Полевой Ю. З. (Москва) — З. В. Першина. В. И. Ленин о революционно-демократическом этапе освободительного движения в России	12
Романцов В. О., Шульга І. В.—С. Л. Сенявский, В. Б. Тельпуховский. Рабочий класс СССР (1938—1965 гг.)	11
Сабіна А. М. (<i>Донецьк</i>) — Донбасс в трудах В. И. Ленина	3
Самойленко В. І.—Хрестоматія з історії Української РСР (7—8 кл.)	8
Санцевич А. В.—А. К. Бирон, В. В. Дорошенко. Советская историография Латвии	4
Санцевич А. В.—М. Дмитрієнко. Рыцарь без меча	5
Сирцова С. М.—В. М. Довгопол. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації 1926—1929 рр.	10
Склярєнко Є. М.—Д. А. Коваленко. Оборонная промышленность Советской России в 1918—1920 гг.	11
Стеблій Ф. І. (<i>Львів</i>), Полєк В. Т. (<i>Івано-Франківськ</i>) — М. П. Гуменюк. Українські бібліографи XIX—початку XX ст. Нариси про життя та діяльність	3
Столярєнко В. П., Серішев Я. М.—Б. І. Стеля. Виховання нової людини — справа партійна. З досвіду роботи парторганізації по комуністичному вихованню працівників промисловості України (1956—1965 рр.)	1
Столярєнко В. П., Бортнічук М. Т., Овсяницький А. О.—С. М. Зверев. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951—1958 рр.)	7
Суров Є. Г. (<i>Свердловськ</i>) — І. Г. Шовкопляс. Розвиток радянської археологічної науки на Україні (1917—1965 рр.)	4
Тиводар М. П. (<i>Ужгород</i>), Качкан В. А. (<i>Івано-Франківськ</i>) — В. Мельник. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях	7
Троян М. В. (<i>Ужгород</i>), Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>) — І. Гранчак, М. Лебович. Незгасний факел лєнінізму (Лєнін і Угорщина)	6
Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>), Пруниця С. Ю. (<i>Ужгород</i>) — И. А. Петерс. Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена	10
Худаник В. І. (<i>Ужгород</i>), Троян М. В. (<i>Ужгород</i>) — В. В. Хайнас. Боротьба Комуністичної партії Угорщини за єдиний робітничий і народний фронт проти фашизму і війни (1933—1939 рр.)	3
Чеканюк А. Т.—Нариси історії Комуністичної партії України	7
Черниш І. Д. (<i>Львів</i>), Кипарєнко Г. М. (<i>Львів</i>) — Є. В. Сафонова. Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.)	8
Черніков І. Ф.—Г. Л. Нікольников. Нариси з новітньої історії	10
Шевченко Ф. П.—Єжі Львовель. Польща, якої не знаємо	2
Шевченко Ф. П.—Исторические связи народов СССР и Румынии в XV—начале XVIII в.	8
Шевченко Ф. П.—Владо Костельник. Під червоним прапором. Хроніка про участь русинів-українців у народно-визвольній боротьбі Югославії	9
Шевченко Ф. П.—Україна, сучасність і минуле	11
Шляхтовський А. С. (<i>Львів</i>) — Спогади про В. І. Леніна	8
Шморгуєв П. М., Михайлюк О. Г. (<i>Луцьк</i>) — Т. І. Жуков. Більшовики у боротьбі за селянство в революції 1905—1907 рр.	10
Щербина П. Ф. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Б. В. Виленский. Судебная реформа и контрреформа в России	2

Юрчук В. І., Беренштейн Л. Ю.—К. Г. Каковський. На шляху до Великого Жовтня	1
Юрчук В. І.—П. Ю. Шелест. Ідеї Леніна перемагають	6
Ястремський І. С., Гайдуков Л. Ф., Остафійчук В. Ф.—В. П. Шевчук. На вирішальному напрямі. Комуністична партія України в боротьбі за науково-технічний прогрес у важкій промисловості (1959—1965 рр.)	1

Хроніка та інформація

А. М., Мигаль Б. К., В. Б.—Захист докторських дисертацій Ю. М. Гамрецьким, П. І. Гарчевим і М. Я. Варшавчиком	3
А. С.—Всесоюзна наукова конференція «Ленінізм і Латинська Америка»	6
Балагурі Е. А. (<i>Ужгород</i>)—Дослідження пам'яток давнини Закарпаття	4
Божук Г. В. (<i>Ужгород</i>)—Наукові конференції в Ужгородському державному університеті	8
Болдирев Р. В., Нікулін Г. І.—Наукова сесія АН УРСР, присвячена 100-річчю від дня народження А. Ю. Кримського	5
Болясний І. Л. (<i>Житомир</i>)—VII Всесвітній конгрес соціологів	1
Бояджієва Елена (<i>Болгарія</i>), Петров Методі (<i>Болгарія</i>)—Ювілей болгарського журналу «Исторически преглед»	2
Василенко А. С.—Радяться історики столиці	2
Винокур І. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Коваленко Л. А. (<i>Кам'янець-Подільський</i>)—Четверта Подільська історико-краєзнавча конференція	10
Відзначення 50-річчя І. І. Компанійця	6
В. П.—Наукова сесія, присвячена 70-річчю газети «Искра»	3
Гаврюк П. А.—Наукова конференція, присвячена героїчній обороні Києва	12
Глущенко С. М.—Політвидав України—історикам	11
Горішній П. А.—У Президії АН УРСР	3
Гриценко Т. Т.—Наукова сесія, присвячена підсумкам роботи XXIV з'їзду КПРС	7
Гузій Р. Ф. (<i>Полтава</i>)—80-річчя Полтавського краєзнавчого музею	10
Дітковський М. А. (<i>Житомир</i>), Павлов О. О. (<i>Житомир</i>)—Безстрашна революціонерка	3
Дітковський М. А. (<i>Житомир</i>)—Будинок Лесі Українки над Случчю	6
Дітковський М. А. (<i>Житомир</i>), Павлов О. О. (<i>Житомир</i>)—Меморіальний музей у с. Верхня	10
Доронченков А. І., Степанович Є. П.—Наукова конференція, присвячена 50-річчю організації «Міжнародна робітничка допомога»	11
Драпкін Б. С. (<i>с. Березна Менського району Чернігівської області</i>)—З досвіду роботи червоних слідопитів	1
Жилин Б. Б., Іващенко Ю. Г., В. П., Комаренко Н. В., Захарчишин П. І. (<i>Львів</i>)—Присвячено Фрідріху Енгельсу	1
Захарчишин П. І. (<i>Львів</i>)—Наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження Василя Стефаника і Володимира Гнатюка	7
Захарчишин П. І. (<i>Львів</i>)—Семінар істориків-архівістів	9
Коваль Г. Ф. (<i>Городище Черкаської області</i>)—Музейні експонати про оперу «Запорожець за Дунаєм»	4
Ковбаса М. І. (<i>Біла Церква</i>)—Білоцерківському краєзнавчому—50 років	10
Когонашвілі К. К. (<i>Сімферополь</i>), Махьюва О. А. (<i>Сімферополь</i>)—Результати розкопок поблизу с. Голуба Затока	3
Колесник Є. О.—Сходознавче зібрання ім. А. Ю. Кримського	8
Кольяк Т. М.—В Республіканській раді по координації наукової розробки історії КПРС і КП України	4, 7
Комаренко Н. В.—Історія історичної науки: підсумки, плани, завдання	2
Комарова І. Л.—Вечір дружби, присвячений 50-річчю заснування Комуністичної партії Чехословаччини	7
Кравченко В. В.—Захист докторської дисертації П. М. Калениченком	2
Кріль О. П. (<i>Львів</i>)—До ювілею Лесі Українки	5
Кріль О. П. (<i>Львів</i>)—Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові—20 років	9
Кріль О. П. (<i>Львів</i>)—Семінар джерелознавців	12
Кучер В. І., Степанович Є. П.—Присвячено 100-річчю Паризької Комуні	5
Кучер В. І.—Конференція, присвячена 350-річчю Хотинської битви	12
Луценко М. О.—Рік 1971. Видає «Наукова думка»	1
Мацьковой Л. Г.—Попередні підсумки досліджень пам'яток кам'яного віку на Керченському півострові	4
Мишко В. П. (<i>Бровари Київської області</i>)—Наукове засідання істориків, присвячене проблемам комуністичного виховання учнів	9
Мельничук Я. С. (<i>Івано-Франківськ</i>)—Друга Прикарпатська історико-краєзнавча наукова конференція	2